

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГОРДІЙЧУК МИРОН ГРИГОРОВИЧ

УДК 94 (477) : [394] : 929 В. Менчиць (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБИСТІТЬ, ГРОМАДСЬКА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВОЛОДИМИРА АМВРОСІЙОВИЧА МЕНЧИЦЯ (1837-1916)**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Гордійчук М. Г.

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Сергійчук Володимир Іванович

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Гордійчук М. Г. Особистість, громадська і наукова діяльність Володимира Амвросійовича Менчиця (1837-1916). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 01. – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

Дисертаційна робота присвячена біографічному дослідженню діяльності українського культурно-просвітнього діяча Володимира Амвросійовича Менчиця (1837-1916).

Історична наука після розпаду СРСР і проголошення незалежності України займається поверненням у поле історіографічного та суспільного дискурсу несправедливо забутих, іноді заборонених для дослідження постатей. Серед діячів національного руху, що варті окремих спеціалізованих студій, є і Володимир Амвросійович Менчиць. Для сучасників він був відомий як українофіл, збирач українського фольклору, видавець, фахівець у літературній сфері і видавництві, власник мережі книгарень, просвітитель і колоритний філософ. Драматург і театрознавець В. Чаговець у некролозі зазначав, що В. Менчиць разом із В. Антоновичем та М. Драгомановим, завдяки документації пам'яток усної народної творчості, займав почесне місце серед плеяди українофілів. Представники українського національного руху як в Російській, так і в Австро-Угорській імперії, знали В. Менчиця також і як книгаря, що поширював українофільську літературу.

В історіографії згадки про В. Менчиця пов'язані зазвичай із друком його етнографічних матеріалів у збірнику М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» та його спогадами про М. Костомарова. У 20-х рр. ХХ ст. постать В. Менчиця була предметом зацікавлення українознавчих установ ВУАН, проте репресії 30-х рр. ХХ ст. призвели до її забуття. Лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. спостерігається поява значної кількості згадок про нього, зокрема в контексті родинних зв'язків з М. Грушевським.

Джерельна база дослідження є неоднорідною і розпорошеною. Вона представлена як архівними, так і опублікованими документами, зокрема мемуарами та згадками в епістолярії діячів українського національного руху XIX ст. Не зважаючи на це, доступні джерела дають змогу здійснити комплексне дослідження – відтворити етапи життєвого шляху В. Менчиця та різні аспекти його діяльності.

У дослідженні подано біографічні відомості про В. Менчиця, зокрема про генеалогію роду Менчиців, що був одним із найвідоміших священицьких родів у Київській губернії. Представники цього роду традиційно були священиками в містечку Вчорайше, де і народився В. Мечниць, будучи первістком у сім'ї Амвросія та Агрипини Менчиців. Він одним з перших серед представників своєї родини обрав світський шлях у житті. Навчався в Києво-Подільському духовному училищі, Київській духовній семінарії, Київській духовній академії, яку передчасно покинув через причетність до студентського бунту 1859 р. Згодом навчався у Санкт-Петербурзькому університеті. В 1862-1868 рр. В. Менчиць подорожував Західною Європою. Ці мандри завершили формування світоглядних орієнтирів В. Менчиця, який мав різносторонню освіту і був, за висловом дослідниці його біографії Н. Бракер, оригінальною духовною постаттю – віруючий філософ-мораліст типу Сковороди, що знав 12 мов, серед них німецьку, французьку, латину, грецьку і санскрит. Після повернення з-за кордону він спочатку жив у Житомирі, згодом в Києві, в 1876 р. переїхав до Єлисаветграду.

Першу дружину, за відомостями Н. Бракер, він зустрів у Катеринославі. Тут і одружився, отримавши у придане «мало не 900 десятин землі», котрі він вклав у створення власної мережі книжкових магазинів. Невдовзі В. Менчиць овдовів. Вдруге він одружився 8 червня 1874 р., взявши шлюб з 20-річною Неонілою Костянтинівною з дому Грищинських, яка, як і він, народилась в священицькій сім'ї. В їхньому шлюбі народилося щонайменше дві дочки: Тамара і Олена.

В. Менчиць намагався вести мандрівний спосіб життя. Він часто практикував мандрівки південноукраїнськими степами в 1870-1880-рр. Серед його захоплень була народна медицина. Завдяки цьому його знали як відомого знахаря і

знавця цілющих властивостей рослин. Поведінкові манери робили його вкрай незвичним українофілом-інтелігентом, що не ставало на заваді його авторитету серед елісаветградських українофілів. Після трагічної загибелі дочки він переїхав у Київ, де у спартанських умовах дожив до 1916 р. Був похований на Лук'янівському цвинтарі.

У дисертаційній роботі наголошується на його зв'язках з українофільськими гуртками другої половини XIX ст. в Російській імперії. Проявами причетності В. Менчиця до діяльності Української петербурзької громади була його присутність на зборах громади, співпраця із редакцією журналу «Основа» (написанням заміток, які були надруковані у червневому та листопадовому випуску за 1862 р.), а також збирання етнографічного матеріалу під час подорожі в Україну за вказівкою П. Куліша. Він познайомився із петербурзькими громадівцями завдяки своєму дядькові протоієреєві П. Менчиця, що, зокрема, правив панахиду за Я. Кухаренком і поминальну службу на перші роковини смерті Т. Шевченка.

Встановлено, що під час закордонних мандрів він не полишив зв'язків із представниками українського громадівського руху та навів контакти з діячами національного руху в Галичині. В 1868 р. разом з Ганною Барвінок та І. Білозерським був у Відні, тобто в цей час входив до кола спілкування П. Куліша, що підтверджується епістолярними згадками. Як книгар, що поширює українофільську літературу, він був відомий для А. Вахнянина, М. Лисенка, М. Драгоманова, В. Беренштама.

Пік співпраці В. Менчиця із Київською Старою громадою випав на середину 70-х рр. XIX ст. Він завдяки посередництву П. Куліша передав І. Рудченку і відповідно до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства збірник своїх етнографічних матеріалів. З'ясована його причетність до діяльності «громадівської» редакції газети «Киевский телеграф». У газетних фондах Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського випусках газети «Киевский телеграф» за 1875-1876 рр. на перших сторінках зафіксовано

можливість придбання цієї газети в книжкових магазинах В. Менчиця в Києві, Єлисаветграді, Житомирі, Білій Церкві.

В. Менчиць, живучи в Єлисаветграді був добре знаною постаттю для місцевих українофілів як фахівець у галузі літератури і видавничої справи, а також входив до «родинного» кола спілкування І. Карпенка-Карого, дружив із О. Михалевичем – лідером місцевої громади. Він був консультантом при створенні херсонського альманаху «Степ» (1886), що став найвідомішим видавничим проектом Єлисаветградської громади.

Наприкінці 60-х – у 70-х рр. XIX ст. В. Менчицем була створена мережа книжкових магазинів. Досліджено, що його книгарні були в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Ніжині, Єлисаветграді, Херсоні, Миколаєві, Акермані, Харкові, Одесі, Маріуполі, Сімферополі, Санкт-Петербурзі. Проаналізовані каталоги бібліотек для народного читання із книжкових магазинів В. Менчиця ілюструють активну діяльність В. Менчиця у сфері книгорозповсюдження. Цей факт робить його ваговою постаттю в українському культурно-просвітньому русі другої половини XIX ст. Окрім книгарень і бібліотек при них нам вдалося зафіксувати інформацію про існування друкарні В. Менчиця в Києві, де впродовж 1877-1878 рр. було надруковано щонайменше 4 книги. Після 1876 р. управління книжковими магазинами поступово перебирає на себе його дружина Неоніла.

Сучасники вважали В. Менчиця відомим енциклопедичним знавцем українського фольклору. Єдиним збереженим джерелом є його рукописний збірник етнографічних матеріалів. Він зберігся у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського під назвою «Сборник этнографических материалов П. Кулиша». Найвідомішими публікаціями цих матеріалів є видання М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» і «Чумацкие народные песни» І. Рудченка.

Етнографічний матеріал, зібраний В. Менчицем, є різноманітним і містить як оповідання і прислів'я з народного побуту, так і записи, що становлять інтерес для дослідників історичних пісень українського народу.

У 1876 р. в друкарні Є. Федорова були надруковані три брошури за авторством В. Менчиця (Волынская повість про «Шукай-Добро» Господаря; Киевская сказка про деда «Неурожайка» и бабуся «Недоимку»; О спиртомере Траллеса, таблицях к нему, способах определения по ним: истинных «крепости и ценности» вина, законах и правилах питейной торговли...). Третя із зазначених брошур присвячена проблемам розвитку винокурної справи. Завдяки криптоніму «В. М.» нами атрибутовано авторство В. Мечниці перекладу з французької мови на російську індійських народних казок і байок, що були надруковані Є. Федоровим у 1876 р.

Ключові слова: В. Менчиць, українофільство, громадівський рух, книгорозповсюдження, етнографія, просвітницька діяльність, видавнича справа.

SUMMARY

Hordiichuk M. Personality, public and scientific activities of Volodymyr Menchyts (1837-1916). – manuscript copyright.

Thesis for a degree of Candidate of Historical Sciences in speciality 07.00.01. – history of Ukraine. – National Taras Shevchenko University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The thesis deals with biographical research of the activities of Ukrainian cultural figure and enlightener Volodymyr Menchyts (1837-1916).

After the dissolution of the USSR and declaration of independence of Ukraine, history has focused on returning unfairly forgotten, sometimes forbidden for investigating, figures to the field of historiographic and public discourse. Among the figures of national movement that are worth separate special studies there is Volodymyr Menchyts. To the contemporaries he was known as a Ukrainophile, collector of Ukrainian folklore, publisher, specialist in literature, owner of bookshops chain, enlightener and vivid philosopher. A playwright and specialist in theatre studies V. Chahovets mentioned in an obituary that V. Menchyts together with V. Antonovych and M. Drahomanov took the place of honour among a brilliant group of Ukrainophiles

which became possible because of documenting oral folk arts. The representatives of Ukrainian national movement both in the Russian and Austro-Hungarian Empires knew V. Menchyts also as a bookseller that distributed Ukrainophile literature.

In historiography references to V. Menchyts usually concern publications of his ethnographic materials in the collection “The Little Rus folk legends and stories” by M. Drahomanov and his memoirs about V. Kostomarov. In 1920-s V. Menchyts was a subject of interest for Ukrainian studies establishments of All-Ukrainian Academy of Sciences, however, because of the repressions in 1930-s he was almost forgotten. Only in the late 1980-s there is a considerable amount of mentions of the figure, in particular, in the context of family relations with M. Hrushevskyi.

The sources of the research are diverse. There are archival and published documents, in particular, memoirs and mentions in the letters of some figures of Ukrainian national movement in XIX century. In spite of it, the available sources enable conducting comprehensive research – to reconstruct the stages of V. Menchyts' life and different aspects of his activities.

The research presents biographical information about V. Menchyts, in particular, the genealogy of Menchyts' family, one of the most famous families of clergymen in Kyiv governorate. The representatives of this kin traditionally became priests in the town Vchoraishe, the place where V. Menchyts was born being the first child in a family of Amvrosii and Ahrypyna Menchyts. He was the first to choose a secular way in life among his relatives. He studied in Kyiv Podil theological school, Kyiv theological seminary, Kyiv Theological Academy which he prematurely left because of student revolt in 1859. Then he studied in St. Petersburg university. In 1862-1868 V. Menchyts travelled around Western Europe. These travellings completed the formation of V. Menchyts' worldview who had diversified education and was, according to the researcher of his biography N. Braker, original spiritual person – religious philosopher and moralist like Skovoroda that spoke 12 languages including German, French, Latin, Greek and Sanskrit. After returning from abroad he first lived in Zhytomyr, then in Kyiv, in 1876 moved to Yelysavethrad.

He met his first wife, as N. Braker says, in Katerynoslav. There he got married and received a dowry of “almost 900 dessiatinas of land” which he invested setting up his own bookshop chain. Soon V. Menchyts became a widower. For the second time he got married on 8 June 1874. His wife was 20-year old Neonila Hryshchynska who also was born in a family of clergymen. They had at least two daughters: Tamara and Olena.

V. Menchyts tried to have a wandering lifestyle. He often travelled around South Ukrainian steppe in 1870-1880-s. He was interested in folk medicine. He was known as a healer and expert in medicinal properties of herbs. The manners made him unusual Ukrainophile intellectual that was not an obstacle to his authority among Yelysavethrad Ukrainophiles. After tragic death of his daughter he moved to Kyiv where he lived in Spartan conditions up to 1916 and then was buried at Lukianivske cemetery.

The thesis points out the connections between V. Menchyts and Ukrainophile groups of the second half of XIX century in the Russian Empire. V. Menchyts' participation in the activities of Ukrainian hromada is the following: attending of the hromada meetings, co-operation with editorial staff of the magazine *Osnova* (the articles which were published in June and November issues in 1862) and also collecting ethnographic materials while travelling around Ukraine at the direction of P. Kulish. He got acquainted with the members of St. Petersburg hromada with the help of his uncle archpriest P. Menchyts that did funeral service for Ya. Kukharenko and on the first anniversary of T. Shevchenko's death.

During the travelling abroad (1862-1868) he kept in touch with the representatives of Ukrainian hromada movement and got in contact with the figures of national movement in Galicia. In 1868 together with Hanna Barvinok and I. Bilozerskyi he was in Vienna, thus, he was in the social circle of P. Kulish. That becomes clear from some letters. A. Vakhnianyn, M. Lysenko, M. Drahomanov, V. Berenshtam knew him as a bookseller that distributed Ukrainophile literature.

The peak of V. Menchyts' co-operation with Kyiv Old hromada was in the middle of 1870-s. Through the mediation of P. Kulish he handed over the collection of his ethnographic materials to I. Rudchenko and Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographical Society. The thesis focuses on his connections with “hromada”

editorial staff of the newspaper *Kyivskyi telegraf*. In newspaper funds of the Vernadsky National Library of Ukraine there are some issues of the newspaper *Kyivskyi Telegraf* for 1875-1876. On the front pages there are some notes of the possibility to buy this newspaper in the bookshops of V. Menchyts in Kyiv, Yelysavethrad, Zhytomyr, Bila Tserkva.

Living in Yelysavethrad, V. Menchyts was well-known person for local Ukrainophiles as an expert in literature and publishing, was a “family friend” of I. Karpenko-Karyi, was on friendly terms with O. Mykhalevych – the local hromada leader. He was a consultant when creating Kherson miscellany *Step* (1886) which became the most famous publishing project of Yelysavethrad hromada.

In the late 1860-s – 1870-s V. Menchyts created a bookshop chain with the shops in Kyiv, Zhytomyr, Bila Tserkva, Nizhyn, Yelysavethrad, Kherson, Mykolaiv, Akkerman, Kharkiv, Odesa, Mariupol, Simferopol, St. Petersburg. The analyzed catalogues of the libraries for people's reading from V. Menchyts' bookshops show his activity while distributing books. This fact makes him a significant person in Ukrainian cultural and enlightenment movement of the second half of XIX century. Except bookshops and libraries we managed to find some information about printing house of V. Menchyts in Kyiv where appeared at least 4 books in 1877-1878. After 1876 his wife Neonila gradually took over the bookshops.

Contemporaries considered V. Menchyts a famous person of encyclopaedic knowledge of Ukrainian folklore. The only preserved source for investigating his activity in this direction is his handwritten collection of ethnographic materials. It is kept in the funds of the Institute of manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine under the title “The collection of ethnographic materials of P. Kulish”. The most known publications of these materials are “The Little Rus folk legends and stories” by M. Drahomanov and “Chumak folk songs” by I. Rudchenko.

Ethnographic materials collected by V. Menchyts are diverse and contain both stories and proverbs and some records that are interesting for the researchers of Ukrainian historical songs.

In 1876 in the printing house of Ye. Fedorov there were published three pamphlets written by V. Menchyts (Volyn story about “Seek-for-Good” Farmer; Kyiv tale about old man “Bad harvest” and old woman “Arrears”; About alcoholometer of Tralles, tables to it, the ways of using it: true “strength and value” of wine, laws and rules of alcohol trade...). The third of mentioned pamphlets deals with the problems of developing distillation. Because of the cryptonym “B. M.” we can say that V. Menchyts was an author of the translation from French into Russian of Indian folk tales and fables which were published by Ye. Fedorov in 1876.

Keywords: V. Menchyts, Ukrainophilia, hromada movement, book distribution, ethnography, enlightening activity, publishing.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, а яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гордійчук М. Володимир Менчиць і Петербурзька українська громада // Наукові записки НаУОА. Серія «Історичні науки», 2016. вип. 25. С. 48-53.
2. Гордійчук М. Володимир Менчиць (1837-1916) і Київська Стара громада // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. Київ, 2016. вип. 113 (10). С. 122-126.
3. Гордійчук М. До 140-річчя «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманова: внесок у збірник етнографа В. Менчиця (1837-1916) // Народна творчість та етнологія. Київ, 2016. №6 (364). С. 84-91.
4. Гордійчук М. Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870-1890-х рр. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Київ, 2017. вип. 53. С. 54-59.
5. Гордійчук М. Сеть книжних магазинів В. А. Менчица (1837-1916) // The Caucasus. Scientific journal of academic research. Southtrn Caucasus. January-February 2017. vol. 16. Georgia. Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR. S. 6-10.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Гордійчук М. Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті // Вісник НТУ ХП. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2015. №56 (1165). С. 13-20.
7. Гордійчук М. Відомості про козацтво у неопублікованому збірнику етнографічних матеріалів В. А. Менчиця // Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: Матеріали науково-практичної конференції, що відбулась під час VIII Всеукраїнського історико-культурного фестивалю «Мамай-fest» 5 червня 2015 р.: [зб. наук. пр. / редкол.: Н. Буланова (відп. ред.) та ін.]. Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 2015. С. 121-130.
8. Гордійчук М. Історіографічний огляд діяльності видатного фольклориста і громадівського діяча Володимира Амвросійовича Менчиця (1837-1916) // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), доц. А. Руккас (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ: Логос, 2015. С. 18-22.
9. Гордійчук М. Волинський книгар Володимир Менчиць // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / За заг. ред. проф. Г. Стародубець. Житомир: Полісся, 2015. С. 29-32
10. Гордійчук М. Із Шевченкового кола в Петербурзі: «Панотець» Платон Менчиць (1803-1882) // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упоряд. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016, 2016. С. 47-51.
11. Гордійчук М. Сквирський кореспондент журналу «Основа» // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова),

ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ: вид-во «Логос», 2016. С. 18-20.

12. Гордійчук М. Володимир Менчиць (1837-1916) у спогадах сучасників // Дні науки на історичному факультеті (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ, 2016. С. 18-22.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Стан наукової розробки теми	22
1.2. Джерельна база дослідження	39
Висновки до розділу.....	49
Список використаних джерел та літератури до розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВОЛОДИМИРА МЕНЧИЦЯ (1837-1916).....	71
2.1. Священицький рід Менчиців	71
2.2. Освіта і становлення особистості В. Менчиця (1849-1868)	80
2.3. Світогляд В. Менчиця в контексті епохи (1868-1916).....	90
Висновки до розділу.....	100
Список використаних джерел та літератури до розділу.....	102
РОЗДІЛ 3. ВОЛОДИМИР МЕНЧИЦЬ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	111
3.1. Знайомство і співпраця В. Менчиця з представниками Української петербурзької громади.....	111
3.2. Підтримка В. Менчицем діяльності Київської Старої громади	122
3.3. Взаємодія В. Менчиця з Єлисаветградською громадою	132
Висновки до розділу.....	140
Список використаних джерел та літератури до розділу.....	142
РОЗДІЛ 4. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА МЕНЧИЦЯ	154
4.1. В. Менчиць: книгорозповсюдження і книговидавництво	154

4.2 Документування усної народної творчості В. Менчицем.....	164
4.3. Літературно-просвітницька робота В. Менчиця	171
Висновки до розділу.....	180
Список використаних джерел та літератури до розділу.....	182
ВИСНОВКИ.....	191
ДОДАТКИ	197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук

ВР ІЛ НАНУ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури
Національної академії наук України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира
Вернадського

НБУВ - Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського

КДА - Київська Духовна Академія

ПЗВ РГТ – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

РГАЛИ – Российский государственный архив литературы и искусств.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена сучасним історіографічним процесом в Україні, що відзначається збільшенням наукового інтересу до проблем націотворення у XIX-XX ст. Драматичні події останніх років вітчизняної історії, відродження української державності спонукають до переосмислення історичного досвіду. З-поміж інших процесів і явищ громадівський рух другої половини XIX ст. є одним із найяскравіших втілень розвитку національного руху впродовж всього перебування українських земель в Російській імперії. Він був лиш частиною різноманітних проявів українофільства, яке можна зафіксувати у цей період.

На початку XX ст. українофільство трактувалося як національний рух, що прагнув зберегти і розвивати мову, літературу та культурні особливості українського народу, а також вільне національне самовизначення українців і розвиток його культури. Незважаючи на обмеження російської влади, його учасниками ставали не тільки українці, але й часто долучались представники інших етносів. Це характеризує багатоаспектність українофільства, що не виключає водночас можливості його ситуативного чи епізодичного характеру.

З огляду на зазначену поліваріативність, пріоритетним напрямком при дослідженні українського руху в XIX ст. стає історична персоналістика. Аналіз життєвого шляху та діяльності окремих постатей в цьому контексті надає можливість по-новому і ґрунтовніше осмислити явища, розкрити зміст та специфіку суспільних рухів XIX ст., що має визначальний вплив на вивчення процесів націотворення.

Серед представників українофільського руху, що варті окремих студій, на нашу думку, є Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916). Його племінник М. Грушевський зазначав, що «се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкому значенні слова, з українськими інтересами». Для сучасників він був відомий як збирач українського фольклору, фахівець у літературній сфері і видавництві, власник мережі книгарень, просвітитель і

колоритний філософ. Етнографічні матеріали, записані ним, були високо оцінені М. Драгомановим, І. Рудченком, А. Кримським, М. Грушевським та іншими дослідниками. Представники українського національного руху як в Російській, так і в Австро-Угорській імперії, знали його як книгаря, що поширював українофільську літературу. Завдяки книжковим магазинам в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Єлисаветграді, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Аккермані, Маріуполі, Сімферополі, просвітницькій діяльності, співпраці з громадівським рухом, українофільському світогляду В. Менчиць був важливою персоною в українському культурно-освітньому русі XIX ст.

Його біографію також можна дослідити крізь призму історії поколінь. В. Менчиць належав до першої в українській історії генерація, яка професійно і соціально сильно вирізнялася від своїх батьків. Він як первісток у сім'ї священика повторював освітній шлях батька, проте присвятив своє життя світській сфері – поширенню знань. Якщо розглядати історію українського руху XIX ст. в Російській імперії, то він був представником покоління, яке умовно можна ототожнити з Київською Старою громадою, що зосереджувалась на культурно-просвітницькій діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору», затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 16БФ046-01).

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному науковому аналізі особистості та життєвого шляху В. Менчиця, дослідженні його громадської та науково-просвітницької діяльності з урахуванням новітніх досягнень історіографії.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;

- висвітлити генеалогію його роду і охарактеризувати життєвий шлях В. Менчиця на тлі суспільно-політичних змін другої половини ХІХ ст.;
- простежити співпрацю В. Менчиця з українським громадівським рухом в Російській імперії на різних етапах;
- розкрити створення та функціонування книгарень і бібліотек, а також друкарні В. Менчиця;
- з'ясувати його внесок у розвиток української фольклористики;
- дослідити відомі брошури В. Менчиця, пошук інших видань, що можна атрибутувати як його праці.

Об'єктом дослідження є особистість В. Менчиця та його життєвий шлях на тлі суспільно-політичних процесів середини ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність В. Менчиця як представника українського українофільського руху другої половини ХІХ ст., етнографа і фольклориста, просвітителя і власника мережі книжкових магазинів.

Хронологічні рамки роботи дослідження охоплюють роки життя В. Менчиця (1837-1916). Задля репрезентації генеалогії священницького роду Менчиців нижня рамка у дисертаційній роботі опускається до кінця ХVІІІ ст.

Територіальні межі в основному охоплюють українські міста і місцевості, які у ХІХ ст. входили до складу Російської імперії. Київська губернія як мала Батьківщина В. Менчиця; Київ, Житомир, Санкт-Петербург, Єлисаветград (сучасний Кропивницький), Херсон, Миколаїв, Біла Церква та інші міста як місця життєдіяльності В. Менчиця, його навчання і активної співпраці з представниками громадівського руху, а також як центри, де були його книжкові магазини.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, які є підґрунтям для діалектичного аналізу подій та явищ минулого, що дозволяє досліджувати вчинки і дії конкретної історичної особистості, враховуючи психологічні особливості її характеру і внутрішнього світу, реалії політичного й державного життя країни, а також специфіку суспільного середовища.

У ході дослідження використано низку загальнонаукових, спеціальноісторичних та міждисциплінарних методів. На етапі виявлення наукової літератури та джерел важливе значення мали методи класифікації та систематизації. Аналіз зібраного матеріалу здійснювався через зовнішню та внутрішню критику.

У процесі дослідження використано подані нижче методи:

- 1) просопографічний метод у дослідженні особистості В. Менчиця крізь призму його індивідуальних якостей та спілкування із оточенням;
- 2) аналізу та синтезу – при визначенні впливу конкретних факторів на життєвий шлях В. Менчиця та його взаємодію із представниками громадського руху другої половини ХІХ ст.;
- 3) порівняльний – при визначенні типовості і водночас незвичності біографії В. Менчиця на тлі суспільно-політичних перипетій ХІХ і початку ХХ ст.;
- 4) історико-політичний аналіз – для зіставлення відомостей різних джерел щодо того чи іншого факту як з біографії В. Менчиця, так із особливостей розвитку українофільського руху ХІХ ст. в Російській імперії;
- 5) проблемно-хронологічний метод (розчленування широких тем на вузькі і їх послідовний розгляд у часі) використовувався для структурування дисертаційного дослідження з метою логічного та послідовного дослідження біографії В. Менчиця та виокремлення окремих аспектів його діяльності;
- 6) метод системного аналізу основних складників для дослідження діяльності В. Менчиця та його співпраці з українським громадським рухом;
- 7) метод систематизації використовувався при узагальненні результатів дослідження, формулюванні висновків;
- 8) системно-структурний метод – для раціональної побудови структури роботи, системного логічного розподілу матеріалу по відповідних розділах і досягнення її органічної цілісності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що досі комплексне дослідження життєвого шляху, громадської та науково-просвітницької діяльності В. Менчиця не здійснювалося, у зв'язку з чим існує прогалина у

вивченні українського національного руху ХІХ ст. Завдяки введенню в науковий обіг низки джерел, зокрема архівних та інших джерел, що вперше вводяться в науковий обіг, зроблена реконструкція процесу формування і функціонування книжкових магазинів, зібрано відомості про існування його друкарні в Києві. Вперше досліджено контекст збирання ним етнографічних матеріалів і їх часткової публікації в середині 70-х рр. ХІХ ст, а також проаналізовано зміст популярних брошур В. Менчиця крізь призму наявних відомостей про світогляд автора, атрибутовано його переклад «Индийских басен и сказок Бидпаия и Локмана» з французької на російську мову.

Практичне значення отриманих під час дослідження результатів полягає в тому, що вони збільшують відомості про персональні історії представників українофільського руху другої половини ХІХ ст., ліквідовуючи відповідні фактологічні прогалини в історіографії. Напрацювання дисертації покликані розширити наявні знання про український національний рух ХІХ ст. крізь призму життя і діяльності окремо взятої постаті – В. Менчиця. Основні положення дослідження можуть бути використані для підготовки нормативних і спеціальних курсів, узагальнюючих праць з історії України модерного періоду, праць присвячених українофільству і процесам націотворення в ХІХ ст., а також в етнологічних дослідженнях та студіях про розвиток книговидавництва і книгорозповсюдження даного періоду.

Апробація одержаних результатів. Основні наукові висновки дисертаційного дослідження були апробовані на засіданнях кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також на наукових конференціях: «Науково-практична конференція по вшануванню пам'яті Менчиця В. А.» (Ружин-Вчорайше, 12 квітня 2016); VIII Волинська Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція (Житомир, 2016), Науково-практична конференція «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини» (Дніпродзержинськ, 5 червня 2015 р); XIII міжнародна наукова конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2016» (Київ, 7 квітня 2016 р.);

VIII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 22 квітня 2015 р.; IX міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського) (Київ, 21 квітня 2016 р.)

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено в 5 статтях у наукових фахових виданнях (зокрема одна – у зарубіжному науковому виданні) та у 7 публікаціях апробаційного характеру, які додатково розкривають тему дослідження.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури та додатків (11 додатків на 12 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них – основний текст викладено на 181 сторінці (8,7 друкованих аркушів), загальний список використаних джерел і літератури складається з 339 найменувань і займає 33 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Постать Володимира Амвросійовича Менчиця (1837-1916) – фольклориста, книгаря та українофіла, на жаль, недостатньо представлена в українській історіографії. Мережа із 12 книгарень (переважно на Півдні України, хоч були такі в Києві й Санкт-Петербурзі), де можна було знайти, зокрема, й українофільську літературу, робить його важливою персоною серед представників українського культурно-просвітницького руху другої половини XIX ст. Причетність В. Менчиця до діяльності Української петербурзької, Київської Старої та Єлисаветградської громад, активна праця щодо збирання етнографічних матеріалів є яскравим свідченням його демократичного та українофільського світогляду.

При житті В. Менчиця не було написано жодної статті чи замітки про його наукову та громадську діяльність. Перші згадки про нього в науковій літературі пов'язані зі збірником М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» 1876 р., адже упорядник і видавець в передмові виокремивав В. Менчиця як одного з тих, хто найбільше передав йому етнографічних матеріалів [1, с. 14]. Одна з них зумовлена особливостями запису В. Менчицем етнографічного матеріалу. Білоруський етнограф Є. Романов у передмові до видання казок Могильовської губернії критикував його оповідання, записані на території цього регіону. Він стверджував, що видавець [М. Драгоманов – М. Г.] або його співробітник В. Менчиць переклали ці перекази на якийсь нечуваний малоросійський жаргон. Критика Є. Романова полягала у тому, що ці перекази, на його думку, не мали нічого спільного з білоруським діалектом Могильовської губернії [2, с. 7].

Треба відзначити також згадку в праці І. Франка про внесок В. Менчиця у збирання етнографічних матеріалів до вищезгаданого збірника. У ній його ім'я згадувалось серед імен таких етнографів, як С. Руданський, І. Манжура та

І. Новицький [3, с. 181]. У львівському часописі «Зоря» знаходимо згадку О. Огоновського про нього як збирача матеріалів для збірника М. Драгоманова [4, с. 344]. В «Этнографическом обозрении» Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті за 1895 р. є згадка про рукописний збірник В. Менчиця. У замітці зазначено, що він був співробітником колишнього Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ) [5, с. 180]. Тотожні відомості про нього знаходимо і в примітці ґрунтового етнографічного дослідження С. Савченка [6, с. 219].

Брошури, написані В. Менцицем і надруковані в 1876 р., літературознавець М. Петров відніс до категорії «перекладних і оригінальних малоросійських брошур», які містять популярні відомості про сили природи, хвороби, мирові суди, повинності [7, с. 72; 8, с. 371]. Слід також звернути увагу на згадку імені В. Менчиця в науковому дослідженні його друга і знавця етнографії та археології Півдня України – В. Ястребова, який зазначав, що у того зберігалися жорна, котрі мають археологічну цінність [9, с. 84].

Першу згадку про нього, як фактичну спробу розповісти тогочасному суспільству про діяльність цієї яскравої особи, знаходимо у невеликому некролозі, котрий в березні 1916 р. розмістила газета «Киевская мысль». Автор некрологу, згідно з дослідженнями ґрушевськознавця С. Панькової, був театрознавець, критик і публіцист В. Чаговець [10, с. 425]. У короткій характеристиці небіжчика названо відомим працівником в галузі народознавства Півдня Росії. За активну участь у роботі по збиранню та документації пам'яток усної народної творчості автор поставив В. Менчиця в один ряд із відомими науковцями та громадівськими діячами В. Антоновичем та М. Драгомановим. Він вказував, що «його ім'я займає почесне місце серед діячів тоді ще молодого плеяди народолобців» [11]. Такий же некролог був надрукований в журналі «Исторический вестник» [12]. Слід зазначити, що автор некрологу був родичем другої дружини В. Менчиця – Неоніли Костянинівної. З ним він познайомився на початку 90-х рр. XIX ст. на одному з їхніх родинних свят. В. Чаговець у рукописах

біографічних заміток про В. Менчиця згадував, що відзначив його смерть маленьким некрологом. Цей некролог був написаний про «колишнього народника українофільського напрямку, про члена старої громади, про «драгоманівця», що вніс свою лепту в скарбницю української культури» [13, арк. 10].

В 1917 р., наступного року після смерті В. Менчиця, в тодішньому Петрограді літературознавець і бібліограф, професор С. Венгеров у своїй праці – словнику російських письменників – згадав його ім'я та одну із брошур, які він опублікував в 1876 р. – «Киевскую сказку про деда Неурожайка и бабуся Недоимку» [14, с. 264].

Важливим етапом зацікавлення постаттю В. Менчиця стали 20-ті рр. ХХ ст. Саме на цей час припадають фундаментальні історіографічні дослідження, у яких не лише наведено характеристику окремих постатей етнографів та фольклористів (зокрема з Півдня України), а й здійснено переоцінку їх доробку крізь призму нових наукових концепцій, котрі сповідували члени Етнографічної комісії та історико-філософського відділу Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) [15, с. 7].

Постать В. Менчиця зацікавила Постійну комісію для складання біографічного словника діячів України. Її нештатний постійний співробітник О. Тулуб 24 серпня 1923 р. звертався до О. Михалевича, громадівського діяча і друга В. Менчиця, аби він прислав «матеріали до біографій земляків – Тобілевичів, Ястребова, Менчиця...» [16, арк 1]. 3 вересня цього ж року від цієї установи було надіслано лист із запрошенням до співробітництва О. Михалевичу [17, арк. 8], який згодом і надав їй біографічні відомості про В. Менчиця.

Стаття про нього [18] з'явилася і у виданнях Історичної секції ВУАН. Написала її нештатна співробітниця цієї секції та краєзнавець Н. Бракер (працювала в Комісії історії Полудневої України та Комісії Новітньої історії України). Її перша спеціальна розвідка про нього ґрунтувалася на спогадах сучасників, яку за жанром можна охарактеризувати як «стаття-мемуари» [19,

с. 129]. Вона увійшла до циклу напрацювань, присвячених представникам Єлисаветградської громади [20, с. 9].

Дослідниця громадівського руху Єлисаветграду (окрім статті про В. Менчиця вона написала ще дві розвідки про громадівських діячів цього міста [21, 22]) називала його «українським антиком Єлисавету-Зінов'ївська» (сучасне м. Кропивницький) [18, с. 196]. Н. Бракер вказувала, що етнографічні записи В. Менчиця «становлять окрасу «Малорусских преданий» М. Драгоманова». Вона вперше зазначала про наявність його великої етнографічної збірки поміж матеріалів Етнографічної Комісії ВУАН. Цей автор охарактеризувала його як віруючого філософа-мораліста типу Сковороди, «що кохався в тонкій діалектиці, і разом з тим природознавець, що любовно студіював природу, зокрема рослинну, що її переважно вживав при своєму безплатному лікуванню» [18, с. 197]. Н. Бракер вважала, що В. Менчиця «народником у прямому розумінні цього слова [...] назвати не можна, бо він не ідеалізував селянства, хоч і щиро любив його» [18, с. 198].

Розвідка Н. Бракер була опубліковані у збірнику «За сто літ» під редакцією видатного історика М. Грушевського. Однією з провідних тем публікацій цього збірника була діяльність українських громад та їхніх осередків. Збереглося 9 листів Н. Бракер за 1925 і 1927 рр. до М. Грушевського [23, с. 15], що відображають її наукову співпрацю з ним. Це листування демонструє його шанобливу увагу до наполегливої праці Н. Бракер зі збору матеріалів про представників громадівського руху Єлисаветграду, зокрема про В. Менчиця [24, с. 242-243]. У її листі до М. Грушевського читаємо: «ось сподіваюсь за який тиждень надіслати Вам Менчиця» [25, арк. 5]. Вона також констатувала, що через вузьку джерельну базу хронологічні дані щодо фактів із біографії В. Менчиця є приблизними, проте помилка не може бути більшою, ніж 2-3 роки [25, арк. 13]. Ця співпраця дала змогу М. Грушевському охарактеризувати Н. Бракер як одного з дослідників, у працях яких висвітлювались «тяжкі зусилля українських елементів» супроти русифікації і задля творення можливостей для культурно-

національного і політичного самовизначення сучасного Півдня України [26, с. 192-193].

Дослідниця С. Панькова стверджує, що публікації про В. Менчиця на сторінках видань Історичної секції ВУАН з'явилися з ініціативи М. Грушевського, котрий, як уже було зазначено, був його племінником [10, с. 426]. Він, аналізуючи спогади В. Менчиця про видатного історика і громадського діяча М. Костомарова, зазначав, що вони «з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах покійника [М. Костомарова – М. Г.]» [27, с. 20]. Також М. Грушевський найімовірніше є автором біографічної примітки про В. Менчиця, котра супроводжує публікацію цих мемурів, записаних О. Михалевичем в 1893 р. Слід відзначити, що єдина хибна інформація в цій примітці – це дата смерті: «1915» [28, с. 66]. Використовуючи, зокрема і ці спогади, опубліковані в журналі «Україна», відомий вчений прагнував визначити роль М. Костомарова як «історика та ідеологічного провідника України» [29, с. 9].

Західноукраїнський дослідник К. Студинський у статті про взаємини Галичини з Наддніпрянською Україною згадував лист А. Вахнянина, який став першим головою культурно-просвітницького товариства, до священика і публіциста Д. Танячкевича від 12 вересня 1868 р., де присутня інформація про перебування В. Менчиця у Відні. Його зазначають серед імен Ганни Барвінок, видавця І. Білозерського та книгаря Імшенецького з Борзни Чернігівської губернії, яких А. Вахнянин тоді бачив у Відні [30, с. 32].

Д. Дорошенко в 1925 р. у своєму літературному покажчику згадав брошуру В. Менчиця «Вольнская повесть про «Шукай-Добро» Господаря» [31, с. 188], яка була надрукована в 1876 р. Дослідник української літератури К. Копержинський писав про збірник «Луг. Новий збірник українських творів», який В. Менчиць в 1897 р. подавав до цензурного відомства в Одесі [32, с. 170].

Г. Житецький (тут і далі ім'я Гната (Ігнатія) Житецького зазначено як Гнат, у списку літератури подано зі збереженням форми Ігнатій) вважав В. Менчиця одним з представників Української петербурзької громади, що гуртувалися навколо редакції журналу «Основа». Його ім'я зазначено серед діячів відомих

національного відродження XIX ст. – М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Білозерського, В. Коховського, М. Стороженка, Я. Кухаренка, Д. Лебединцева, Г. Честахівського та інших [33, с. 92].

Ймовірно, єдиною спробою опублікувати етнографічні матеріали В. Менчиця була дослідницька робота М. Жуковської. Про плани щодо цієї публікації писав М. Грушевський [34, с. 294]. Відомо, що дослідниця впродовж кількох місяців 1925 р. жила на квартирі Грушевських і займала посаду секретаря, архіваріуса і бібліотекаря Кабінету примітивної культури [35, с. 82-83]. Згодом вона стала асистентом Комісії Історичної пісенності, мала посаду експедитора часопису «Україна» та продовжувала виконувати обов'язки друкарки М. Грушевського [35, с. 229-230]. Варто зробити припущення, що рішення про публікацію етнографічних записів В. Менчиця було зніційоване М. Грушевським.

Слід також згадати примітку, яку розмістили видавці листування М. Драгоманова з Київською Старою громадою. Аналізуючи біографічні відомості, подані в ній, зауважуємо, що її автор використовував інформацію, розміщену при публікації вищезазначених спогадів В. Менчиця, а також розвідку Н. Бракер. В цій замітці наявна помилка, адже подані хибні роки життя В. Менчиця – «1831-1915» [36, с. 365].

Політичні репресії в УРСР на початку 30-х рр. XX ст. привели до закриття гуманітарних інституцій ВУАН з українознавчим напрямом. Ім'я В. Менчиця на декілька десятиліть залишилось поза увагою дослідників. Лишень інколи в наукових студіях згадували про його мемуари як джерело при відтворенні діяльності Української петербурзької громади [37, с. 24].

З нагоди 50-річчя з дня смерті В. Менчиця, в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла невеличка замітка про нього. Її автор літературо- і театрознавець Л. Стеценко переповідав фактологічний матеріал, котрий ми знаходимо у публікаціях Н. Бракер. Автор зазначав, що «ім'я Володимира Амвросійовича Менчиця – невтомного фольклориста, етнографа й громадського діяча – сучасному поколінню майже нічого не говорить». Він стверджував, що за життя В. Менчиця ніхто не поцікавився ні його біографією, ні зв'язками з

видатними людьми, ні його внеском у фольклористику та етнографію [38, с. 87]. В іншій публікації автор констатував необхідність студій про життя, наукову діяльність та спадщину В. Менчиця [39, с. 135]. Зважаючи на ідеологічну ситуацію, Л. Стеценко був змушений розпочинати свою замітку про нього із розпалу «імперіалістичної війни», коли посеред тих «бурхливих тривожних подій не загубилося повідомлення про смерть скромного трудівника-народознавця», що начебто свідчить про «велику любов і пошану до В. А. Менчиця його вдячних сучасників» [39, с. 132].

Заклик Л. Стеценка так і не став у радянський період поштовхом до окремих спеціалізованих студій щодо внеску В. Менчиця у розвиток української етнографії XIX ст. та його причетності до українофільського руху. У цьому контексті слід відзначити лиш згадку в статті літературознавця і фольклориста М. Сиваченка про передачу П. Кулішем етнографічного збірника В. Менчиця І. Рудченку та відповідні прохання І. Рудченка до В. Менчиця щодо дозволу користуватися цими матеріалами [40, с. 15; 41, с. 345]. Автори академічного видання з історії української літератури згадували В. Менчиця як фольклориста, що бував на зібраннях у помешканні І. Карпенка-Карого [42, с. 363]. Слід також зазначити згадку про його прохання до одеського дослідника М. Комарова щодо перевидання «Покажчика нової української літератури (1798-1883)» [43, с. 42-43]. Серед еміграційної історіографії маємо виокремити згадку історика М. Антоновича про спогади В. Менчиця в контексті дослідження історії Української петербурзької громади [44, с. 135; 45, с. 37].

У радянський період ім'я В. Менчиця згадувалося при публікації етнографічних матеріалів зі збірника М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» [46, с. 384-387, с. 405-406, с. 434.]. Також інколи підкреслювалось, що вони були взяті з його приватної колекції [47, с. 9]. У словнику українських псевдонімів і криптонімів О. Дея зустрічаємо інформацію про його псевдонім «Господар» [48, с. 127, с. 504].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. ім'я В. Менчиця почало повертатися в науковий дискурс. Це пов'язано із суспільно-політичними процесами, що відбулися на тлі

розпаду СРСР. Зокрема, вони втілились у публікацію мемуарів М. Грушевського, в яких історик згадував свого дядька В. Менчиця. Публікатор цих спогадів С. Білокінь у примітці до них намагався з'ясувати інформацію про брошури В. Менчиця, що були видані 1876 р. У примітці №6 він зауважував, що одна з них, яку М. Грушевський назвав «Київською повістю про діда Неурожайка і бабу Недоїмку», йому невідома, адже відомості про неї відсутні як в покажчику Д. Дорошенка 1925 р., так і в машинописному додатку до нього Ф. Максименка 1949 р. [49, с. 149].

Внаслідок проголошення незалежності України в 1991 р. зростає зацікавлення дослідників і суспільства історією українського руху другої половини ХІХ ст. Одним із проявів цього стала активізація просвітницької роботи краєзнавчих організацій. У Кіровограді (сучасному Кропивницькому) в 1992-1993 рр. помітним явищем серед краєзнавчих видань був «Єлисавет» – історико-краєзнавчий додаток до обласної газети «Народне слово» [50, с. 210]. В ньому, зокрема, повторно надрукували нарис Н. Бракер про В. Менчиця [51].

Серед сучасних публікацій ми відзначаємо низку згадок про В. Менчиця. Зокрема, відомості про нього як почесного члена елисаветградського гуртка українофілів [52, с. 127] і водночас фахівця у галузі літературної праці та видавництва [53, с. 145], як очевидця зібрань Української петербурзької громади [54, с. 193], як члена цього ж гуртка українофілів [55, с. 70; 56, с. 206; 57, с. 40; 58, с. 534; 59, с. 157; 60, с. 31; 61, с. 8.] та людини, що була причетна до редакції журналу «Основа» [62, с. 178]. Його називають «ходячою енциклопедією українського фольклору» [63, с. 26; 64, с. 106], «Єлисаветградським Сквородою» [65] та однодумцем корифея українського театру І. Карпенка-Карого [66, с. 18]. В. Менчиця згадують як друга М. Крижановського, учителя російської мови та словесності в елисаветградській гімназії [67, с. 41], як помічника В. Ястребова, дослідника етнографії Південної України [68, с. 360; 69, с. 53; 70, с. 158], як жителя Єлисаветграду, що здійснив вагомий внесок у вивчення фольклору [71, с. 103], як «співробітника збірки М. Драгоманова «Малорусские народные придания и рассказы» [72, с. 58], а також як людину, що

дала свої етнографічні матеріали для цього збірника [73, с. 14; 74, с. 65; 75, с. 5; 59; с. 157]. В історіографії підкреслюється факт того, що його записи, як і задокументовані пам'ятники усної народної творчості І. Манжури та О. Лоначевського, вирізняються значно більшою автентичністю з-поміж інших публікацій у збірнику М. Драгоманова [76, с. 79].

У своїй монографії про книжкову справу в Києві С. Петров вказує на існування друкарні В. Менчиця в Києві [77, с. 89]. Коротку характеристику його діяльності знаходимо у статті С. Панькової та Г. Шевчук про покажчик змісту збірника «За сто літ»: «український фольклорист і етнограф, книгар, народний лікар. Брат у перших матері М. Грушевського» [24, с. 279]. У ній постать В. Менчиця виокремлено як об'єкт вищезазначеної дослідницької роботи Н. Бракер [24, с. 243].

Досліджуючи книговидання та книгорозповсюдження в Єлисаветграді ХІХ ст., Н. Романюк згадує В. Менчиця як власника єлисаветградської книгарні [78, с. 155]. Вона зазначає, що цей книжковий магазин був оповитий як радісними, так і трагічними легендами [79, с. 102]. Дослідниця відзначає його великий внесок у розвиток книгоропоширення в Єлисаветграді, називаючи його одним із найбільш оригінальних книгарів цього міста. Вона стверджує, що він відкрив першу в Єлисаветграді книгарню [80, с. 221]. Н. Романюк називає В. Менчиця одним із неформальних редакторів-рецензентів І. Карпенка-Карого, оскільки він входив до «приятельського тріумвірату» – друзів його батька Карпа Тобілевича [80, с. 222]. Ці відомості знайшли своє відображення і у дисертаційній роботі авторки про видавничу справу у Єлисаветграді [81, с. 78-79, с. 142-143].

Краєзнавець і дослідник історії м. Кропивницький В. Босько зазначає, що В. Менчиць любив мандрівний спосіб життя і мав славу мудреця, був пристрасним книголюбом, який у 1872 р. відкрив одну з перших в Єлисаветі книгарень та безплатну бібліотеку при ній [82]. Він зауважує, що вкотре доводиться зі скорботою констатувати: не збереглося ні його зображення, ні могили, а «нащадки оцінили визначного українофіла у кращих національних традиціях, тобто повним забуттям» [83].

Журналіст В. Дружбинський у своїй статті про загублені та забуті могили згадав і В. Менчиця, що «досконало володів усіма слов'янськими мовами, а також німецькою, французькою, грецькою, латинською та санскритом. Збирав фольклор, записував народні пісні й видавав їх, відкривав безплатні бібліотеки. Автор статті зазначає, що у 80-ті рр. ХХ ст. на його могилі лежала мармурова плита з написом: «День оцінюється під вечір, а життя – під кінець. В. Менциц» [84].

Про нього як про діяча української культури і друга І. Карпенка-Карого пишуть автори «Історії української літератури ХІХ століття» [85, с. 398]. Про книгарню В. Менчиця в Херсоні, де можна було придбати українську літературу, згадує дослідник біографії Б. Грінченка А. Мовчун [86, с. 38]. Про книжковий магазин В. Менчиця в Житомирі як конкурента Житомирської російської публічної бібліотеки пишуть С. Міщук та І. Приймак [87, с. 34].

Історик Ю. Пінчук згадував мемуари В. Менчиця про М. Костомарова у контексті існування певних непорозумінь між П. Кулішем і М. Костомаровим за часів їх діяльності в Українській петербурзькій громаді [88, с. 311-312]. Ці ж спогади посеред дискусій у середовищі петербурзьких українофілів та поглядів М. Костомарова на розвиток української мови наводив поет і літературознавець М. Зеров у своїй розвідці про Я. Щоголіва [89, с. 306] та російський дослідник А. Тесля [90]. Їх також згадують В. Дудко [91, с. 10], В. Янів [92, с. 54], Я. Козачок [93, с. 191-198] і Т. Чалая [94, с. 220]. Опираючись на мемуари В. Менчиця, В. Єгоров стверджує, що відомий історик та громадський діяч М. Костомаров у приватних бесідах виступав як прихильник створення незалежної церкви з українською мовою богослужінь [95, с. 142].

Дослідниця київських некрополів Л. Проценко в 1994 р. зазначала, що поховання В. Менчиця є серед тих могил, місцезнаходження яких на Лук'янівському кладовищі не вдалося встановити. Вона ж подала невеличку біографічну довідку: «Фольклорист, етнограф, громадський діяч, досконало знав усі слов'янські мови, а також французьку, німецьку, латинську, грецьку, санскрит. Збирав фольклор, записував пісні, відкривав книгарні й безкоштовні бібліотеки.

Автор «Малорусских народных преданий и рассказов», які вийшли друком у 1876 р.» [96, с. 243-244].

Харківський дослідник-літературознавець Л. Ушкалов аналізує світогляд «відомого народника» В. Менчиця. Він пише про своєрідне «сковородинство», що домінує у його світосприйнятті та проявляється у пійтеті до природи, християнському моральному ригоризмі та прагненні «визволити духа з-під влади тіла» [97, с. 55]. Дослідник довіряє фактам Н. Бракер про світогляд В. Менчиця. Л. Ушкалов зазначає, що вона добре розумілася на філософських матеріях, оскільки вивчала й перекладала твори відомого неокантіанця А. Шпіра [97, с. 54].

Літературознавець і текстолог В. Дудко висловлював припущення, що саме В. Менчиць є автором анонімного допису в червневий випуск журналу «Основа» за 1862 р. [98]. Аргументи дослідника ґрунтувались на соціальній самоідентифікації («попович») автора та наявним фактам із його біографії [99, с. 96-98]. В. Дудко також намагався з'ясувати ім'я загадкового статс-секретаря і сенатора, що був прихильником Української петербурзької громади [100, с. 11-13], якого згадував він у мемуарах. [28, с. 67].

Варто зауважити, що науковий інтерес до його постаті на початку 2000-х років був спричинений його родинними зв'язками з М. Грушевським, якого активно досліджували як історика і політичного діяча. В цьому контексті дослідники відзначали, що В. Менчиць своєю різноманітною громадською, науковою та культурницькою діяльністю славно прислужився українському народові [101, с. 115]. В історіографії знаходимо характеристику, за якою наявні відомості свідчать про «надзвичайно цікавий портрет фольклориста, етнографа, народного лікаря, книгаря В. Менчиця» [102, с. 554].

Єдиною сучасною розвідкою про В. Менчиця можна вважати відомості нього, зібрані та проаналізовані С. Паньковою, в монографії про родовід М. Грушевського – «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)». Дослідницею було зроблено огляд наявного історіографічного та джерельного матеріалу станом на середину 2000-х рр. [10, с. 424-428] (на даний момент найновішим є опублікований огляд історіографії огляд з нагоди сторіччя з дня

смерті В. Менчиця [103]). Нею вперше було введено до наукового обігу інформацію, виявлену в метричних книгах та клірових відомостях Свято-Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, а також у фонді Київської духовної семінарії [10, с. 427]. Її пошукова робота привела до виявлення нової, раніше невідомої інформації про життя В. Менчиця, зокрема із листів його дочки Олени до згаданого вище В. Чаговця, який в цей час збирав біографічні матеріали про нього.

Дослідниця, підсумовуючи наявні дослідження про В. Менчиця, зазначає, що складно скласти вичерпну біографію та презентувати у повному обсязі його творчий доробок як видатного етнографа. Незважаючи на ситуацію із джерелами, на її думку, вимальовується портрет надзвичайно цікавої, самобутньої, непересічної у багатьох проявах особистості, яка переймалася духовним життям свого народу, цікавилась його культурою, історією, побутом [10, с. 428]. У рецензії на згадану монографію про рід М. Грушевського, де наявна розвідка про В. Менчиця, історик О. Ясь називає його забутим українофілом та Єлисаветградським Сквородою, зазначаючи, що це ім'я і до сьогодні оповите таємничим, загадковим ореолом [104, с. 784].

Окремо слід відзначити студії над опублікованими етнографічними записами В. Менчиця. Його сучасник М. Драгоманов порівнював запис «Вірша про багатого мужика Гаврила» і галицьке оповідання, що було надруковане у збірнику Садока Баронча «*Bajki, Fraszki, Podania, Przyslowia i Piesni na Rusi*» (Tarnopol, 1866) із європейськими сюжетними аналогами [105]. Відомий сходознавець А. Кримський також згадував цей запис у своїй статті [106, с. 69-70]. Він зазначав, що ця розвідка писалася ним 1896 р. [106, с. 52]. На той момент в руках дослідника із 1885 р. перебував рукопис збірника етнографічних матеріалів В. Менчиця [5, с. 180]. Л. Махновець також згадував про це оповідання, зазначивши, що воно було записане в селі Пилява на Канівщині [107, с. 478].

Літературознавець Ф. Сушицький детально аналізував легенду про Михайлика та Золоті Ворота [108, с. 20-22]. Аналізуючи цю ж легенду, М. Грушевський зазначав, що вона записана його покійним дядьком в «особливо

повній та інтересній формі» [109, с. 234]. З цим погоджувався Я. Ярема, який називав оповідання про лицаря Михайлика, записане В. Менчицем під Бердичевом, збереженою українською редакцією цієї легенди [110, с. 73]. Згадує запис цієї легенди і сучасний дослідник Є. Нахлік. Аналізуючи варіації самої легенди в М. Грабовського та у П. Куліша він називає запис В. Менчиця найширшим і найбільш архаїчним варіантом цієї легенди [111, с. 71]. Важливою є згадка в примітці №15 до статті про відсутність його прізвища в одній із публікацій цієї легенди. Автор пов'язує цей факт із цензурними міркуваннями, тобто з родинними зв'язками з М. Грушевським [111, с. 77]. Дослідниця Л. Горошко аналізує етнографічні матеріали В. Менчиця. Її зацікавив, зокрема, образ нечистої сили в одному із його оповідань [112, с. 569]. Згадує їх і етнограф М. Плисецький [113, с. 94].

Яскравим свідченням відсутності студій щодо В. Менчиця є характер статей про нього в сучасних енциклопедичних виданнях. Одним із авторів таких статей є відомий дослідник С. Білокін, котрий в 1988 р. опублікував спогади М. Грушевського, де згадувався він як дядько видатного історика. Слід зауважити, що в його статті в «Українській радянській енциклопедії» не вказана причетність В. Менчиця до діяльності українського громадівського руху другої половини XIX ст. [114].

С. Білокін також написав статтю в «Українську літературну енциклопедію», згадавши в ній літературний твір «Волинська повість про «Шукай-добро» господаря». Автор зазначає, що у В. Менчиця був псевдонім «Господар» (на основі відомостей зі словника О. Дея) [115]. Фактологічно запозиченими з цієї статті є відомості, подані в сучасному енциклопедичному виданні про Ружинщину Г. Махоріна [116, с. 67]. Найменшим серед енциклопедичних нарисів є замітка в «Енциклопедії українознавства», автори якої зазначають, що він був членом Української петербурзької та Єлисаветградської громади, не згадуючи про його співпрацю із представниками Київської Старої громади [117]. Його ім'я згадано також і в статті про громадівський рух як представника гуртка українофілів столиці Російської імперії [118, с. 445].

Цікавою є замітка про В. Менчиця в енциклопедичному довіднику про життя і творчість М. Костомарова. У ній подаються відомості, що В. Менчиць навчався у семінарії та духовній академії в Києві, а також в Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті. Дана інформація ґрунтується на його мемуарах, де зазначено, що «М. Костомаров дотримувався думки про найвищу культурну місію духовенства у вітчизняній історії» [119]. Найсучаснішу біографічну замітку ми знаходимо в Енциклопедії історії України [120]. Її автором є історик П. Скрипник. Слід звернути увагу, що стаття, на жаль, не висвітлює співпрацю В. Менчиця із громадівським рухом та інші аспекти його діяльності. У контексті енциклопедичних заміток слід також не забути і про згадки імені В. Менчиця при відзначенні його ювілейних дат. Так, в 2012 р., коли виповнилося 175 років від дня його народження, в журналі «Рідна школа» були подані короткі відомості про нього [121, с. 72].

12 квітня 2016 р. у Ружині і Вчорайшому відбулася науково-практична конференція «Ожити через сто літ», присвячена пам'яті В. Менчиця. Цього ж дня було встановлено пам'ятний знак на його честь у селі, де він народився. Також було презентовано відповідні матеріали конференції. Метою публікації, як зазначає в передмові В. Митюк (ініціатор конференції, голова Ружинського районного осередку товариства «Просвіта») є намагання врятувати «славне ім'я нашого земляка – Володимира Амвросійовича Менчиця» [122, с. 5]. У цій збірці вперше за сто років було передруковано некролог, котрий в 1916 р. розмістив В. Чаговець в журналі «Исторический вестник» [122, с. 6] та сторінки із праці М. Драгоманова з етнонографічними записами В. Менчиця [122, с. 59-61]. Також були надруковані праці Н. Бракер про В. Менчиця [122, с. 8-15] та публіцистичні напрацювання В. Митюка, що раніше друкувалися в місцевій газеті «Ружинська земля» та журналі «Гетьман». Останні аналізуються за публікаціями їх в збірнику матеріалів конференції «Ожити за сто літ».

В. Митюк зазначає, що В. Менчиць «мав дружні стосунки з І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, І. Тобілевичем, М. Садовським та іншими діячами української культури. Збирав усну народну творчість. Певний час його

керівниками були проф. В. Антонович та М. Драгоманов». Він також стверджує, що в 90-х рр. ХХ ст. була зруйнована могила В. Менчиця, тому «тепер немає ні плити, ні могили нашого славного земляка» [123, с. 33].

В. Митюка слід вважати ентузіастом та ініціатором досліджень про В. Менчиця серед краєзнавців Житомирщини та Ружинщини. Його стаття в газеті «Ружинська земля» під назвою «Хто він, Єлисаветградський Сковорода із Вчорайшого?» стала після вищезгаданих статей Л. Стеценка другим заклик до студій про В. Менчиця. Як зазначає В. Митюк, про свого відомого земляка він дізнався від свого колишнього учня, історика Г. Махоріна. Слід звернути увагу, що В. Митюк навчався у вчорайшенській школі, на малій Батьківщині В. Менчиця, проте, як він зазначає: «ніхто про нашого славного земляка не знав» [124, с. 39].

Незважаючи на те, що його стаття є фактичним переповіданням матеріалу, котрий ми можемо віднайти в статтях Л. Стеценка та Н. Бракер, треба підкреслити її важливу роль в популяризації та зацікавленні постаттю В. Менчиця. В. Митюк стверджує, що, незважаючи на 23-24-річний, вік він став одним з когорти «засновників першої української громади... чи не наймолодший» та ймовірно спілкувався із Т. Шевченком [124, с. 41]. Краєзнавець закликає до наукових студій про нього, нарікаючи на суспільну байдужість: «А на сумлінні всіх суцх українців невидимий докір, що не змогли оцінити життя Володимира Амвросійовича Менчиця» [124, с. 45].

Серед матеріалів збірника «Ожити через сто літ», слід виокремити статтю житомирського історика Г. Махоріна [125], що була також надрукована і в збірнику, присвяченому 150-річчю Житомирської обласної бібліотеки [126]. У ній подані відомості про Свято-Михайлівський храм містечка Вчорайшого, про священиків із роду Менчиців. Історик також подає інформацію про представників роду Менчиців, котрі жили на початку ХХ ст. [125, с. 27]. На основі клірових відомостей та інших актових докуменітв Г. Махорін відтворив існування православної громади у Вчорайшому від 1727 до 1878 р. Слід зауважити, що дослідник зазначає факт хрещення Марії Менчиць (дочка Ксенофонта Платоновича Менчиця), що була племінницею В. Менчиця. Обряд хрещення

провів отець Захарій Оппоков, дід М. Грушевського [125, с. 23-24]. Він же став хрещеним батьком Михайла, наймолодшого рідного брата В. Менчиця [127, с. 32]. Розвідки Г. Махоріна стали одними з небагатьох напрацювань сучасної історіографії щодо родинного оточення В. Менчиця.

Як відгомін науково-практичної конференції слід розглядати звіт про неї у нарисі про роботу ружинського осередку «Просвіти» [128, с. 8] замітку Ю. Маковчук про роботу цієї конференції. Вона називає В. Менчиця «блискучою постаттю в культурно-історичній спадщині українського народу та неоднозначною особистістю серед представників громадського руху ХІХ ст.» [129].

Про ружинську конференцію, а також про перейменування провулку Орлова на провулок В. Менчиця у Житомирі (у зв'язку із декомунізацією) написав краєзнавець із Кропивницького В. Босько. [130, с. 75]. Він також висловив думку, що 20-річний М. Грушевський, мріючи стати белетристом, дебютував з оповіданням «Бідна дівчина» в альманасі «Степ» (під псевдонімом М. Заволока) за протекцією свого дядька В. Менчиця. [130, с. 78].

Ім'я В. Менчиця було згадано упорядниками календаря важливих дат у галузі освіти та педагогічної науки на 2017 р. в контексті 180-річчя з дня його народження [131, с. 10]. На жаль, відомості про нього в цьому календарі є абсолютним повторенням відомостей, що були розміщені до 175-річчя В. Менчиця [121, с. 72]. Цей ювілей також відзначили у відповідному календарі Національної парламентської бібліотеки України імені Ярослава Мудрого [132, с. 6] та календарі знаменних і пам'ятних дат Кіровоградської області [133, с. 13].

Слід зауважити, що історіографія життя, творчості та наукової діяльності В. Менчиця представлена переважно поодинокими згадками. За більш ніж століття з дня його смерті, українські дослідники спромоглися лишень на кількадесят згадок і декілька спеціалізованих розвідок про нього. Слід також зауважити, що більшість цих згадок датуються останніми трьома десятиліттями. Певну хронологію в історіографії теми можна простежити, лише взявши до уваги і розглянувши окремі замітки чи розвідки про В. Менчиця.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що історіографію життєвого шляху і діяльності В. Менчиця треба поділити на три періоди: I період – від кінця XIX ст. до 30-х рр. XX ст.; II період – 30-ті рр. XX ст. – кінець 80-х рр. XX ст.; III період – з кінця 80-х рр. XX ст. і по наш час. Перший період ознаменувався некрологом В. Чаговця, а також студіями Н. Бракер. Постать В. Менчиця була у сфері зацікавлень інституцій ВУАН з українознавчим напрямком, проте репресії 30-х рр. XX ст. привели до забуття цієї персони, що, як і багато інших яскравих представників українського національного руху, перестала бути предметом для спеціалізованих досліджень. Другий період ознаменувався відсутністю будь-яких студій про В. Менчиця, за виключенням двох статей-зіміток Л. Стеценка, і зменшенням кількості згадок по нього. Цей факт, на нашу думку, був спричинений, зокрема, і родинними зв'язками В. Менчиця з «буржуазним» істориком М. Грушевським. Третій (сучасний) період характеризується появою першої ґрунтовної розвідки С. Панькової про В. Менчиця; проведенням конференції в Ружині-Вчорайшому (12 квітня 2016 р.), що була присвячена сторіччю з дня смерті В. Менчиця; появою значної кількості згадок про В. Менчиця. Одним із факторів зацікавлення постаттю В. Менчиця стає не тільки його етнографічний доробок та причетність до діяльності українофільських гуртків, а власне те, що він був дядьком М. Грушевського.

На жаль, ми змушені констатувати, що постать В. Менчиця, незважаючи на його співпрацю із громадівським рухом (Українська петербурзька, Київська стара і Єлисаветградська громада) і надалі залишається поза увагою дослідників українського культурно-просвітницького руху XIX ст. Він, на нашу думку, є цікавим для спеціалізованих студій, оскільки його біографія – яскравий і непересічний приклад життєвого шляху українофіла в XIX ст., багато аспектів діяльності якого залишаються малодослідженими. Саме тому постать В. Менчиця є перспективним об'єктом для окремого дослідження в галузі українознавчих студій.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження склали як архівні, так і опубліковані писемні матеріали. Весь комплекс цих матеріалів можна поділити за функціональним призначенням на кілька груп, що тематично висвітлюють біографію і діяльність В. Менчиця:

1. актові джерела, що висвітлюють генеалогію роду Менчиців (метрична книга та клірові відомості Свято-Михайлівської церкви містечка Вчорайше; документи, які відтворюють біографії представників його роду) та освітній шлях В. Менчиця;
2. епістолярій представників українського національного руху зі згадками про нього;
3. джерела мемуарного характеру, що висвітлюють окремі аспекти із його життя;
4. джерела, котрі презентують співпрацю В. Менчиця із громадами українофілів другої половини XIX ст.;
5. джерела, що відтворюють розвиток мережі книжкових магазинів та діяльності друкарні В. Менчиця в Києві і його внесок у розвиток української фольклористики XIX ст.

Завдяки кліровим відомостям Свято-Михайлівської церкви містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, можна частково відтворити генеалогію священницького роду Менчиців та їхні родинні зв'язки. Водночас це дає змогу реконструювати соціально-побутові умови дитинства та юності В. Менчиця. Вперше ці клірові відомості було введено в науковий обіг грушевськознавцем С. Паньковою [10, с. 427]. Їх також використовував у своїй статті житомирський дослідник Г. Махорін [125]. Нами була опрацьована частина клірових відомостей задля реконструкції генеалогії священницького роду Менчиців. Важливі відомості щодо вдалось відтворити завдяки маргіналії на Тріоді Цвітній із колекції російського історика і літератора М. Погодіна [134, с. 129-130]. Інформацію про представників родини Менчиців знаходимо також у «Записках Іосифа, Митрополита Литовскаго» [135, с. 475, с. 478]. Оскільки деякі представники

родини Менчиців жили у Санкт-Петербурзі, то вагомим джерелом для нашого дослідження стали відомості про місцевий некрополь, інші свідчення про його петербурзьких родичів [136, с. 485; 137, с. 11; 138, с. 996; 139, с. 259].

Відомості про наймолодшого брата В. Менчиця Михайла вдалось відшукати у відповідних російських спеціалізованих медичних списках [140, с. 121]. Постанови Прилуцького повітового земського зібрання дають змогу відтворити життєвий шлях його сестри Надії [141, с. 170; 142, с. 106], а журнали Козельського повітового земського зібрання містять інформацію про ще одного його рідного брата Фавія [143, с. 148; 144, с. 122].

Серед джерел мемуарного характеру слід відзначити спогади С. Тобілевич, М. Грушевського, П. Саксаганського, Н. Бракер, І. Екземплярського про В. Менчиця, а також його спогади про М. Костомарова в Українській петербурзькій громаді. Із неопублікованого слід виокремити спогади В. Чаговця та О. Менчиць про свого батька.

Важливими для дослідження життєвого шляху В. Менчиця є спогади С. Тобілевич, дружини відомого драматурга і театрального діяча І. Карпенка-Карого. Вперше вони були опубліковані в 1913 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника», редагованого М. Грушевським. З цих мемуарів, за висловом дослідниці С. Панькової, чи не вперше широкий загал української інтелігенції довідався про діяльність В. Менчиця [10, с. 424]. Йому в цих спогадах присвячено окремий розділ [145, с. 381-383]. Слід зауважити, що окремий розділ, відразу після оповіді про В. Менчиця, виділено в мемуарах і про О. Михалевича, його друга та лідера елісаветградського гуртка українофілів [145, с. 383-385]. Варто також зазначити, що це єдині «іменні» розділи присвячені українофілам Єлісаветграда в мемуарах С. Тобілевич, що свідчить про вагомість цих постатей у колі спілкування родини Тобілевичів. С. Тобілевич зазначала, що В. Менчиць «з Іваном Карповичем він був в дуже приязних відносинах... Сем'я Тобілевичів, їх діти, родинне оточення було для самотнього бурлаки моральним притулком, який він потеряв розставшись з своєю родиною» [145, с. 383]. Вона також називала його ім'я серед осіб, котрі бували на «літературно-артистичних зібраннях» в

О. Михалевича та І. Карпенка-Карого [145, с. 384-385]. Саме ця згадка і збереглась в наступних публікаціях спогадів С. Тобілевич. Невідомо з яких причин (можливо з цензурних), «іменний» розділ про В. Менчиця не друкувався в пізніших публікаціях, збереглась лишень згадка про «книготорговця В. Менчиця» в публікаціях за 1945 [146, с. 143-144] і за 1957 рр. [147, с. 170].

У спогадах брата І. Карпенка-Карого П. Саксаганського знаходимо його враження від зустрічі з В. Менчицем восени 1883 р. Він також наводить важливі відомості про його книгарню та трагедію, що трапилася в сім'ї Менчиців [148, с. 64-65; 149, с. 82]. Важливими для реконструкції причин передчасного завершення В. Менчицем навчання в Київській духовній академії (далі – КДА) є мемуари архієпископа Ієроніма (І. Екземлярського), що навчався разом з В. Менчицем в КДА наприкінці 50-х рр. XIX ст. [150, с. 55-56].

Інформацію про В. Менчиця знаходимо також і в спогадах видатного історика М. Грушевського, племінника В. Менчиця по материній лінії. Вони збереглися завдяки К. Кондратьєвій (в 1924-1927 рр. – позаштатна співробітниця культурно-історичної комісії ВУАН), яка в другій половині 1930-х рр. передала їх в родину член-кореспондента ВУАН В. Щербині [151, с. 698-699]. Вчений згадував про свого родича В. Менчиця, адже «він був сестринич діда Захарія». Попри те, що це був «... чи не єдиний українофіл» в родині його матері, він зізнавався, що «сам його ніколи не бачив і нічого, окрім іронічних відзивів про нього, не чув» [49, с. 120].

Слід звернути увагу на те, що перші розділи своїх «Споминів», де наявні відомості В. Менчиця, М. Грушевський писав на початку 1918 р. під час евакуації урядових інституцій Української Народної Республіки в Житомир [151, с. 709]. На момент створення мемуарів історик знав про існування книжкового магазину В. Менчиця, яку «в Єлисаветграді добре пам'ятають» [49, с. 121]. Найімовірніше, в цей час йому було невідомо про життя свого дядька в Києві і його смерть у 1916 р. Про цей факт він дізнався не пізніше середини 20-х рр. XX ст., про що свідчить згадка в «Історії української культури» про етнографічний матеріал, що був «записаний пок.[ійним – М. Г] дядьком моїм Вол. Менчицем» [109, с. 234].

Єдиним мемуарним джерелом, яке розкриває знайомство і співпрацю В. Менчиця з представниками Української петербурзької громади є його спогади про М. Костомарова [28]. Їх публікація у випуску, присвяченому М. Костомарову, стали елементом своєрідного меморіального ескізу, що представляв видатного історика як ще одну постать у «великій всеукраїнській трійці» національних діячів (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров) [152, с. 117].

Зазвичай до цих мемуарів дослідники зверталися, аби відтворити світогляд і погляди М. Костомарова у період існування Української петербурзької громади (1859-1862). На жаль, інколи трапляються казуси, коли їх зараховують до історіографічних напрацювань [153, с. 101]. Це пов'язано з тридесятилітнім інтервалом між записом спогадів В. Менчиця та їх публікацією в журналі «Україна». Вони містять достатньо джерельного потенціалу, аби хронологічно означити період його перебування як на студентській лаві Санкт-Петербурзького університету, так і його спілкування із представниками Української петербурзької громади. Варто зазначити, що спогади В. Менчиця про першу у другій половині ХІХ ст. українську громаду хронологічно охоплюють події останніх чотирьох місяців 1861 р. і початку 1862 р.

Слід зауважити, що існує рукопис цих спогадів [154, арк. 53-60]. Він написаний російською мовою. Його вдалося ідентифікувати в архіві Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (далі – ІР НБУВ) С. Захаркіну, науковому співробітнику Інституту літератури НАНУ [155, с. 95]. Необхідно звернути увагу, що, окрім цінної біографічної інформації про В. Менчиця, ці мемуари є одними з небагатьох, що відтворюють діяльність Української петербурзької громади. Аналізуючи цей рукопис, приходимо до висновку, що вони були записані у щоденнику людини, причетної до діяльності Єлисаветградського гуртка українофілів. Для цієї людини спогади В. Менчиця були одним із аргументів у полеміці навколо громадянської позиції П. Куліша у 90-х рр. ХІХ ст. В щоденнику зберігся запис: «В.А. [Володимир Амвросійович – М. Г.] як людина знаюча цього часу за особистими знайомствами краще, ніж хто

інший з'ясує нам, що за людина Куліш, яке його минуле і теперішнє» [154, арк. 53].

Згадані мемуари є найповнішим і найяскравішим, хоч і невеликим за обсягом, его-документом, котрий залишив В. Менчиць. Ці спогади як інші его-документи, містять присутність авторського «я» і не стільки документують історичну дійсність, скільки створюють її відчуття [156, с. 6]. Саме вони є важливими джерелами, які дають змогу відтворити українофільські погляди В. Менчиця.

Про елисаветградський період у його житті знаходимо багато інформації у статтях Н. Бракер. Слід зауважити, що окрім історіографічного аспекту, її спеціальна розвідка [18] має й важливе джерельне значення, адже вона ґрунтується на її власних спогадах та розповідях знайомих В. Менчиця – А. Грабенка, О. Михалевича, М. Крижановського. Саме останньому як його давньому приятелю висловлювала щире подяку за надані відомості Н. Бракер [18, с. 196]. У чернетці її статті знаходимо інформацію про те, що В. Менчиць начебто «був членом-кореспондентом Київського «Исторического Общества имени летописца Нестора» і вказує, що «IV-ий том «Трудов» цього товариства складається здебільшого з його матеріалів» [157, арк. 2].

Вказані відомості не були опубліковані в статті до збірника «За сто літ», оскільки інформація не відповідала дійсності. Слід зауважити, що редактором даної статті був М. Грушевський, що завдяки своїм родинним зв'язкам з героєм цієї біографічної розвідки міг мати додаткову інформацію про нього. І цей факт та відповідні відмінності між рукописом і публікацією стають важливими для реконструкції окремих відомостей з біографії В. Менчиця.

Посеред джерел мемуарного характеру особливе місце займають спогади дочки В. Менчиця Олени. Вони містяться у третій частині архівної справи в ІР НБУВ [13, арк. 14-23]. Їх можна виокремити в листах О. Менчиць до В. Чаговця. Цей епістолярій датується 1930 р., коли Олена Володимирівна разом із важкохворою Неонілою Костянтинівною (друга дружина В. Менчиця) жили в Краснодарі на Кубані.

У цій же архівній справі також можна виокремити спогади літературознавця та театрознавця В. Чаговця про його знайомство і спілкування з В. Менчицем [13, с. 8-13]. Він згадував, що бував у помешканні Менчиців на вулиці Рейтарській у Києві. Побут родини Менчиців В. Чаговець назвав за сучасною йому термінологією «більш ніж середньо буржуазним» [13, арк. 8]. Колоритна постать В. Менчиця була предметом подивування для нього, а згодом і предметом для наукового дослідження. В. Чаговець зазначав, що знання у нього «носили характер універсальний, особливо у всіх галузях, що мали відношення до України та її минулого. Це універсалізм книголюба, бібліофіла, яким був В. А. [Володимир Амвросійович – М. Г.] весь час, і видимими знаками якого була величезна бібліотека, перевезена ним уже в Київ після ліквідації «книгарні та бібліотеки-читальні» [13, арк. 11]. Зазначена архівна справа, де ми виокремлюємо спогади О. Менчиць та В. Чаговця, вперше була проаналізована і введена в науковий обіг С. Паньковою [10, с. 427].

Підсумовуючи, слід зазначити, що в мемуарних джерелах збереглася незначна кількість згадок про В. Менчиця. Насамперед це пов'язано із тим, що в другій половині свого життєвого шляху він часто уникав активної участі у громадському житті та часто був самотником. Така відлюдкуватість створила йому образ дивакуватого мудреця, котрого назвали у 80-90-х рр. XIX ст. «Єлисаветградським Сковородою». Попри це, проаналізовані мемуари дають можливість відтворити незвичний образ українофіла другої половини XIX ст та його діяльність.

В ІР НБУВ є декілька архівних справ, що містять окремі біографічні відомості про В. Менчиця. У згаданій вище архівній справі поряд зі спогадами В. Чаговця та листами О. Менчиць присутня біографічна довідка, а також порівняльний аналіз рукопису етнографічного збірника В. Менчиця із публікацією частини цих записів у «Малорусских народных преданиях и рассказах» М. Драгоманова [13, арк. 1-7]. Слід зауважити, що матеріали даної архівної справи комплектувалися якраз із мотивацією написати статтю про В. Менчиця в рамках

діяльності постійної комісії по складанню біографічного словника діячів України [10, с. 427].

Важливими для відтворення біографії В. Менчиця є також записи, котрі для історика О. Тулуба робив лідер елисаветградської громади О. Михалевич. Їх вдалося відшукати в особовому архіві О. Тулуба в ІР НБУВ у вигляді поштових карток [158, арк. 1; 159, арк 1; 160, арк 1] та біографічної довідки [161, арк 1]. Слід зауважити, що остання із зазначених справ має назву «Замітки про Менчиця Михайла Амвросійовича», проте фактологічні відомості в ній є тотожними з інформацією про життєвий шлях В. Менчиця.

В 1924 р. О. Михалевич, будучи важко хворим і в матеріальній скруті, писав О. Тулубу ці біографічні відомості. Ймовірно, в цей час він надіслав до ВУАН спогади В. Менчиця про М. Костомарова в Українській петербурзькій громаді, що були надруковані в українознавчому двомісячнику «Україна» [28]. Така наукова співпраця із ВУАН була важливою для колишнього лідера Єлисаветградської громади. О. Михалевич скаржився, що відправив до ВУАН багато матеріалу і не отримав звісток про їх подальшу долю [160, арк 1]. Після його смерті 1 лютого 1925 р., його син передав ВУАН рукописи свого батька через того ж таки О. Тулуба [22, с. 65].

Епістолярій з біографічними відомостями про В. Менчиця представлений окремими згадками про нього. Серед опублікованого листування слід звернути увагу на згадки в листі його знайомого В. Ястребова до відомого вченого Ф. Вовка від 28 березня 1895 р. [72, с. 40], в листі М. Кропивницького від 19 жовтня 1888 р. [162, с. 377], в листах І. Карпенка-Карого до В. Лукич-Левицького від 27 листопада [163, с. 303-304] і 21 грудня 1890 р. [163, с. 305]. Серед неопублікованих джерел вдалося відшукати у фондах Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ НАНУ) чернетку листа фольклориста І. Рудченка до П. Куліша, що розкриває частину перипетій навколо історії з передачі рукописного збірника фольклорних матеріалів В. Менчиця до ПЗВ РГТ [164, арк. 92].

Свідченнями про співпрацю В. Менчиця з Українською петербурзькою громадою є дві його замітки в журналі «Основа»: «Із Сквирського повіту (Київської губ.) 13 червця 1862 р» [98] та «З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня)» [165], котрі ми атрибуємо за авторством В. Менчиця. Назва замітки «Із Сквирського повіту (Київської губ.) 13 червця 1862 р.» дає можливість зробити припущення, що писалася вона в містечку Вчорайше, де він народився і виріс. Необхідно зауважити, що обидві замітки частково реконструюють події 1862 р. в його житті. В журналі «Основа» також наявні замітки, котрі підтверджують причетність П. Менчиця (рідного дядька В. Менчиця) до коло спілкування діячів Української петербурзької громади. Отець П. Менчиць правив панахиду на перші роковини Т. Шевченка в столиці Російської імперії [166] та панахиду за Я. Кухаренком [167, с. 305].

Відомості про малу Батьківщину В. Менчиця, котрі він переказав своєму другу В. Ястребову в 1895 р., були опубліковані в «Киевской старине» [168]. Ця замітка мала доволі утилітарне призначення. Вона була створена для «наукової екскурсії», тобто – для популяризації багатого на історичні пам'ятки та археологічні джерела колоритного кутка Київщини, де знаходиться містечко Вчорайше [169, с. 12]. Порівняння відомостей із замітки В. Ястребова та інформації від дослідника Київської губернії Л. Похилевича [170, с. 217-218] дозволяє відтворити ґрунтовне зацікавлення В. Менчицем історією свого містечка, де він народився.

У Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі – ЦДАК України) зберігається архівна справа, завдяки якій можна відтворити сторінки з біографії В. Менчиця за 1861-1862 рр [171]. Вона відображає побоювання місцевої влади щодо можливої причетності В. Менчиця до студентських заворушень 1861 р. у Санкт-Петербурзі. Один із елементів справи, а саме донесення начальника Сквирської повітової поліції Шулькевича від 30 серпня 1862 р., є опублікованим джерелом [172, с. 54].

Слід виокремити джерела, що відтворюють історію створення мережі книжкових магазинів В. Менчиця. Відомості про розвиток мережі книжкових

магазинів присутні в листуванні представників українського громадівського руху та галицької українофільської інтелігенції другої половини XIX ст. Серед опублікованого епістолярію було проаналізовано лист М. Лисенка до І. Микити від 2 січня 1869 р. [173, с. 105-106; 174, с. 86], лист В. Беренштама до М. Драгоманова від 25 травня 1871 р. [36, с. 45], листи А. Вахнянина до П. Куліша за 1869 р. [175, с. 49, с. 66]. Інформацію про розвиток його книжкової справи вдалося відшукати в листі 1878 р. Неоніли Костянтинівни Менчиць до петербурзького книгаря І. Глазунова. Цей лист, що знаходиться в Російському державному архів літератури і мистецтв в Москві (РГАЛИ), підтверджує її важливу роль у цій справі [176]. Відомості про першу бібліотеку В. Менциця у Житомирі містяться у звіті розпорядчого комітету житомирської публічної бібліотеки [177].

Книжковий асортимент магазинів можна проаналізувати завдяки відповідним каталогами бібліотек для читання, що існували при його книгарнях. В Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург) нам вдалось відшукати київський каталог за 1872 р. [178] і каталог книг за 1876 р. із магазину в Житомирі [179] та проаналізувати їх. У 2017 р. назви цих каталогів були опубліковані в покажчику українських бібліографічних видань, що вийшли у світ в період 1810-1923 рр. [180, с. 15, с. 21].

Джерелом, що свідчить про наявність книжкових магазинів В. Менциця в Києві, Житомирі, Білій Церкві та Єлисаветграді, є відповідні оголошення щодо продажу [181, с. 109] і передплати на газету «Киевский телеграф» [182, с. 1015]. Перелік книжкових магазинів В. Менциця, де можна було придбати «Киевский телеграф», друкувався в кожному номері зазначеної газети, що певний час була друкованим органом Київської Старої громади. Як джерела, що дають змогу дослідити книгарню в Єлисаветграді, треба розглядати згадки про неї як місце, де можна придбати певну книгу чи журнал. Вони датуються 80-ми [183, с. 705], початком [184, с. 997] і серединою 90-х рр. XIX ст. [185, с. 75]. У цих джерелах, як і в додатку до дисертаційного дослідження Л. Ларіонової, згадується книжковий магазин його дружини Н. Менциць [186, с. 27].

В. Менчиць своїм сучасникам був відомий як автор кількох популярних брошур, що були надруковані 1876 р. в друкарні Є. Федорова. Дві з них [187, 188] є джерелами, що відтворюють його світогляд. Третя брошура [189] не є літературним твором. Вона присвячена проблемам гуральництва та його розвитку. Своєрідною передмовою до цієї брошури є невеличка вступна стаття В. Менчиця про властивості спирту і правильне зберігання спиртовмісних речовин [190].

Нами відшуканий критичний відгук на твір «Киевская сказка про деда Неурожайка и бабусю Недоимку», що був надрукований у газеті «Киевский телеграф» [191, с. 3]. Цей негативний відгук пов'язаний із незрозумілою для автора замітки мовою написання брошури В. Менчиця, що була, на його думку, мішаниною українських і російських слів. Нам вдалося знайти ще одну книгу, котру можна назвати філологічним напрацюванням В. Менчиця. Вона також побачила світ в 1876 р. в друкарні Є. Федорова. Ця книга є перекладом із французької на російську мову збірки індійських байок та казок [192].

Джерелами, що підтверджують існування друкарні В. Менчиця в Києві, є книги, котрі тут вийшли у світ. Нам вдалося відшукати лишень чотири, що датуються 1870-ми рр. XIX ст. Перша з них – «Положение о государственном ополчении» 1877 р. [193]. Друга – перевидання філософської праці С. Гогоцького [194]. Третя – календар-місяцеслов за 1878 р. [195]. Четверта – довідковий каталог книжкової продукції Ф. Йогансона [196].

Важливим джерелом, яке розкриває внесок В. Менчиця в українську етнографію та фольклористику, є рукопис його збірника етнографічних матеріалів, що зберігається в ІР НБУВ під назвою «Менчиць Володимир. Сборник этнографических материалов [Легенди, примітки-ліки, анекдоти, приказки й поговірки, бувальщини, вірші, пісні, зокрема: про Байду, про Палія і Мазепу, запорожців, Орду, Колівщину, про Понятовського] [197]. У цьому збірнику присутні помітки, зроблені рукою І. Рудченка, котрий використовував матеріали з нього для публікацій. Етнографічні матеріали з цього рукопису були надруковані у збірнику М. Драгоманова 1876 р. [198] та в збірнику І. Рудченка «Чумацкие

народные песни» 1874 р. [199], а запис прислів'я був опублікований в 1864 р. в ґрунтовному зібранні прислів'їв і приказок М. Номиса (Симонова) [200, с. 123].

Підсумовуючи, слід зауважити, що джерельна база дозволяє репрезентувати колоритну, проте малознану постать українофіла, що відіграв важливу роль в культурно-громадському житті України другої половини ХІХ ст. Доступні джерела дозволяють відтворити генеалогію родини Менчиців, процес формування особистості та світогляду В. Менчиця на тлі суспільно-політичних змін ХІХ ст., його причетність до українського громадівського руху.

Завдяки аналізу наявних джерел також можна відтворити історію розвитку мережі книжкових магазинів В. Менчиця та особливості її функціонування у 80-90-х рр. ХІХ ст., дослідити внесок В. Менчиця у розвиток української етнографії та фольклористики ХІХ ст. Окрім цього, крізь призму наявних джерел можна відтворити образ В. Менчиця як автора літературних і популярних брошур, друкаря, знавця багатьох мов і перекладача, авторитета у галузі літературної справи і видавництва, знахаря і своєрідного філософа.

Висновки до розділу

Аналіз історіографічних напрацювань щодо персоналії В. Менчиця засвідчує зацікавленість ним дослідників 20-х рр. ХХ ст., котрі вважали його важливою постаттю в українському культурно-просвітницькому русі другої половини ХІХ ст. Політичні репресії 30-х рр. ХХ ст. спричинились до того, що вона більш ніж на півстоліття не потрапляла в поле наукових зацікавлень дослідників. Поодинокі винятки, зокрема замітки Л. Стеценка, лиш підтверджують описану тенденцію в радянський період. Останні 30 років характеризуються появою значної кількості згадок про В. Менчиця в різних контекстах і створенням С. Паньковою першої ґрунтовної розвідки про нього, проте чимало аспектів його діяльності залишаються недослідженими. Наведені факти є аргументами на користь необхідності дослідження життєвого шляху та діяльності В. Менчиця.

Джерельна база дослідження характеризується розпорошеністю та неоднорідністю біографічних відомостей, проте це не стає на заваді для наукових студій. Завдяки залученню джерел, які мають різне функціональне призначення та презентують постать В. Менчиця, виникає можливість досягнення поставленої мети, що полягає в комплексному науковому аналізі його біографії, громадської та науково-просвітницької діяльності.

Список використаних джерел і літератури до розділу:

1. Драгоманов М. Предисловие. Замечание о систематическом издании произведений малорусской народной словесности // Малорусские народные предания и рассказы: Свод М. Драгоманова. Киев: Типографія М. П. Фрица, 1876. С. 14-25.
2. Романов Е. Белорусский сборник. вып. 3: Сказки. Предисловие. Витебск: Типо-литография Г. А. Малкина, 1887. С. 5-18.
3. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1910. 448 с.
4. Огоновський О. Історія літератури руської. Період новий. Література наукова // Зоря. Львів, 1894. Ч. 15. С. 342-344.
5. Этнографическое обозрения. Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском Университете. 1895. №3. 182 с.
6. Савченко С. Русская народная сказка (История собрания и изучения). Киев: Тип. Имп. университета св. Владимира, 1914. 544 с.
7. Петров Н. Очерки из истории украинской литературы. V. Новейшая украинская литература // Исторический вестник. Т. 13. Санкт-Петербург, 1883. С. 70-112.
8. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1884. 474 с.
9. Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // Записки императорского одесского общества истории и древностей. Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1894. Т. XVII. С. 63-176.
10. Панькова С. «... Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Володимира Амвросійович Менчиць) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. С. 424-444.

11. Чаговец В. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) // Киевская мысль. 1916. №80. С. 3.
12. Чаговец В. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) // Исторический вестник. 1916. №15. С. 574.
13. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 30728. Чаговец Всеволод. Владимир Амвросиевич Менчиц. Биографические заметки. 26 арк.
14. Венгеров С. Источники словаря русских писателей. Т. IV. Лоначевский-Некрасов. Петроград: тип. Имп. Академии наук, 1917. 544 с.
15. Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України в наукових студіях 20-х років ХХ століття // Народна творчість та етнологія. №3. Київ, 2012. С. 7-15.
16. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 37. Тулуб О. О. Михалечу А. І. Листівка з Києва в Єлисаветград. 24 серпня 1923. 1 арк.
17. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 5149. Журнал реєстрації вхідних та вихідних паперів за 1920-1928 роки. 102 арк.
18. Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менчиц (1937-1916 рр.) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1929. кн. 4. С. 196-200.
19. Катренко А., Беззуб Ю. Український національний рух другої половини ХІХ ст. у спогадах // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993. Доповіді та матеріали. Київ, 1994. С. 122-132.
20. Беззуб Ю. Спогади як джерело з історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2002. №2. Ч. 2. С. 6-10.
21. Бракер Н. Микола Федорович Федоровський (Перший український діяч м. Єлисавету) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1928. кн. 3. С. 46-49.
22. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич 1848-1925 рр. // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1930. кн. 6. С. 153-165.

23. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Показчик до ф. 1235 у ЦДІА України, м. Київ) / Укл. І. Гирич. Київ, 1996. 109 с.
24. Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: Показчик змісту // Український археографічний щорічник. Т. 13/14. Київ, 2006. С. 240-287.
25. ЦДІАК України. Ф. 1235. (Грушевські). Оп. 1. Спр. 361. Листи Бракер Н. 26 арк.
26. Грушевський М. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього досліджу / авт. вступної статті О. Ясь // Український історичний журнал. Київ, 2016. №1. С. 176-194.
27. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1925. кн. 3. С. 3-20.
28. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х. З споминів Вол. Менчиця (Спогади записані А. Михалевичем) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1925. кн. 3. С. 66-68.
29. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. 1986. №1/2. С. 5–20.
30. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 2. С. 6-40.
31. Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 рр. // Науковий ювілейний збірник українського університету, присвячений Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. Прага, 1925. С. 142-238.
32. Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80-90-х років XIX століття // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса, 1927. Т. 1. С. 164-171.
33. Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 1. С. 91-125.
34. Грушевський М. Діяльність Історичної секції при Всеукраїнській Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в рр. 1929-1930 //

- Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. С. 269-296.
35. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924-1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 443 с.
  36. Архів Михайла Драгоманова. Серія праць Комісії дослідження українського руху. Т. 1. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895). Варшава: Український науковий інститут, 1939. 446 с.
  37. Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років ХІХ ст. Київ: АН УРСР, 1959. 216 с.
  38. Стеценко Л. В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті) // Народна творчість та етнографія. 1966. №2. С. 87-88.
  39. Стеценко Л. Забута сторінка минулого // Дніпро. 1967. №3. С. 132-135.
  40. Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок // Народна творчість та етнографія. 1970. №5. С. 12-26.
  41. Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. Київ: «Наукова думка», 1974. С. 337-401.
  42. Історія української літератури: У 8 т. Т. 4. кн. 2. Література 70-90-х років ХІХ ст. / О. Засенко та інш. Київ: «Наукова думка», 1969. 448 с.
  43. Ясинський М. Михайло Комаров: Монографія / Уклад. М. Геращенко. Київ: Кн. палата України, 2001. 68 с.
  44. Антонович М. Коли постали громади? // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. С. 127-136.
  45. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. 1998. № 2. С. 28-49.
  46. Українські народні казки, легенди, анекдоти (За ред. Попова П.). Київ, 1957. 546 с.

47. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого: до 150-ліття від дня народження Михайла Драгоманова // Народна творчість та етнографія. 1991. № 4. С. 3-12.
48. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ: «Наукова думка», 1969. 560 с.
49. Грушевський М. Спомини (1) / авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115-149.
50. Брайченко О. Краєзнавчі дослідження у періодичних виданнях Кіровоградщини // Кіровоградський краєзнавчий вісник. вип. І. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. С. 200-217.
51. Бракер Н. Володимир Амвросійович Менчиць // Єлисавет. 1992. 30 вересня. №10. С. 3.
52. Філоретова Л. Єлисаветградська громада // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. К. 2012. вип. 9. (Серія №6: Історичні науки). С. 123-130.
53. Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874-1921 рр.) : історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: дис. канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.04. Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2015. 274 с.
54. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань: Софія, 2009. 340 с.
55. Клер І. Петербурзька українська громада у дослідженнях істориків другої половини XIX століття – початку XX століття // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. 2013. вип. 7-8. С. 70-75.
56. Соколовська К. Просвітницький рух др. пол. XIX – поч. XX ст. і його роль у відродженні української національної культури і мистецтва // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства / за заг. ред. проф. П. Кононенка. Т. III. Київ: Міленіум, 2004. С. 206-210.

57. Збожна О. Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти. Тернопіль: Горлиця, 2003. 188 с.
58. Іваннікова Л. Перші наукові публікації фольклору Півдня України в 60-х роках XIX століття // Народознавчі зошити. №3 (129). Київ, 2016. С. 534-541.
59. Козар Л. Роль українських громад у формуванні теоретико-методологічних засад фольклористики другої половини XIX – початку XX століття: погляд на проблему // Слов'янський світ: щорічник. вип. 15 / [голов. ред. Скрипник Г.]; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. С. 151-178.
60. Дойков Ю. П. П. Чубинский. Предтеча украинской свободы (1839–1884). Архангельск, 2007. 231 с.
61. Катренко А. Український національний рух XIX століття: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів. Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. Київ: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. 190 с.
62. Короб А. Українська видавнича справа у 50-60-х роках XIX століття (на прикладі створення навчальних посібників) // Українознавство. 2010. №4. С. 178-183.
63. Босий О. Де захований «меч-кладенець» національної культури // Янчуков С. М. З іменем Володимира Ястребова. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005. С. 24-36.
64. Босий О., Боса Л. Дослідник Степової України // Народна творчість та етнографія. 2005. №3. С. 105-109.
65. Панченко В. «Він був одним із батьків українського театру...». Штрихи до портрета І. Карпенка-Карого в контексті епохи. 2 липня 2004. URL:<http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/vin-buv-odnim-iz-batkiv-ukrayin/kogo-teatru> (дата звернення 25.10. 2017).
66. Новіков А. Карпенко-Карий в контексті літературно-мистецького життя другої половини XIX – початку XX ст. // Українська література в загальноосвітній школі. 2009. № 7/8. С. 17-23.
67. Романюк Н. Друкарня Єлисаветградського повітового земства: досягнення та проблеми // Вісник Книжкової палати. 2015. №7. С. 40-43.

68. Волос О. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. вип. XXI. Запоріжжя, 2007. С. 358-361.
69. Волос О. Краєзнавча діяльність науковців та земських установ з дослідження етнічного складу населення Херсонської губернії (друга третина XIX – поч. XX ст.) // Етнічна історія народів Європи, Зб. наук. праць. вип. 25. Київ, 2008. С. 51-57.
70. Філоненко О. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. кол.: В. Радул [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2015. вип. 140. С. 157-159.
71. Літературний словник Кіровоградщини / Кіровоградська організація Спілки письменників України; авт.-упорядн. Л. Куценко. Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1995. 126 с.
72. Руденко Н. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя, 1999. вип. 5. С. 31-65.
73. Биконя А. Типологія образу культурного героя в українських чарівних казках та японських міфоповідах: дис. канд. філологічних наук: 10.01.07. НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2015. 194 с.
74. Наумовська О. Михайло Драгоманов – упорядник та дослідник народної прози // Вісник львівського університету. Серія філол. 2009. вип 47. С. 63-74.
75. Іваннікова Л. Яків Новицький – видатний збирач і дослідник фольклору Степової України // Яків Новицький. Твори у 5 т. Т. 2. Запоріжжя, 2007. С. 5-14.
76. Бріцина О. Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. 395 с.
77. Петров С. Книжкова справа в Києві 1961-1917. Київ: ЕксОб, 2002. 376 с.
78. Романюк Н. Українськомовні видання в Єлисаветграді (кінець XIX – початок XX століття) // Сучасні дослідження української культури. За ред.

- М. Замбжицької, П. Олеховської, К. Якубовської-Кравчик. Варшава-Івано-Франківськ, 2015. С. 150-158.
79. Романюк Н. Видавнича справа в Єлисаветграді: монографія. Київ: КВІЦ, 2014. 156 с.
80. Романюк Н. Книгорозповсюдження в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки інституту журналістики. Т. 55. 2014. квітень-червень. С. 221-224.
81. Романюк Н. Становлення видавничої справи Єлисаветграда і прилеглих територій (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): дис. канд. наук із соціальних комунікацій. 27.00.05. Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2015. 247 с.
82. Босько В. «На початку було Слово...». Єлисаветград в історії вітчизняної книги і книгодрукування. Освітянське слово, березень 2005. URL: <http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg05-06.html> (дата звернення 21.04. 2016).
83. Босько В. Книги і люди: від Григорія Саражиновича до Олександра Ільїна. URL: <http://www.n-slovo.com.ua/index.php/component/content/article/9-newspaper/590-rybub-s-klb.html> (дата звернення 11.03. 2015).
84. Дружбинський В. Пам'яті загиблих могил діагноз: скорботна байдужість. Дзеркало тижня, 28 листопада 2003. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pamyati_zagiblih_mogildiagnoz_skorbotna_bayduzhist.html (дата звернення 13.07. 2015).
85. Історія української літератури. ХІХ століття: У 3 кн. кн. 3. Навч. Посібник / За ред. М. Яценка. Київ.: Либідь, 1991. 432 с.
86. Мовчун А. Народнопросвітні обрії Бориса Грінченка // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VII Грінченківські читання). Київ, 2014. С. 36-54.
87. Міщук С., Приймак І. Житомирська публічна бібліотека: заснування та історія становлення (за матеріалами часопису «Волынские губернские ведомости») // Бібліотечний вісник. 2016. №4. (234). С. 32-36.

88. Пінчук Ю. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Пінчук Юрій. Вибрані студії з костомаровознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського АН України, 2012. С. 305-321.
89. Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. 568 с.
90. Тесля А. «Украинофил» в «общерусском» контексте: публицистика Н. И. Костомарова 1861-1883 годов // Новое литературное обозрение. 2017. №2. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/2/ukrainofil-v-obsherusskom-kontekste-pr.html> (дата звернення 11.10. 2017).
91. Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Київ, 2006. вип. 13. С. 3-17.
92. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Народна творчість та етнографія. 1999. №5-6. С. 39-54.
93. Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. Київ: НАУ, 2004. 352 с.
94. Чалая Т. Н. И. Костомаров (1817-1885 гг.): общественно-политические взгляды и деятельность: дис. кандидата исторических наук: 07.00.02. Воронежский государственный университет. Воронеж, 2006. 260 с.
95. Єгоров В. Проблема віросподівання та національності в творчості М. І. Костомарова (1817-1885) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: збірник наукових праць. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. вип. 84 (№ 5). С. 138-145.
96. Проценко Л. Київський некрополь: Путівник-довідник. Київ: Укр. письменник, 1994. 334 с.

97. Ушкалов Л. Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова // Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010-2013 років. Харків: Майдан, 2014. С. 49-62.
98. [Менчиць В.] Із Сквирського повіту (Київської губ.). 13 червця 1862 р. // Основа. 1862. №6. С. 93-99.
99. Дудко В. Обкладинки журналу «Основа» (1861-1862): джерелознавчий аналіз // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2004. Т. 1. С. 93-107.
100. Дудко В. Журнал «Основа» у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2006. Т. 2. С. 7-45.
101. Панькова С., Шевчук Г. «Я дуже багато одідичив від матері...» (Родовід Михайла Грушевського по материнській лінії) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2002. вип. III. С. 109-121.
102. Кучеренко М., Шевчук Г. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відзначає ювілей великого українця // Український історик. Т. 1-4 (154-155). 2002. С. 550-556.
103. Гордійчук М. Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті // Вісник НТУ ХП. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2015. №56 (1165). С. 13-20.
104. Ясь О. Михайло Грушевський у колі родинного середовища (Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. – К.: Вид-во «Кий», 2006. – 662 с.) // Український археографічний щорічник, вип. 12. Київ, 2007. С. 780-784.
105. Драгоманов М. Два українських «фаблію» та їх джерела. Нарис з історії загальної порівняльної літератури // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1900. Т. 2. С. 66-94.

106. Кримський А. «Мерзотний піст вірменський арцівуріїв» (з додатком вірші за мужика Гаврила та за попа, що рябого собаку поховав) // Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I–XXVII. Київ: Друкарня Академії Наук, 1928. С. 52-72.
107. Давній український гумор і сатира. Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1959. Упор. текстів, вступ. стаття і прим. Л. Махновця. 493 с.
108. Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія // Записки історико-філологічного відділу. Всеукраїнської академії наук. Кн. II-III (1920-1922). Київ, 1923. С. 3-28.
109. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 4. кн. 1 // Упоряд. О. Таланчук; приміт. С. Росовецького. Київ: Либідь, 1994. («Літературні пам'ятки України»). 336 с.
110. Яким Ярема / Упоряд., ред. і прим. С. Яреми. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. (Українська педагогічна думка Галичини в іменах; вип. 1). 244 с.
111. Нахлік Є. Легенда про Золоті Ворота в Києві у варіаціях М. Грабовського і П. Куліша // Вісник Львівського Університету. Серія філологічна. 1999. вип. 27. С. 67-78.
112. Горошко Л. «Вогню чорт боїться, а в воді селиться» (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот) // Народознавчі Зошити. 2010. Зош. 5-6. С. 566-574.
113. Плисецкий М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 446 с.
114. Білокінь С. Менчиць Володимир Амвросійович // Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. Бажан; редкол.: О. Антонов та ін. 2-ге вид. Т. 6 : Куликів – Мікроклімат. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1981. С. 459.
115. Білокінь С. Менчиць (Менциц) Володимир Амвросійович // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. Т. 3: К-Н. Київ, 1995. С. 342.
116. Ружинщина в іменах: мала енциклопедія / [упоряд. Махорін Г.]. Житомир: Рута, 2011. 161 с.

117. Менчиць Володимир // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1994. Т. 4. С. 1520.
118. Глобенко М. Громади Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1957. Т. 2. С. 445-446.
119. Менчиць Володимир Амвросійович // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. Смолій, Ю. Пінчук, О. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. С. 264.
120. Скрипник П. Менчиць Володимир Амвросійович // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 6.: Ла-Мі. Київ: Наук. Думка, 2009. С. 617.
121. Визначні дати 2012 року. Календар // Рідна школа. №1-2 (січень-лютий 2012). С. 71-74.
122. Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я. 2016. 102 с.
123. Митюк В. Стежками культури рідного краю (Науковий цвіт Вчорайшенського куща) // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016. С. 29-37.
124. Митюк В. Хто він – елисаветградський Сковорода із Вчорайшого // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016. С. 38-46.
125. Махорін Г. Рід священників Менчиців у контексті історії містечка Вчорайше та зв'язку поколінь настоятелів Свято-Михайлівського храму // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016. С. 16-28.
126. Махорін Г. Рід священників Менчиців у контексті історії містечка Вчорайше та зв'язку поколінь настоятелів Свято-Михайлівського храму // Бібліотека – територія інтелектуальної комунікації: від витоків до сьогодення. Матеріали

- наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Ольжича (22 верес. 2016 р.). Житомир, 2016. С. 151-161.
127. Махорін Г. Родинні зв'язки священницьких династій Менчиців, Оппокових, Топачевських у контексті біографії Михайла Грушевського // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). Київ: Міленіум, 2016. С. 32-33.
128. Митюк В. «Просвіта в Ружині» // Промінь Просвіти: інформаційний бюллетень Ружинського селищного осередку ВУТ «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Спецвипуск, присвячений року родини Щербаківських на Ружинщині. Упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2017. С 1-9.
129. Маковчук Ю. День оцінюється під вечір, а життя – під кінець // Слово просвіти. Всеукраїнський культурний тижневик. URL: <http://slovoprosivity.org/2016/05/05/den-ocinyuyetsy-pid-vechir-a-zhittya-pid-kines/>(дата звернення 11.07. 2016).
130. Босько В. «Єлисаветградський Сковорода» Володимир Менчиць – дядько Михайла Грушевського // Босько В. Історичний календар Кіровоградщини на 2018 рік. Люди. Події. Факти. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. С.75-79.
131. Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2017 рік / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Страйгородська Л., Шолохова Н.; наук. ред. Березівська Л.]. Київ, 2016. 147 с.
132. Дати і події, 2017, перше півріччя: календар знамен. дат № 1 (9) / Нац. парлам. б-ка України; уклад.: В. Кононенко (керівник проекту) [та ін.]. Київ, 2016. 174 с.
133. Календар знаменних і пам'ятних дат Кіровоградщини на 2017 рік: інформаційне видання / уклад. Н. Товстопят; Кіровоградська обласна бібліотека для юнацтва. Кропивницький, 2016. 16 с.

134. Рукописные книги собрания М. П. Погодина: каталог / РНБ; [сост. В. Загребин, Н. Невзорова, Е. Пережогина; ред. О. Творогов, В. Загребин]. вып. 2. Санкт-Петербург, 1992. 305 с.
135. Записки Юсифа, Митрополита Литовского, изданныя Императорскою академією наук по завещанию автора. Т. III. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1883. 1402 с.
136. Сайтов В. Петербургский некрополь: Изд. вел. кн. Николай Михайлович. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1912-1913. Т. III. (М – Р). 1912. 649 с.
137. Голуб В. Юліан Фомич Крачковскій // Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1903 год. Вильно: Типография А. Г. Сыркина, 1904. С. 1-38.
138. Открытие памятника проф. М. О. Кояловичу // Исторический вестник. Т. 62. 1895. Октябрь. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина. С. 995-998.
139. Памятная книжка С-Петербургской губернии на 1863 год. Санкт-Петербург: Типография Спб. губернского правления, 1863. 368 с.
140. Российский медицинский список...: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1890. 482 с.
141. Постановления XXXIX очередного Прилукского уездного земского собрания 1903 года и доклады Земской управы, с прил. к ним. Прилуки: Типо-Литографія А. Я. Мирова, 1904. 692 с.
142. Постановления XLV очередного Прилукского уездного земского собрания 1909 года и доклады Земской управы, с прил. к ним. Прилуки: Типо-Литографія Я. М. Линкова, 1910. 445 с.
143. Журналы чрезвычайного Козелецкого уездного земского собрания 11 февраля 1907 года и очередного Козелецкого уездного земского собрания XLIII сессии 25-30 сентября 1907 года. 1908. 287 с.

144. Журналы Козелецкого уездного земского собрания чрезвычайной сессии 1909 года (заседание 5 мая) и XLV очередной сессии 1909 года (заседания 25-30 сентября). 1910. 483 с.
145. Тобілевич С. Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Літературно-науковий вістник. Річник XVI. Т. LXIII. кн. IX. Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 1913. С. 375-387.
146. Тобілевич С. Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Київ: Мистецтво, 1945. 286 с
147. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. 472 с.
148. Саксаганський П. К. Театр і життя. Мемуари. Харків-Полтава: Рух, 1932. 192 с.
149. Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя. Мемуари. Харків: Державне літературне видавництво, 1935. 235 с.
150. Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836-1905): Биограф. очерк, некоторые ст. и несколько проповедей усопшего владыки. Киев: тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. 344, 702 с.
151. Білокінь С. Видання «Споминів» М. Грушевського: історія рукопису та видання // Український археографічний щорічник. Київ, 2010. вип. 15. С. 697-713.
152. Буряк Л. Комеморативні практики у діяльності Історичної секції Всеукраїнської Академії наук // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. вип. 2. Київ: «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 109-126.
153. Козар Л. Розвиток національної фольклористики наприкінці XIX – на початку XX століття: роль громад, історія їх створення та стан наукового вивчення // Матеріали до української етнології. № 11 (14). 2012. С. 96-104.
154. ІР НБУВ. Ф. 260. (Колекція рукописів з історії літератури). Спр. 826. Щоденник, написаний російською та українською мовами. Згадується Мордовцев, П. А. Куліш. 1894 р. Арк.. 20-78.

155. Спогади Кесарія Білиловського. Публікація Ісай Заславський. Коментарі Степана Захаркіна // Київська старовина, 2000. №2. С. 84-102.
156. Суржикова Н. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? (Вместо предисловия) // История в эго-документах: исследования и источники. Екатеринбург: Изд-во «АсПУр», 2014. С. 6-13.
157. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 14679. Наталія Бракер. Володимир Амвросієвич Менциц (спогади сучасників). 13 арк.
158. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 53. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытка. 1. Арк.
159. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 54. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытка 21 августа 1924 г. из Елисаветграда в Киев. 1 арк.
160. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 55. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытки 25 октября 1924 г. из Елисаветграда в Киев. 1 арк.
161. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 103. Михалевич Афанасій Іванович. Замітки про Менциця Михайла Амвросійовича. 8 серпня 1924. 1 арк.
162. Кропивницький М. Твори у 6-ти т. Т. 6. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960. 673 с.
163. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори в 3 т. Т. 3. Драматичні твори, статті, листи. Київ, 1985. 376 с.
164. ВР ІЛ НАНУ. Ф. 5. (Архів Панаса Мирного). Спр. 1272. Рудченко І. Я. Бібліографічні замітки, виписки з книг, поезії оригінальні та перекладні, чернетки листів до Білозерського, Афанасьєва, Пипіна. З автографом чорнилом та олівцем. Житомир. 9.V. 1868. 173 арк.
165. [Менциць В.] З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня) // Основа. 1862. №11. С. 109-110.
166. Куліш П. Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року // Основа. 1862. №3. С. 22-27.
167. Панахида по Я. Г. Кухаренке в С.-Петербурзі // Основа. 1862. листопад. С. 126-127.

168. Ястребов В. Кое-что о м. Вчорайше // Киевская старина. 1895. кн. 7. С. 22-24.
169. Наукова хроніка. Огляд часописей за рік 1895: Часописи видавані на Україні російській // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XII. кн. IV. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1896. С. 1-26.
170. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах Губернии находящихся. Киев: тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.
171. ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 812. Спр. 153. Переписка з киевским губернатором об установлении секретного надзора полиции за бывшим вольнослушателем Петербургского университете Менчицом В., принимавшим участия в студенческих волнениях 1861 г., 8 сентября – 6 октября 1862 г. 5 арк.
172. Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914). Збірник документів і матеріалів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII. 810 с
173. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків-Київ, 1931. 604 с.
174. Лисенко М. Листи. Київ: Мистецтво, 1964. 536 с.
175. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869). Видав К. Студинський. Львів, 1908. 120 с.
176. РГАЛИ. Ф. 1561. (Книжный магазин И. И. Глазунова (Москва 1849-1889)). Оп. 1. Ед. хр. 48. Письмо Менчица Н. К. в книжный магазин Глазунова Ивана Ильича. 1 арк.
177. Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки, с 1 апреля 1870 г. по 1 апреля 1871 г. // Волынские губернские ведомости. 1871. № 53. С. 3-4.
178. Каталог библиотеки для чтения книгопродавца В. А. Менчица. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1872. 30 с.

179. Каталог книг и периодических изданий, выдаваемых для чтения из книжного магазина (под фирмою: волынский книгопродавец В. А. Менциц), арендуемого Трифоном Григорьевым Кириченко в Житомире... Житомир: Тип. С. П. Бродовича, 1876. 66 с.
180. Бібліографія української бібліографії (1810–1923): наук.-допом. бібліогр. покажч. / М-во культури України, Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого; упоряд. І. Негрейчук; наук. ред. В. Кононенко. Київ, 2017. 240 с.
181. Гациский А. Нижегородка: путеводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по нижегородской ярмарке. Нижний Новгород: Типография губернского правления, 1875. 226 с.
182. Волынские епархиальные ведомости. №24 от 16 декабря 1875 года. С. 989-1016.
183. Межов В. И. Третье прибавление к систематической росписи книгам, продающимся в книжных магазинах Ивана Ильича Глазунова. Составлено за время с 1873 по январь 1881 года. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1882. 936 с.
184. Нива. Иллюстрированный журнал литературы и современной жизни. 1892. №45. С. 977-1000.
185. Сведение о существующих в России типографиях, литографиях, металлографиях, заведениях, производящих и продающих принадлежности тиснения, фотографиях, а равно местах книжной торговли, публичных библиотеках и общественных читальнях, составленные по 1-е января 1894 года: Из «Правительственного вестника» №№271-284 за 1894 г. и №№26-67 за 1895 г. Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел. 1894. 78 с.
186. Список постоянных клиентов «Антикварной книжной торговли П. Шибанова в дореволюционный период (начало 1880-1916). Приложения 7. / Ларионова Л. П. П. Шибанов (1864-1935) – деятель отечественной книжной культуры: дисс. канд. исторических наук в 2 т. Т. 2: 05.25.03. Моск. гос. ун-т печати им. Ивана Федорова. Москва, 2015. С. 25-109.

187. Менчиц В. Волынская повесть про «Шукай – добро» господаря. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 38 с.
188. Менчиц В. Киевская сказка про деда Неурожайка и бабуся Недоимку. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 30 с.
189. Менчиц В.. Таблицы г. Брикса для определения по ним истинных: крепости и ценности вина на основании показаний спиртометра Траллеса от 0 % до 31 %-61 % до 76 %-77 % до 100 %, при температурах, при испытании вина: положительной: от + 1 % до + 26 %, отрицательной: от 0% до –26 %: Часть 2-я: Сост. для употребления преимущественно в з-дах, подвалах и оптовых складах. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 44 с.
190. Менчиц В. О подвальной усишке-утечке, средствах ея уменьшения и – упрощеніи учета ранимих в подвале – питей // В. Менчиц. Таблицы г. Брикса для определения по ним истинных: крепости и ценности вина на основании показаний спиртометра Траллеса от 0 % до 31%-61% до 76 %-77 % до 100 %, при температурах, при испытании вина: положительной: от +1 % до +26 %, отрицательной: от 0 % до 26 %: Часть 2-я: Сост. для употребления преимущественно в з-дах, подвалах и оптовых складах. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 6 с.
191. Киевская сказка про деда Неурожайка и злую бабу Недоимку. Труды и издание книгопродавца Вл. А. Менчица. Киев. 1876 г. Отзыв // Киевский телеграф. 1876. №65. С. 3.
192. [Менчиц В.] Индийские басни и сказки Бидпаия и Локмана; Пер. на турец. яз. Али-Челеби-бен-Салее; Начало пер. на франц. яз. сделано М. Галландом и окончено Кардоном; Рус. пер. обраб. В. М. [Ч. 1]. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 83 с.
193. Положение о государственном ополчении. Киев: тип. В. А. Менчиц, 1877. 24 с.
194. Гогоцкий С. Критическое обозрение сочинения М. Троицкого «Немецкая психология в текущем столетии, историческое и критическое исследование с

- предварительным очерком успехов психологии со времен Бэкона и Локка». Киев: тип. В. А. Менчиц, 1877. 156 с.
195. Календарь Киевский (месяцеслов) на 1878 год простой, с портретами наших военных деятелей в Турции, также картою железных дорог в России / Ред. А. Горжалчинский. 2-е изд., испр. Киев: Тип. В. А. Менчиц, 1878. 80 с.
196. Справочный каталог для гг. книгопродавцев книжной торговли Ф. А. Иогансона. Киев.: тип. В. А. Менчиц, 1877. 35 с.
197. IP НБУВ. Ф. 1. (Літературні матеріали). Спр. 22380. Менчиць Володимир «Сборник этнографических материалов П. А. Кулиша», 124 арк.
198. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 434 с.
199. Рудченко И. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. 257 с.
200. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка («Літературні пам'ятки України»). Київ: Либідь, 1993. 768 с.

РОЗДІЛ 2.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВОЛОДИМИРА МЕНЧИЦЯ (1837-1916)

2.1. Священницький рід Менчиців

В. Менчиць народився 1837 р. в містечку Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії, де пройшло його дитинство [1, арк. 201 зв.]. Він був первістком у родині священника Амвросія Федоровича Менчиця та його дружини Агрипини Іванівни, в дівоцтві – Оппокової. Важливу роль у його житті відіграла станова приналежність батька та родинні зв'язки, адже він був нащадком відомих священницьких родів Київщини.

Оскільки дитинство В. Менчиця пройшло у містечку Вчорайше, на нашу думку, варто детальніше описати цей населений пункт. Про свою малу Батьківщину В. Менчиць розповідав у 90-х рр. XIX ст. своєму єлисаветградському другові В. Ястребову, який написав відповідну замітку з цих розповідей у журналі «Киевская старина» [2]. Як зазначав В. Ястребов на початку своєї оповіді про Вчорайше: «Недавно один мій знайомий, В. А. М-ць розговорився зі мною про свою батьківщину, містечко Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії» [2, с. 22].

Окрім цієї публікації, зберігся в рукописі також етнографічний запис розмови В. Менчиця зі старожилом містечка Вчорайше Лук'яном Завірюхою [3, с. 84-88]. Слід зауважити, що Л. Завірюха народився і прожив життя у цьому населеному пункті, його ж дід приїхав сюди із Любара Волинської губернії [3, с. 84]. Саме цей етнографічний запис, відповідні клірові відомості, а також публікація В. Ястребова дають змогу крізь призму легенд про скарби відтворити рідне для В. Менчиця містечко, в якому пройшло його дитинство.

Вчорайше із 1794 р. належало поміщику Каспру Івановському, який домігся аби 1818 р. воно отримало статус містечка [4, с. 16-17]. Станом на 1795 р. у селі була церква, фільварок, два млини, налічувалося 934 жителів (475 чоловічої і 459

жіночої статі) [5, арк. 8]. Містечко було оповите легендами, зокрема про козацькі часи. Так, посеред етнографічних матеріалів В. Менчиця знаходимо запис: «Палій [фастівський полковник Семен Палій – М. Г] був і в нашому Вчорайшому. Він і криницю викопав, ту, що ще за мостом» [3, с. 204]. В 1811 р. у Вчорайшому жило 454 осіб чоловічої і 479 осіб жіночої статі [6, арк. 169]. Станом на 1864 р. тут проживало 1568 православних, 4 старообрядців, 46 римо-католиків та 828 іудеїв [7, с. 217]. Тобто, воно було типовим містечком для Київської губернії зі значною присутністю єврейської громади.

В замітці В. Ястребова ми знаходимо інформацію про географічне розташування Вчорайшого, про окремі частини цього населеного пункту та місцевості, що розташовувались поряд з ним (Городисько або Вал, урочище Хрести, куток Кулішівка) [2, с. 22-23]. Ці відомості В. Менчиця співпадають з інформацією Л. Похилевича, котрий вважав це містечко дуже давнім, а його територію в 1860-х рр. втричі меншу за давню [7, с. 218].

Слід зауважити, що В. Менчиць розповів В. Ястребову цікаві відомості про мешканців цього населеного пункту: «Населення містечка, що займало місцевість відразу на виході із валу, називалось, невідомо чому, Галич. Ця частина населення являла собою зовсім оригінальну в етнічному відношенні групу, що різко відрізнялася від решти населення. Всі вони блондини, чоловіки голили не тільки бороду, але і вуса, а також голову, залишаючи на ній тільки гичку – пучок волосся, який начісували на боки голови; жінки їхні відрізнялися незвичайною красою, щодо моралі, то всі вони відрізнялися делікатною ввічливістю, чесністю і природнім благородством. Друга частина населення, бідняки, що жили на виході із містечка, – називались чомусь Шуя» [2, с. 24]. Згадка про біднішу частину жителів містечка, тобто «Шуя», збереглася і в етнографічному записі В. Менчиця, що зберігся в рукописному збірнику. Про це розповідає Л. Завірюха [3, с. 85].

Л. Похилевич як син священика Таращанського повіту, що до того ж працював службовцем у Київській духовній консисторії, ґрунтовно цікавився історією населених пунктів Київської губернії. Він називав такі ознаки давнього поселення на місці Вчорайшого:

1. монастирище або місце, де був монастир біля яру названого Кулішевськими;
2. древні кам'яні хрести, що залишились на древньому цвинтарі далеко за межею містечка;
3. за нинішнім єврейським цвинтарем є в полі цеглини і каміння – залишки якихось будівель;
4. замчище із 120 могилами... [7, с. 218].

Описані Л. Похилевичем пам'ятки історії знаходимо і в записаній оповіді Л. Завірюхи, що підтверджує достовірність етнографічних матеріалів В. Менчиця: «Ще батько пам'ятає, де це в нас тепер замчисько...», «Хрести! Хрести! Тут колись монастир був, це монастирище», «Було так по за цими окопами був город, монастирі стояли от на тих місцях, що хрести звуться. Іден монастир, де тепер, Жорнівка – другий, а на Кулишівці – знов був монастир...» [3, с. 85].

В. Ястребов в замітці для «Киевской старини» згадує Свято-Михайлівську церкву цього містечка: «В середині валу стоїть храм на честь св. Михаїла Архангела» [2, с. 23]. Найдавніші відомості про його існування відносяться до 1727 р. Храм у Вчорайшому був зроблений з дерева, трьохверхий, вкритий гонтом, стояв у центрі села. До нього було приписано і сусіднє село Чорнорудка [4, с. 16]. Саме ця парафія була довгий час закріплена за представниками роду Менчиців. Батько В. Менчиця – отець Амвросій – був вчорайшенським священиком протягом майже 50 років (1836-1883) [8, с. 428].

Генеалогія цього роду є дослідженою із кінця XVIII ст. В. Менчиць вважав, що його рід, ймовірно, походив із литовських земель. Його дочка О. Менчиць у листах до В. Чаговця писала, що одного разу її батько натрапив випадково на село «Менчиці» біля Вільна (сучасного Вільнюса), де все населення, начебто, носило прізвище «Менчиць», що зацікавило його і куди він їздив декілька разів [9, арк. 1]. Відомостей, котрі б підтверджували дану тезу, нам не вдалося відшукати. Звертаючись до історичної топоніміки, слід зауважити, що в сучасному Іваничівському районі Волинської області є село Менчичі (перша згадка – 1449 р.), назва якого походить від польського слова, що є однокорінним зі словом

«менчиц» і означає «мучити» [10, с. 59]. Необхідно зауважити, що село із подібною назвою «Менчицы» є і на території сучасної Смоленської області Російської Федерації.

Рід Менчиців традиційно був священицьким впродовж кількох поколінь. Гаврило Менчиць, прадід В. Менчиця, є першим відомим для нас його предком по батьковій лінії, відомості про якого нам вдалося знайти в історичних джерелах. Г. Менчиць був іванковецьким вікарієм (Іванківці – сучасне село Бердичівському районі Житомирської області). Вказану інформацію про нього ми відшукали завдяки маргіналії Г. Менчиця на Тріоді Цвітній першої половини XVI ст., що знаходилась в колекції видатного російського історика і письменника М. Погодіна. Наприкінці цієї книги, на 343-тій сторінці, зазначено скорописом XIX ст.: «Iereia Grzegorza Meczysa Wykariusza Iwankowieukaго житель того ж селения Roku 1796 dnia 28 miesiaca Arpyla...». Упорядники каталогу зібрання М. Погодіна переклали цю фразу як «Священника Гавриила Менчицы і пароха (?) Іванкавецкого храму святого великомученика Димитрія» [11, с. 129].

Сином Г. Менчиця був Федір Менчиць (дід В. Менчиця), який уніатським митрополитом Феодосієм Ростоцьким 3 червня 1793 р. був рукопокладений у священники Свято-Михайлівської церкви с. Маркуші Бердичівського повіту [4, с. 17]. На тлі краху польської державності на Правобережній Україні, Ф. Менчиць 29 березня 1795 р. перейшов у православне віросповідання. Обряд був здійснений завдяки священнику Федору Зражевському.

Грушевськознавець С. Панькова стверджує, що Ф. Менчиць був священником у Вчорайшому щонайменше із 1808 р. [8, с. 428]. За даними житомирського історика Г. Махоріна, що теж ґрунтуються на клірових відомостях, Ф. Менчиць у 1800 р. був переведений на служіння у Вчорайшненський храм. У 1808 р. він став місцевим благочинним, був удостоєний нагородження фіолетовою оксамитовою скуфією. 30 листопада 1814 р. від митрополита Київського і Галицького Серапіона (Александровського) Ф. Менчиць отримав чин протопресвітера своєї церкви [4, с. 17].

Він був одружений з Марією Гаврилівною із роду Корчаковських [12, с. 366]. У цьому шлюбі народилося щонайменше п'ятеро синів: Олександр, Платон, Ясон, Амвросій, Августин [12, с. 530]. Всі вони народилися у Вчорайшому. Сини традиційно продовжували станові, тобто священицькі, традиції роду. Станом на 1815 р. троє його синів: 19-річний Олександр, 12-річний Платон і 9-річний Ясон навчалися в Київській духовній семінарії, а їхній шестирічний брат Амвросій навчався російській грамоті [4, с. 17].

Окрім дітей Ф. Менчиця, у джерелах вдалося зафіксувати ще двох представників священицького роду Менчиців. У секретному листі митрополита литовського Йосипа (Семашка) до обер-прокурора Святійшого Синоду, графа Протасова, від 1 жовтня 1838 р. згадується Григорій Менчиць як священик Забродської церкви, котрий перейшов у православну віру [13, с. 475]. Через три дні в листі до Святійшого Синоду згадується Яків Менчиць серед священиків, які претендували на жалування у зв'язку з тим, що вони були переведені із Білоруської в Литовську єпархію [13, с. 478]. Вказаний перехід в Литовську єпархію фактично був переходом із греко-католицького віросповідання у православ'я. Ймовірно, Григорій та Яків Менчиць належали до покоління священицької династії Менчиців, представники якої перейшли у православне віросповідання найпізніше, тобто наприкінці 30-х рр. XIX ст.

Найвідомішим із синів Ф. Менчиця був Платон (1803-1882), котрий зробив успішну кар'єру у російському війську, ставши протоієреєм і настоятелем артилерійського Сергіївського собору у Санкт-Петербурзі, був знайомий із місцевими українофілами [14]. Саме він відіграв важливу роль у житті В. Менчиця наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.

Відомо, що в П. Менчиця було щонайменше дві дочки: Катерина і Надія, які були двоюрідними сестрами В. Менчиця, а також син Ксенофонт. Інформації про першу з них обмаль. Катерина Платонівна (1850-1888) вийшла заміж за випусника Санкт-Петербурзької духовної академії Семена Івановича Постникова. Вона померла 21 червня 1888 р. і була похована на Нікольському цвинтарі Олександроневської Лаври [15, с. 485]. Значно більше відомостей вдалось відшукати про

Надію Платонівну (5 лютого 1840 р. – 5 грудня 1874 р.). Цей факт спричинений тим, що вона була дружиною російського історика, видавця та публіциста Михайла Йосиповича Кояловича (1828-1891). Її згадують як люб'язну, гостинну і життєрадісну господиню [16, с. 11]. Н. Менчиць була похована поруч зі своїм чоловіком на Нікольському цвинтарі Олександро-Невської Лаври [17, с. 996]. Ксенофонт Менчиць в 1852 р. закінчив Московську духовну семінарію. Станом на 1863 р. він був столоначальником канцелярії і колезьким секретарем, що входив до Опікунської ради закладів громадського піклування (рос. – «Попечительного совета заведений общественного презрения» у Санкт-Петербурзі) [18, с. 259].

Амвросій Федорович Менчиць (бл. 1812-1883), четвертий син Ф. Менчиця, у 1835 р. закінчив Київську духовну семінарію. Після завершення навчання 18 серпня 1835 р. в семінарії він був звільнений в Єпархіальне відомство з атестатом 2-го розряду. Згідно з проханням колишнього митрополита київського, єпископом Володимиром Чигриним 1 березня 1836 р. А. Менчиць був висвячений священником Георгіївської церкви села Почуйки Сквирського повіту [19, с. 77-78]. Невдовзі, за наполяганням рідного брата Ясона Менчиця (Я. Менчиць у цей час якраз був священником у містечку Вчорайше), переведений на парафію у Вчорайше [8, с. 429]. Причиною переходу А. Менчиця, найімовірніше, могла бути смерть 16 березня 1834 року дружини Я. Менчиця і, відповідно, його небажання продовжувати службу в цій церкві [4, с. 18].

А. Менчиць був нагороджений набедреником згідно з резолюцією митрополита київського і галицького Арсенія від 28 листопада 1864 р. «за усердне служіння вітварю Господньому та усердне виконання пастирських обов'язків» [20, с. 231]. Клірова відомість за 1861 р. характеризує А. Менчиця як священника, що добре знав читання, спів і катехиз та не був оштрафований. Його діти вели себе пристойно під час навчальних відпусток [21, арк. 15]. Отця А. Менчиця із містечка Вчорайше згадував у своїх спогадах відомий дослідник В. Щербаківський [22, с. 868]. Ця згадка спричинена тим, що батько В. Щербаківського був добрим знайомим отця І. Крижанівського, який був священником у Вчорайшому після смерті А. Менчиця [22, с. 869].

А. Менчиця його родич М. Грушевський характеризував як «чудакуватого священика, що марив про різні винаходи, вроді млина *perpetuum mobile* [з вічним двигуном –М. Г.]» [23, с. 120-121]. Дослідниця С. Панькова називає А. Менчиця прогресивною людиною, що не ставав на заваді світській освіті для своїх дітей [8, с. 429].

М. Грушевський у своїх спогадах подав легенду про те, що на млині, який належав А. Менчицю, хтось написав «Сія мельниця, Амвросія Менчиця, Она тим вітром вертится, Що в голові у Менчиця» [23, с. 121]. Подібну оповідь знаходимо у чернетці статті сучасниці В. Менчиця Н. Бракер, в якій ідеться про те, що він вирішив купити собі вітряка біля Єлисаветграду, але нова для нього справа не увінчалася успіхом. Тоді він забив його дошками і на них написав слова, які фактично дублюють напис зі спогадів М. Грушевського про млин його батька: «Оце так мельниця, / Що тим вітром вертиться, / Що в голові в Менчиця» [24, арк. 4]. Оповідь про цей млин не була надрукована в статті Н. Бракер. Ймовірно, її не пропустив саме М. Грушевський, вважаючи недостовірною, тобто такою, що мала відношення не до біографії В. Менчиця, а була переказом із життя його батька. З огляду на історію з млином у спогадах видатного історика та відомостями Н. Бракер, можемо стверджувати, що А. Менчиць багато уваги приділяв веденню домашнього господарства. Це було спричинене необхідністю утримувати численну сім'ю. Відтак маємо відомості, що в нього був млин і воли.

Мати В. Менчиця була представницею відомого священицького роду Оппокових. Відомо, що Агрипина Іванівна, уроджена Оппокова, народилася близько 1820 р. в с. Мусіївка Сквирського повіту. У віці 16-ти років вона взяла шлюб із випускником КДА А. Менчицем [12, с. 571]. Її первістком, народженим у віці 17-18 років, був В. Менчиць.

Агрипина Іванівна була рідною сестрою Захарія Івановича Оппокова, діда М. Грушевського [8, с. 428]. Захарій Іванович, дядько В. Менчиця по материній лінії, у 1860-1880 рр. був відомим та активним представником духовенства Київської губернії. За численні заслуги у душпастирській діяльності він у 1887 р. був визнаний спадковим дворянином [12, с. 551]. М. Грушевський у своїх

мемуарах писав, що в сім'ї його матері «не було тої стихійної любові до українського народного елемента, який був у батька». Як зазначав видатний історик, ставлення до народу у родинному колі Оппокових було зневажливо іронічне, народними звичаями та піснею тут не цікавились, проте говорили українською досить добре [23, с. 120]. Дивним чином саме із цієї родини вийде шанувальник народних пісень і звичаїв – етнограф і книгар В. Менчиць. До роду Оппокових, окрім історика і державного діяча М. Грушевського, належали гідролог Є. Оппоков, мовознавець М. Оппоков, видавець І. Оппоков, лікар і громадський діяч О. Черняхівський та їхній племінник О. Топачевський [25, с. 12].

У сім'ї Амвросія та Агрипини Менчиців народилось одинадцятьох дітей: Володимир, Михайло, Фавій, Захарій, Марія, Ганна, Олександра, Фавій, Надія, Михайло, Данило. З огляду на традиційну високу дитячу смертність для XIX ст. із цих одинадцяти дітей троє (Михайло, Фавій і Марія) померли малолітніми. Саме тому в сім'ї Менчиців фіксуємо двох Фавіїв і двоє Михайлів [12, с. 367]. Слід зауважити, що в ранньому віці (не пізніш 1878 р.) помер наймолодший брат В. Менчиця Данило [12, с. 531]. В 1865 р., після народження останнього сина – Данила, Агрипина Менчиць померла [8, с. 428-429]. На момент смерті матері В. Менчицю було вже двадцять вісім років. Ця трагічна звістка застала його, ймовірно, вже під час закордонних мандрів.

Один із молодших братів В. Менчиця, Михайло, став лікарем. Він у 1873-1881 рр навчався у Третій Київській чоловічій гімназії, згодом – на медичному факультеті Київського університету імені Святого Володимира [12, с. 532]. Нам вдалося відшукати інформацію про його роботу за фахом. Завдяки відомостям з російського медичного списку ми знаємо, що він у 1890 р. працював на посаді земського лікаря у містечку Скуляни Белзького повіту Бессарабської губернії [26, с. 121]. Станом на 1900 р. М. Менчиць був земським лікарем в селі Чемер Козелецького повіту Чернігівської губернії [27, с. 204], а в 1910-1916 рр. працював лікарем вже в іншому селі цього повіту – с. Ярославка [28, с. 260; 29, с. 308].

Медицину у своєму житті також обрала сестра В. Менчиця Надія, яка до 1873 р. навчалася в першому Київському духовному жіночому училищі. Станом на

1882 р. вона була ученицею у фельдшерській школі [12, с. 532]. Від 6 червня 1892 р [30, с. 170] до щонайменше 1909 р [31, с. 106] Н. Менчиць працювала фельдшером Срібнянської земської лікарні.

Фавій Менчиць навчався у Києво-Подільському духовному училищі (1868), Київській протогімназії (1870), Житомирській гімназії (1872 р) та Першій Київській чоловічій гімназії (1873) [12, с. 533]. Відомо, що він жив у повітовому Козельці на Чернігівщині [32, с. 148] і був дворянином. Цей факт не гарантував йому стабільне фінансове становища на початку ХХ ст. Ф. Менчиць мав багато боргів у цей час, про що свідчать журнали Козелецького земського повітового зібрання [33, с. 122].

Серед родичів В. Менчиця прославилася А. Н. Ільєшева-Менчиць, що відкрила жіночу професійну школу в Харкові [34, с. 573]. В 1904 р. ця школа стала жіночою гімназією 1-го розряду із сімома класами. Навчальна програма у цьому навчальному закладі за обсягом прирівнювалася до програм жіночих державних гімназій. Поряд із загальноосвітніми класами, А. Н. Ільєшева-Менчиць відкрила професійну школу з навчальною майстернею. На заняттях дівчата отримували знання з усіх видів пошивних робіт, а також малювання, товарознавства, педагогіки, гігієни [35, с. 77-78]. Згідно з відомостями дослідниці Н. Бракер, котрі читаємо у листі до М. Грушевського, А. Ільєшева-Менчиць була небогою В. Менчиця [36, арк. 5-6].

Житомирський дослідник Г. Махорін подає низку відомостей про представників священницького роду Менчиців на початку ХХ ст. Зокрема, він згадує, що в 1901 р. учнем 5 класу Київської духовної семінарії був Анатолій Менчиць. В 1904-1905 навчальному році в Києво-Софійському духовному училищі навчалися Антоній, Іван та Йосиф Менчиці. На початку ХХ ст. Віталій Менчиць був священником села Лисівка Андрушівського повіту Волинської губернії, Іоан Менчиць був благочинним Четвертого округу Таращанського повіту. Його двоюрідний брат, теж Іоан Менчиць, був священником містечка Монастирища Нові і благочинним П'ятого округу Липовецького повіту [4, с. 16-17]. Історик М. Стороженко згадував про «благочинного панотця Володимира Менчиця»,

котрий на початку 90-х рр. ХІХ ст. був прихильником викладання в школах: «розмовляв він найбільш по-українськи та проводив у розмові ідею – якщо хто хоче справді підвищити культурний височінь сільського люду, то й потрібно викладати по сільських школах по-українськи, що він радить попам своєї округи щодо церковнопарафіяльних шкіл» [37, с. 289].

Наведені генеалогічні відомості репрезентують широкий спектр можливих життєвих доль представників роду Менчиців, більшість із яких у ХІХ ст. належали до духовного стану. Слід зауважити, що приналежність В. Менчиця до розгалуженого священницького роду зумовила його освітній вибір. Спочатку він здобував духовну освіту, проте став одним із перших у своїй родині та своєму поколінні, що обрав світський життєвий шлях, ставши одним із діячів українського культурно-просвітнього руху другої половини ХІХ ст.

2.2. Освіта і становлення особистості В. Менчиця (1849-1868)

Дитинство В. Менчиця, як було вище зазначено, пройшло у містечку Вчорайше, де його батько був священником. Як писала його дочка Олена в листах до В. Чаговця: «Юність у співучій Київщині дала належний камертон» [9, арк. 17]. Батько не заперечував, аби син обрав світський шлях. Початкову грамоту В. Менчиць здобув удома, згодом навчався у Київській бурсі, як тоді називали Києво-Подільське духовне училище. У 1849 р., у віці 12 років, він вступає до Київської духовної семінарії [8, с. 429]. Слід зауважити, що в цьому закладі вчилось багато представників родини Менчиців і станом на 1879 р. на посаді викладача російської та слов'янської мови працював Іван Федорович Менчиць [38, с. 209].

В 1857 р. за результатами іспитів В. Менчиць отримав ступінь студента і був рекомендований до вступу в КДА [8, с. 430]. Про тогочасну Академію знаходимо чимало критичних відгуків. Для нашого дослідження вони важливі, щоб встановити причину передчасного завершення навчання В. Менчицем. Характеристику КДА цього періоду знаходимо в літературній спадщині І. Нечуя-

Левицького, котрий був сучасником В. Менчиця і вчився в ній із 1861 р., тобто через 2 роки після того, як він полишив навчання. У повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» читаємо: «Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могиллянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський... Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре» [39, с. 109].

На тлі демократичних змін, що наступили в Російській імперії з приходом до влади імператора Олександра II, у стінах вищих навчальних закладів, зокрема і в КДА, зароджувалось студентське невдоволення. Випуск В. Менчиця (так званий XX випуск, випуск 1861 р.) вважався одним із найбільш бунтівних в історії цього закладу [40, с. 49]. Невідомий студент схарактеризував невдоволення студентів КДА, що вступили до закладу в 1857 р.: «Але молодший курс – це вже молоде покоління, вирішив не так. При вступі ... студенти зразу побачили, що худо жити в Академії і деякі мало навіть не звільнились» [41, с. 222].

Навчаючись на третьому курсі, В. Менчиць 5 серпня 1859 р. залишає навчання в КДА. Офіційно він подав прохання до Синоду, за указом якого був звільнений від навчання в цьому навчальному закладі задля вступу в університет [8, с. 431]. Усі попередні дослідники його життєвого шляху зазначали, що передчасне завершення навчання було спричинене проблемами зі здоров'ям. Про це пише зокрема і авторака сучасної ґрунтовної розвідки про нього С. Панькова [8, с. 430-431]. При цьому вона опирається на свідчення, зібрані його сучасницею Н. Бракер: «Тут він, як оповідають, допрацювався до галюцинацій та до нервової хвороби, і, за порадою лікарів, мусів покинути академію на третьому курсі» [42, с. 197]. Літературознавець Л. Стеценко причиною хвороби називав напружену роботу над опануванням навчального матеріалу [43, с. 87]. Дана версія могла побутувати серед друзів В. Менчиця періоду його проживання в Єлисаветграді, тобто в 1880-1890-х рр., проте вона не відповідає дійсності.

М. Грушевський у своїх спогадах подавав іншу причину передчасного завершення навчання. Він стверджував, що його дядько, навчаючись в КДА, брав участь в якомусь продовольчому бунті [23, с. 121]. Цю ж версію подає О. Михалевич, лідер українофілів Єлисаветграду, як твердження самого В. Менчиця про те, що його вигнали за студентський бунт [44, арк. 1].

Так званий «голодний бунт» справді мав місце, він відбувся в КДА в 1859 р. Невдоволення було викликане поганою їжею, котру готували для студентів, що вилилося у протести проти керівництва [45, с. 55-56]. Цей бунт був спрямований проти інспектора І. Королькова, педагогічні методи якого не сприймалися учнями Академії. Варто зауважити, що ці протести студентів ХХ курсу проти незадовільних побутових умов, свавілля і зловживань посадовців отримали значний резонанс [46, с. 237].

Нам вдалося відшукати інформацію про причетність В. Менчиця до цього студентського бунту. У спогадах тогочасного студента КДА і майбутнього архієпископа Варшавського і Привіслянського Ієроніма Екземплярського (в миру Ілля Тихонович Екземплярський) читаємо: «Одного разу вечеря була настільки поганою, що весь молодший курс відмовився від неї і з роздратуванням вийшов з їдальні». Голодні студенти вирішили напитися чаю, проте їм заборонили ставити самовар, тому «довелось братись за справу власними силами і до обов'язків самоварщика приступив студент Менчець, хохол» [45, с. 55]. Проте ця затія так і не увінчалася успіхом через інспектора Іоанникія. Ситуацію був змушений пояснювати той таки В. Менчиць, який «грубувато-малоросійською говіркою» висловив накипівше невдоволення начальством за його повне нехтування харчуванням студентів» [45, с. 55].

Звертаємо увагу на своєрідну «національну характеристику» В. Менчиця. «Студент Менчець, хохол», котрий спілкується із керівництвом «грубувато-малоросійською говіркою». Ці відомості спонукають зробити висновок, що він не піддавався зросійщенню, яке панувало в освітньому процесі КДА. Цей факт є важливим при аналізі його діяльності як українофіла і представника українського культурно-просвітницького руху другої половини ХІХ ст.

Свідком цих подій був тодішній студент КДА Сергій Федорович Грушевський (батько М. Грушевського), який, найімовірніше, і розповів своєму синові про перипетії цього бунту. Слід зауважити, що в цьому ж 1859 р. він успішно закінчив навчання в КДА [23, с. 121]. У спогадах М. Грушевського знаходимо детальніші відомості про В. Менчиця як одного з провідників цього бунту. Видатний історик залишив напівгумористичну оповідку про те, що його дядько сперечався із керівництвом духовного закладу, адже він «вияснював начальству, що сіль котру давав економ, «не сольна» – є різні роди солі такі-то й такі, а ся не сольна» [23, с. 121].

Слід зауважити, що студенти під час бунту не були одностайними. Дехто не хотів бунтувати, інші, як, наприклад, П. Лашкар'єв, намагалися заспокоювати своїх однокурсників. Керівництво КДА відреагувало на бунтівні акції запровадженням жорсткіших правил внутрішнього розпорядку й екзаменаційних випробувань. Крім того, в 1859 р. з Академії виключили М. Нікольського, М. Владимирського-Буданова, Д. Орлова, Ф. Гур'єва із зазначенням у свідоцтві поганої поведінки, інших – без такої характеристики [46, с. 237-238]. Можливо, за сприяння когось зі своїх родичів, студента В. Мечниці відрахували за власним бажанням.

В. Менчиць, як і багато представників його покоління 60-х рр. XIX ст. на тлі демократизації суспільства в Російській імперії, опинився в ситуації конфлікту з керівництвом свого навчального закладу. У схожій ситуації цього ж року опинився і М. Драгоманов, який мав конфлікт із гімназійним керівництвом, що завершився звільненням М. Драгоманова із Полтавської гімназії [47, с. 4].

В. Менчиць змушений був повертатися до батьківського дому, аби допомагати у веденні господарства. А. Менчиць мав воли, що були джерелом прибутків у сім'ї Менчиців. На батькових волах і мажах його син Володимир їздив у Крим по сіль, роблячи при цьому етнографічні записи [48, арк. 1]. В. Менчиць у 90-х рр. XIX ст. розповідав своєму другові О. Михалевичу про те, що він був наймитом у свого батька [44, арк. 1]. О. Менчиць вказувала, що її батько «Чумакував: Київ-Крим (вірно навколо Євпаторії) повільний воловий шлях, ночі

біля багать, розмови на базарах з великою кількістю подорожніх, «вулиці» молоді в селах, котрі проїжджали і багато інших незчисленних можливостей перемінних народних і етнографічних пластів» [23, с. 121].

У чумацькому одязі В. Менчиць ймовірно цього ж 1859 р. навідався в КДА. Цей епізод із його біографії зберігся в спогадах М. Грушевського. Історик описав сцену приїзду свого дядька до Академії після вигнання: «приїхав потім якомсь до академії в чумацькому убранні, «бідую» – або як оповіщав, високим російським штилем якийсь студент, – «Менчиць приїхав на неприємности» [23, с. 121]. Вже в цей період спостерігаємо бажання В. Менчиця показово виокремитися посеред інших своїм незвичним вбранням.

Окрім навчання в КДА, в історіографії можна віднайти тезу, що В. Менчиць навчався в Київському університеті. Дослідник Л. Стеценко стверджував, що поруч із навчанням в КДА В. Менчиць також відвідував і лекції в Київському університеті [43, с. 87]. Слід звернути увагу на матеріал його сучасниці Н. Бракер, котра дотримувалась цієї ж думки [24, арк. 12]. Інший його сучасник і родич дружини В. Чаговець зазначав, що В. Менчиць начебто навчався спочатку на природничому, а згодом на медичному факультеті. Він вказував, що той вважався людиною з трьома вищими факультетами та з 12 мовами, якими читав і спілкувався [9, арк. 12]. Слід зауважити, що дослідниця С. Панькова провела аналіз відомостей про зарахування абітурієнтів у 1859 р. та докладні посеместрові списки студентів за 1859-1862 навчальні роки і не відшукала його імені серед студентів Київського університету [8, с. 431].

Після КДА В. Менчиць переїхав до Санкт-Петербурга, де став вільним слухачем лекцій у Петербурзькому імператорському університеті. «Пам'ятаю я був тоді у Петербурзькому університеті», – згадуватиме він у своїх спогадах про М. Костомарова [49, с. 66]. Навчання у цьому навчальному закладі підтверджується також донесенням голови Сквирської повітової поліції Шулькевича, в якому зазначалося, що В. Менчиць був вільним слухачем лекцій в Санкт-Петербурзькому університеті [50, арк. 2]. Згадка ректора П. Плетньова у його мемуарах є додатковим аргументом щодо цього факту. [49, с. 66-67].

Ставлення до нього у В. Менчиця доброзичливе і позитивне, адже він «бився, бився, бідолаха з цим божевіллям, та нічого не зміг зробити» [мова йде про схвальну реакцію публіки на лекції М. Костомарова – М. Г.] [49, с. 66]. Цю прихильну згадку про ректора П. Плетньова, окрім заслуг в літературній галузі, можна пояснити і його впливом на долю одного з лідерів тогочасних українофілів у Петербурзі П. Куліша. Він був покровителем П. Куліша ще у 1840-х рр. П. Плетньов сприяв усім його починанням, був опікуном і мудрим радником, навіть мав намір згодом передати йому журнал «Современник» [51, с. 36]. Зберігся запис слів П. Плетньова у щоденнику П. Куліша: «Я Вам заздрив, що Ви знайшли в столиці таку людину, як я . Зі мною в в молодості було зовсім інакше. Я прожив декілька перших років у Петербурзі сам, без друзів і покровителів, в абсолютній скруті» [52, с. 30]. Оскільки В. Менчиць був добре знайомий із П. Кулішем, то цей факт міг вплинути і на позитивні відгуки про П. Плетньова.

В. Менчиць жив у свого дядька Платона Федоровича, батькового старшого брата. П. Менчиць був надзвичайно колоритною і непересічною персоною, мав нагороди за військову відвагу. Так, він отримав від російського імператора Георгіївський хрест за те, що був похідним священиком в піхотному полку графа Дибич-Забалканського [53, с. 910]. Серед його нагород був також золотий хрест, подарований йому австрійським імператором [54, с. 648]. На хресті був напис «*Virtuti military*» [55, с. 149]. Ці регалії він отримав за участь у придушенні російськими військами угорського повстання 1849 р. Як записав хроніст тих подій: «Благочинного 8-ої Піхотної дивізії, протоієрея Платона Менчиця, який під ядрами і кулями, сповідав помираючих із хрестом в руці йшов перед дивізією» [56, с. 85]. Вчинок П. Менчиця увійшов в історію Російської імперії як один із проявів героїчної служби представників духовного стану [57, с. 81]. Його знайомий цензор І. Снегерьев вказував, що він мав військову відзнаку також і від прусського монарха [58, с. 131].

П. Менчиць, як і його племінник В. Менчиць, за інформацією протоієрея Д. Нікітіна, навчався в Київській духовній семінарії. Його хіротонія відбулась в 1831 р. Згодом проходив свою службу в різних армійських полках і був

благочинним 8-ої піхотної дивізії. П. Менчиць мав багато впливових друзів і знайомих серед столичної еліти. До прикладу, відомо, що він 1 січня 1853 р. особисто вітав з Новим роком цензора І. Снегирьова (був на посаді в 1824-1855 рр) [59, с. 286].

В 1853 р. з Ізмайлівської гвардійської богадільні, що в Москві, його перевели до церкви лейб-гвардії Семенівського полку в Санкт-Петербург, а звідти в 1871 р. до Сергіївського артилерійського собору на священницьку вакансію. Штатним протоієреєм і настоятелем собору П. Менчиць був із 21 квітня 1873 р. Д. Нікітін в 1878 р. зазначав, що сан протоієрея о. Платон носить 30 років [60, с. 60]. Отець Менчиць був головою Сергіївського братства при згаданому соборі [61, с. 75]. Він опікувався притулком для бідних дітей при Сергіївському соборі, що процвітав «завдяки батьківській турботі [...] протоієрея Платона Федоровича Менчиця» [60, с. 68].

Протопресвітер В. Бажанов, що був водночас керівником придворного духовенства і головним армійським священником, вже наприкінці життя П. Менчиця згадував, що «він поступив із уніатів» [62, с. 963]. Згадка про його уніатське минуле свідчить про те, що той посеред столичного російського духовенства сприймався як чужинець.

В. Менчиць після передчасного завершення навчання в КДА опиняється в столиці Російської імперії. Навчаючись в Санкт-Петербурзькому університеті, В. Менчиць був свідком лекцій видатного історика і одного з лідерів Української петербурзької громади М. Костомарова. Він згадував: «На його лекціях ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески!» [49, с. 66]. Сам М. Костомаров також зауважував велику кількість відвідувачів на своїх лекціях, де аудиторія «завжди була битком набита особами всякого звання і між ними було безліч жінок і дівиць» [63, с. 107]. Історик О. Міллер характеризує появу М. Костомарова у Санкт-Петербурзькому університеті як тріумфальне явище [64, с. 6].

Спогади В. Менчиця, на жаль, не дають змоги дізнатися, на якому факультеті він навчався і які дисципліни прослухав. Під час навчання у столиці

Російської імперії В. Менчиць вдруге став свідком студентських бунтів, через які університет був закритий. Слід зауважити, що ці студентські хвилювання викликали чимало позитивних змін у громадянських настроях, освітній та інтелектуальній сферах тогочасного російського суспільства [65, с. 28].

В. Менчиць згадував про збори студентів-бунтарів у кутку університетського двору, в хімічній лабораторії. Також він стверджував про свою присутність на одній із таких зустрічей «у якогось графа»: «Я подивився, послухав і вийшов звідти з журливими думками. Шпики-провокатори працювали вже і тоді, хоча університет тоді ще користувався повною самостійністю... Серед промовців я побачив 3 добродіїв, які зробили для мене дуже тяжке вражіння» [49, с. 67].

Нам не вдалось відшукати інформацію про причетність В. Менчиця до цих студентських бунтів, проте безумовним фактом є те, що саме через студентські заворушення В. Менчиць знову був змушений залишити університетські заняття. На допиті В. Менчиць зізнався начальнику Сквирської повітової поліції Шулькевичу, що як студент співчував своїм товаришам, але не брав участі в беспорядках. Як зазначено в донесенні Шулькевича: «він не зізнається, що брав участь в безладах і не вважає себе висланим» [50, арк. 2]. З огляду на зазначене, ми лиш констатуємо факт, що це вже другий вищий навчальний заклад, де він опинився в ситуації студентського невдоволення, яке призвело до тимчасового закриття університету.

Слід зауважити, що тогочасна влада також не мала доказів щодо участі його у студентських бунтах. У матеріалах архівної справи, де присутній допит В. Менчиця керівником Сквирської поліції міститься також офіційна відповідь санкт-петербурзького обер-поліцмейстера, який стверджував, що В. Менчиць не брав участі у студентських заворушеннях 1861 р. [50, арк. 4].

У своїх спогадах В. Менчиць описав реакцію ректора і частини професорського складу на студентський бунт в університеті: «Під час оцих розрухів ректор Плетнев тільки після двох днів довідався, що в другому кутку університетського двору, в хімічній лабораторії йдуть постійні збори студентів-

бунтарів. А вони кричать, ревуть: «бий! ріж!»». Професори розуміли, що це робиться штучно і прозивали все це дитинством, але їх не слухали...» [49, с. 67].

Свою буремну молодість і студентський період у Санкт-Петербурзі В. Менчиць вже у 90-х рр. XIX ст. по-філософськи підсумовував для свого друга О. Михалевича: «Чи ви чули, що міністерство народної освіти прислало кураторам шкільних округ такий наказ: оповістити студентам, що за участь в розрухах їм загрожує негайне звільнення з університетів назавжди? Нарешті тільки додумалися! А що тільки раніш робилося?! Страшно подумати, цілі покоління виснажували свої сили в даремних розрухах...» [49, с. 66]. В цих рядках ми бачимо консерватизм і небажання вступати в конфлікт із владою, що були притаманні В. Менчицю в елісаветградський період його життя, тобто у 80-90 рр. XIX ст.

В. Менчиць так описав О. Михалевичу свої митарства щодо здобуття вищої освіти: «Тільки подумайте: був 6 років в училищі, в семінарії 5 років, у батька побув літом як наймит, поїхав в академію, звідти вигнали за студенський бунт, потім поїхав в університет» [44, арк. 1]. Слід зауважити, що він, за наявними відомостями, так і не здобув вищої освіти, ні в КДА, ні в Петербурзькому університеті.

Після закриття університету В. Менчиць допомагав батькові по господарству, тобто, як зазначав він сам, був наймитом у нього, чумакував на батьківських волах і мажах. Згідно з донесеннями начальника Сквирської повітової поліції Шулькевича, В. Менчиць за дорученням П. Куліша ходив з чумаками в Крим, переодягнувшись в чумацький одяг для вивчення побуту чумаків [50, арк. 2].

Через студентські заворушення Санкт-Петербурзький університет припинив навчальний процес. В. Менчиць, імовірно на початку 1862 р., змушений був повертатися на свою Батьківщину, тобто у містечко Вчорайше. Актуальною для нього стає проблема пошуку роботи. У замітці для журналу «Основа», котру ми ідентифікуємо як його, подано інформацію про те, що в Сквирському повіті складно було влаштуватися на хорошу посаду, зокрема на посаду волосного

писаря. В. Менчиць писав: «Мужика або поповичів, щоб так писарували – нечутно. Навіть де хто і правувавсь з поповичів на писаря, так перешкоджають» [66, с. 96]. Ймовірно, він сам намагався влаштуватися на цю посаду і описував ситуацію добре знану йому – священницькому синові.

Відомо, що станом на 30 серпня 1862 р. В. Менчиць був молодшим помічником керівника акцизної контори в Сквирському повіті [50, арк. 2]. Акцизні контори з'явилися як спроба реформувати фінансову систему Російської імперії. Ця реформа втілювалася на основі «Положення про питний збір» від 1861 р. та інституційно була втілена через діяльність акцизних губернських та окружних управлінь [67, с. 98]. Губернські акцизні управління розпочали свою діяльність 1 липня 1862 р. [68, с. 98], тобто якраз в той час коли В. Менчиць був пошуках роботи.

До губернських та окружних акцизних управлінь набиралися службовці без урахування їх станового походження, заборонялося приймати місцевих власників чи орендарів гуралень. Кандидатам на службу в акцизних управліннях влаштовувався своєрідний іспит «по счётной части», їх брали на службу під особисту відповідальність керівника установи [67, с. 98]. Можливо, протекцію В. Менчицю при влаштуванні на цю посаду міг скласти його двоюрідний брат Ксенофонт Платонович Менчиць, який був колезьким секретарем, помічником у Санкт-Петербурзькій кредитній казни [4, с. 23].

До сфери обов'язків В. Менчиця належали часті поїздки по навколишніх селах. Про це свідчить запис у його замітці для журналу «Основа»: «Я їзжу оце по селах, то трапляєця часто густо ночуеш в полі» [69, с. 109-110]. Він був свідком ситуації, що склалася в українському селі на Київщині після селянської реформи 1861 р.: «Не читає наш народ положення [про скасування кріпацтва – М. Г.], не читає, менше з тим, але скажіть, звідкіль то це йде, що переінакшують і дуже навіть переінакшують наші люде чужі слова» [66, с. 95].

Не раніше жовтня 1862 р. В. Менчиць відправився у мандрівку Західною Європою. Подорож, ймовірно, тривала 6 років. На жаль, про освітню складову цих мандрів інформації майже немає, а ті відомості, що збереглися, потребують

додаткового підтвердження. Повернувся він з мандрів захоплений європейською культурою[24, арк. 1]. Як наслідок цих подорожей, В. Менчиць отримав різносторонню освіту, знав 12 мов, серед них німецьку, французьку, латину, грецьку і санскрит [42, с.196]. Дочка В. Менчиця у листуванні із літературознавцем В. Чаговцем згадувала про перебування батька у Парижі, а також про його навчання впродовж семестру в Цюрихському університеті [9, арк. 10]. Слід зауважити, що завдяки цим закордонним, ймовірно освітнім, мандрям, В. Менчиць наприкінці 60-х рр. XIX ст. повернувся в Україну зі сформованим світоглядом, котрий згодом втілювався в його українофільській діяльності та існуванні мережі книжкових магазинів.

Підсумовуючи, варто наголосити, що В. Менчиць починав здобувати духовну освіту, проте успішному завершенню навчання в КДА на перешкоді став студентський «голодний бунт» 1859 р., в провідниках якого він був. Не зміг В. Менчиць також завершити навчання і в Санкт-Петербурзькому університеті, оскільки навчальний процес було призупинено через студентські заворушення. Найімовірніше його українофільський світогляд остаточно ствердився під час наймитування у батька і роботи в акцизній конторі. Подорож Європою надала В. Менчицю можливість отримати освіту, яку він не зміг здобути вдома та водночас переконала його в необхідності спрямувати свої зусилля на культурно-освітню роботу, що було типовим для української інтелігенції XIX ст.

2.3. Світогляд В. Менчиця в контексті епохи (1868-1916 рр.)

Життєвий шлях В. Менчиця є яскравим відображенням другої половини XIX ст. Щоб відтворити його біографію на тлі епохи важливих суспільно-політичних змін, вважаємо за необхідне скористатися напрацюваннями так званої історії поколінь, що допоможе виокремити спільне і відмінне в життєвому досвіді В. Менчиця у порівнянні з його сучасниками, зокрема – діячами українського руху цього періоду.

В українській історії простежуються виразні зміни поколінь. Першу можна простежити в першій третині XIX ст. В соціальному вимірі це генерація, яка професійно і соціально сильно вирізнялася від батьків – священиків або селян, адже її представники були лікарями, адвокатами, письменниками, поетами, інженерами [70, с. 12]. До покоління, яке пережило цю трансформаційну зміну, належав і священицький син В. Менчиць, який займався книгорозповсюдженням і документуванням усної народної творчості.

Варто звернути увагу на характеристики В. Менчиця його сучасниками. Дружина І. Карпенка-Карого С. Тобілевич у своїх спогадах називає його останнім з типових представників напрямку в житті тогочасного суспільства, що носив назву «базаровщина». Вона зазначала, що В. Менчиця можна назвати сином свого віку, який носив у самому собі безліч протилежних симпатій і поглядів [71, с. 381-382]. С. Тобілевич цією характеристикою намагалася описати незвичні поведінкові манери В. Менчиця, а також його своєрідний світогляд. В. Чаговець також згадував про «базаровщину», епоху 60-х рр. XIX ст. та «дух Чернишевського» [9, арк. 12].

Сам термін «базаровщина» в сучасній українській та російській мові давно вже набув ознак фразеологізму. Він означає зацікавлення природознавчими науками, грубий матеріалізм, підкреслений прагматизм у поведінці, неприйняття традиційного у мистецтві і загальноприйнятих правил поведінки [72, с. 42]. Власне для нас важливіша саме генеза цього фразеологізму, адже він походить від імені головного героя в романі І. Тургенєва «Отцы и дети». Цей роман має емблематичну назву і виражає конфлікт поколінь, який притаманний не окремим, а будь-яким поколінням взагалі [73, с. 132]. Згаданий роман І. Тургенєва, окрім того, що описує цей конфлікт, є цікавим для нашого дослідження через той факт, що його головний герой Є. Базаров належав до покоління В. Менчиця. Літературний герой І. Тургенєва сформувався в тій же суспільно-політичній та ідейно-культурній реальності, що і В. Менчиць. Вказані факти, найімовірніше, й витворили відповідні порівняння у спогадах С. Тобілевич.

Якщо брати до уваги історико-культурний підхід, то у формуванні покоління основну роль відіграють конкретні історичні події, а люди одного покоління, з огляду на ці події, володіють загальними духовно-моральними ідеалами та належать до визначеного типу субкультури [74, с. 267]. Слід звернути увагу на те, що С. Тобілевич зараховувала В. Менчиця до покоління людей, які в 70-х рр. XIX ст. «робили великий вплив на своє оточення серед культурного городського суспільства» [71, с. 381]. Дослідник В. Чаговець в некролозі зазначав, що ім'я В. Менчиця займає «почесне місце серед діячів тоді ще молоді плеяди народолобців», серед яких згадує імена В. Антоновича і М. Драгоманова [75, с. 3].

Згідно з періодизацією історика І. Лисяка-Рудницького «внутрішньої» української історії XIX ст., період активної діяльності В. Менчиця випадає на так звану народницьку добу (40-80-ті рр. XIX ст.) [76, с. 199]. В рамках цієї доби дослідник розрізняв два етапи, що відповідають концепції історії поколінь – «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та «позитивістський» (покоління Київської Старої громади) [77, с. 178].

Варто зауважити, що дана періодизація описує історію розвитку українського національного руху в Російській імперії XIX ст., найяскравішим втілення якого у другій половині XIX ст. був український громадівський рух, а також, в ширшому контексті – різні прояви українофільства. Початок цьому рухові, як прийнято вважати в історіографії, дала Українська петербурзька громада. За висловом відомого вченого С. Єфремова, «в «Основі» зустрілися два покоління українського громадянства». В. Менчиць належав до молодшого покоління, до покоління так званих шістдесятників, котрі, на думку С. Єфремова, зазнали впливу літератури і суспільної атмосфери демократичних перетворень опісля Кримської війни [79, с. 387]. Згідно з класифікацією І. Лисяка-Рудницького, В. Менчиця можна назвати представником «позитивістського» покоління, котре «прийшло до голосу в 1860-их та досягло розквіту в 1870-их роках» [77, с. 178]. Історик та літературознавець Ф. Савченко писав, що 70-ті рр. XIX ст. в житті Російської імперії – не лише хронологічний спадкоємець 60-х рр.,

але, у зв'язку із селянською реформою й тогочасними економічними процесами, вони утворюють онде сполучене між собою ціле [80, с. 10].

В. Менчиць, маючи досвід спілкування з представниками Української петербурзької громади, наприкінці 60-х рр. XIX ст. і завдяки власній мережі книжкових магазинів був відомою постаттю серед київських і львівських українофілів. Пік його співпраці з Київською Старою громадою випадає на середину 1870-х рр. Дослідник В. Чаговець у біографічній замітці про нього зазначав, що 70-ті рр. XIX ст. були відзначені його максимальним захопленням безпосереднього служіння народу в нуждах і хворобах, а також його роботою як члена громади [9, арк. 13].

На тлі репресій супроти київських громадівців, В. Менчиць в 1876 р. переїхав до Єлисаветграду. Поселившись у цьому повітовому місті, він став відомою персоною в середовищі місцевих українофілів. В. Менчиць був причетним до кола спілкування спільноти, котра витворила перший професійний український театр, був близьким другом сім'ї І. Карпенка-Карого.

Він впродовж свого життя часто сприймався як неординарна особистість, що вирізнялася з-поміж інших своїми поведінковими манерами. Його незвична поведінка часто викликала непорозуміння. М. Грушевський у мемуарах писав, що ніколи не бачив свого дядька і «нічого, крім іронічних відзивів про нього, не чув» [23, с. 120]. Таке вирізнення і спричинилось до того, що у 80-90-х рр. його називали Єлисаветградським Сковородою [81, с. 56]. На цьому акцентує увагу літературознавець Л. Ушкалов, говорячи про «сковородинство» у світогляді В. Менчиця, проявами чого був піїтет до навколишньої природи, питомо християнський моральний ригоризм і прагнення «визволити духа з-під влади тіла» [82, с. 55]. Слід зауважити, що перебуваючи закордоном у 60-х рр. XIX ст., він проявляв незвичні манери поведінки. А. Вахнянин у листі до Д. Танячкевича від 12 вересня 1868 р. відзначав, що В. Менчиць, на відміну від української інтелігенції у Відні, «не любувався в аристократизмі» [83, с. 32].

Його сучасниця, яка жила у Єлисаветграді, Н. Бракер називала його віруючим філософом-моралістом, що «кохався в тонкій діалектиці». У її статті

присутня характеристика В. Менчиця як мандрівника, адже він збирав етнографічний матеріал, «мандруючи пішки по селах або пристаючи до чумацької валки, і дуже він любив ці мандрівки» [42, с. 197]. Слід зауважити, що характеристики Н. Бракер філософського світогляду В. Менчиця ґрунтувались, зокрема, на її зацікавленнях філософією, адже вона вивчала і перекладала твори неокантіанця А. Шпіра [82, с. 54].

Один з корифеїв українського театру П. Саксаганський у мемуарах писав, що В. Менчиць – людина із «вищою духовною освітою, розумна, але чудакувата: він нічого не робив, у ньому, здається, тлів дух мандрівного дяка» [84, с. 82]. В. Чаговець описував його світогляд: «Це звісно дещо від Руссо, від Монтеск'є може, від Григорія Савича Сковороди, якого від дуже любив і знав і книгу якого «Убогий жайворонок» він мені подарував [...]. Було тут дещо від Діогена, звісно ж. Зневажливе ставлення до всього того, що має відношення до зовнішності, що, звісно, вносило дивну дисгармонію в загальноприйнятій обстановці побуту» [9, арк. 9-10].

Таке скептичне ставлення до зовнішніх атрибутів і до будь-якого начальства у В. Менчиця могло сформуватися зокрема і завдяки його мандрівкам із чумаками на початку 60-х рр. XIX ст. Сучасники переповідали зі слів В. Менчиця про деталі таких чумацьких подорожей: «Переїжджаючи [...] через яке-небудь велике місто, де стрічалось багато панів та всякого начальства, чумаки зразу бувало приникнуть, стануть мовчазними, всього бояться, а вибравшись на широкі, безмежні, тоді ще малозалюднені степи Херсонщини та Катеринославщини, вони мов перероджувалися: ставали веселими, говіркими, вигадливими» [42, с. 197]. Завдяки таким мандрівкам він типологічно був схожим на головного героя роману І. Тургенєва «Отцы и дети» Є. Базарова.

Часті мандрівки степами Півдня сучасної України В. Менчиць практикував і у 80-х рр. XIX ст. Його дочка Олена згадувала, що він довгими періодами ночував у степу, маючи підводу і пару коней, котрі були предметом суперечок у сім'ї [9, арк. 18]. Вона також писала, що батько тижнями пропадав у степу, заходячи в прикордонні ліси, збираючи і досліджуючи флору [9, арк. 21]. Слід зауважити, що

В. Мечниць проповідував стиль життя, котрий був близьким до природи. Він жив у спартанських умовах, «не признавав подушок та укривал, спав найбільше на свіжому повітрі, ходив босий і купався до морозів [42, с. 199].

С. Тобілевич називала В. Менчиця жорстким критиком всього суцього порядку, всіх світових і товариських звичаїв та установ, лютим ворогом комфорту й естетики, що «навмисне бравував перед людьми зовнішнім неохайством, презирством до вимог етики, до всіх «не годиться» і через те прославився на весь город чудакон і оригіналом» [71, с. 382]. В. Чаговець зі своїх особистих вражень зазначав про останні роки його життя, що він, імовірно через якусь душевну кризу або хворобу, з часом став всіх цуратися і перетворився в «київського Діогена», котрий був мовчазним і суворим аскетом, самотнім і замкненим як скринька, від якої було загублено ключ [9, арк. 13]. Н. Бракер також називає його Діогеном, пишучи про ймовірну присутність у поведінці В. Менчиця частки навмисного дивацтва, яка була проявом його світогляду [42, с. 199].

Таке дивацтво не стало на заваді тому, що В. Менчиць був знаною і поважною персоною в гуртку елісаветградських українофілів. Перешкодою цьому авторитету не був навіть незвичний традиційним уявленням про інтелігентну людину його зовнішній вигляд. С. Тобілевич у мемуарах писала: «Про одіжу бодай не згадувать, бо вона гармонізувала з оточенням і одповідала байдужості хазяїна до зовнішнього вигляду і всіх взагалі «добр дочесних». Босий, в ряднянім мішку на голові ріжком замість шапки, із заступом ішов щосуботи через весь город... Вуличники бігали за ним чередою і кричали «Босий пан, босий пан!» і нарешті привикли» [71, с. 382]. Подібні згадки зберегла і Н. Бракер, яка писала про В. Менчиця «у широкому брилі, або просто з холодним компресом на лисій голові, у довгому балахоні, підперезаному ремінцем, за який застромлено кілька очеретин, з цілим оберемком цього зілля перед собою, він являв собою досить кумедну постать, що викликала смішки вуличних дітей, але він не звертав на те ніякої уваги [42, с. 197].

Схожий опис зовнішнього вигляду В. Менчиця знаходимо у П. Саксаганського: «Він був одягнений в якусь хламиду, на голові в нього був

надітий ріжком мішок, босий, підперезаний мотузком, за який було понатикане зілля. В торбинці теж було зілля» [84, с. 82]. В. Чаговець залишив такий опис його зовнішності: «Широкопола шляпа, вицвівши під сонцем, вимочена дощами, втратила свій колір і форму, така ж зеленувато-табачкового кольору плащ-розлітайка на плечах, опарки на босу ногу, мішок з травами, коріннями за плечами, мовчазний, зосереджений вид, опущені в землю очі – ось в якому вигляді можна було його зустріти і на вулицях Києва і найчастіше на урвищах Царського саду, на дніпровських полях або в броварських лісах» [9, арк. 13].

Оскільки В. Менчиць закінчив Київську духовну семінарію та навчався в КДА, то, звісно ж, вагоме місце у його світогляді займала богословська проблематика. С. Тобілевич зауважувала, що «самі великі пани і учені богослови дуже ним цікавились і заради його оригінального складу думки, заради його великого дару слова прощали всі його чудацтва» [71, с. 382]. У своїй книгарні він рекомендував як світські, так і духовні книги, говорячи: «світські книжки дадуть знання, але без духовних не дістанеш морального виховання» [42, с. 198].

С. Тобілевич яскраво описала оповіді В. Менчиця: «Усвоївши в молодості всі теологічні знання, всі книги священописання, він давав всьому зовсім інше освітлення і як поет по натурі, оповідаючи події з старобіблійного часу, домальовував цілі поеми висунуті з власної фантазії, а красою образів, стилю, порівнянь і нежданих виводів, прямо дивував і чарував своїх слухачів. З лицем пророка, з очима піднятими вгору, не дивлячись на нікого з присутніх, він вів свої образні речі і стародавнє, дохристиянське жите як живе воскресало перед слухачами» [71, с. 382-383].

У світогляді В. Менчиця можна відокремити також велику пошану до природи, флори і фауни, яка була предметом його зацікавлення та дослідження. П. Саксаганський зберіг у власних мемуарах його монолог: «Копаю зілля. Плуги пана Лінкевича на горі орють. Воли худі, голодні; плугатарі б'ють їх гарапниками, штовхають пужалном, кричать, матюкаються і знову б'ють. Упав я навколішки і, руки до неба здіймаючи, закричав гласом веліім: «Господи милосердний! Дякую

тобі, що не сотворив мене волом і не віддав в руки Лінкевича». Горе в світі, горе в світі» [84, с. 82].

Оскільки в повітовому Єлисаветграді чисельною була єврейська громада, а В. Менчиць мав велику любов до вивчення різних мов, то у листах його дочки Олени ми фіксуємо інформацію про контакти її батька з місцевою іудейською спільнотою. Вона називала це спілкування новим штрихом до мозаїки його науково-дослідної діяльності. В. Менчиць, за її твердженнями, близько підійшов до єврейської маси, штовхаючи її до просвіти і до філологічної гебраїстики. Маючи своєрідний філософський світогляд, він вів бесіди з патріархами і старцями, намагався простежити коріння ортодоксальності, їздив до цадиків і вивчав давньоєврейську мову [9, арк. 18].

Багато уваги В. Менчиць в Єлисаветградський період свого життя приділяв збиранню різних трав і застосуванню їх для лікування. С. Тобілевич залишила спогад про його помешкання: «Його квартира більше ніж проста по своїй обстанові, завітчана зверху до низу пічками всякого зілля, в'язками очерету, кукурудзи і дикого проса, похожа була на розкидану вітром копицю сіна або на химерну якусь хижу легендарного знахаря більше, ніж на квартиру інтелігента горожанина дев'ятнадцятого віку» [71, с. 382-383].

Н. Бракер зауважувала, що любительське лікування, можливо, була «ближче його серцеві, ніж його крамниця і бібліотека» [42, с. 198]. П. Саксаганський стверджував, що В. Менчиць «був переконаний, що знається на зіллях, і, починаючи з ранньої весни і до пізньої осені збирав зілля, настоював на спирту і лікував тих, хто певен був, що він лікар» [84, с. 82]. О. Менчиць писала про батькове «інакомислення із цілющими екстрактивними властивостями степової флори при захопленні бактеорологією – був і незаурядний хімік – зробило його на десятку років яскравим пастеристом, що приводило до нього в цей період щоденно десятки людей (без перебільшення) складаючи громадську популярність в місті і в окрузі» [9, арк. 10].

Варто зауважити, що політичні переконання В. Менчиця залишалися в тіні його незвичних поведінкових манер. Н. Бракер зауважувала, що він був

потаємною людиною і «навіть з приятелями він не висловлював своїх політичних поглядів, та ще й говорив так, що не можна було розібрати, чи то справді, чи навмисне: дуже він любив користуватися парадоксом» [42, с. 199]. Ми не згодні з думкою його єлисаветградської сучасниці про те, що він не був виразним українофілом [42, с. 200]. Очевидно В. Менчиць в цей час прагнув не афішувати свою прихильність до діяльності місцевої громади.

Зважаючи на своєрідний світогляд, йому було складно ладнати у сімейному житті. Відомо, що він двічі був одружений. Першу дружину, за відомостями Н. Бракер, він зустрів у Катеринославі. Тут і одружився, отримавши у придане «мало не 900 десятин землі», котрі він вклав у створення власної мережі книжкових магазинів [42, с. 198]. Слід зауважити, що відомостей про його першу дружину не вдалось відшукати. Невдовзі В. Менчиць овдовів.

Вдруге він одружився 8 червня 1874 р. Дослідниця С. Панькова відшукала відповідний запис у метричній книзі церкви Воскресіння Христового с. Кривошійці (сучасний Сквирський район Київської області) про укладання шлюбу 37-річного жителя Києва, колезького секретаря В. Менчиця із двадцятирічною Неонілою Костянтинівною з дому Грищинських, дочкою місцевого священика [8, с. 435].

В їхньому шлюбі народилося щонайменше дві дочки. В. Чаговець зазначав, що на початку 90-х рр. XIX ст. він був знайомий з дочками В. Менчиця Тамарою і Оленою [9, арк. 8]. Дочка Олена станом на 1930 р. працювала в Кубанському педагогічному інституті та, як уже зазначалося, вела листування з В. Чаговцем. Згадка про Т. Менчиць присутня лиш у біографічних матеріалах, які збирав В. Чаговець. Саме вона могла керувати книгарнею в Єлисаветграді та, ймовірно, була героїнею моторошної і трагічної історії. П. Саксаганський у своїх мемуарах згадував про цю подію: «З ним [з В. Менчицем – М. Г.] трапилася страшна драма. У його доньку був закоханий якийсь божевільний панич, вона йому не співчувала. І от ранком якось, коли старий копав десь зілля, панич той прийшов до книгарні, зарізав нещасне дівча й сам зарізався» [84, с. 82].

Ця сімейна трагедія могла стати однією з причин нещасливого подружнього життя В. Менчиця. С. Тобілевич писала про те, що сім'я І. Карпенка-Карого в Єлисаветградський період життя була для нього моральним притулком, коли той припинив спілкування з власною. Вона також зазначала, що він жив сам, без родини, «хоча там десь, як говорили люди, була й жінка і дочки» [71, с. 382]. Причиною непростих відносин із дружиною могла бути і 17-річна різниця у віці між ними, а також те, що В. Менчиць не був практичним як у веденні книжкової справи, так і у забезпеченні матеріального добробуту сім'ї. Він розповідав своєму другові О. Михалевичу, що в нього дуже складні відносини з дружиною, оскільки не здружився з тестем, а той налаштував свою дочку проти нього. Станом на 1896 р. В. Менчиць не бажав їхати до Києва, бо дружина начебто звикла жити сама. Він прагнув знайти собі хату та жити як монах [44, арк. 1].

П. Саксаганський у мемуарах писав, що В. Менчиць невдовзі після страшної трагедії з дочкою переїхав жити до своєї дружини в Київ, на вулицю Рейтарську [84, с. 82]. Згідно з довідниковими даними, на цій вулиці у будинку №10 жила Неоніла Костянтинівна Менчиць [85, с. 126]. Слід зауважити, що будинок за цією адресою не зберігся. Їй також належав сусідній будинок за адресою Георгіївський провулок, будинок 7 [85, с. 39]. Саме тут В. Менчиць прожив останні роки свого життя. За відомостями П. Саксаганського, тут він «зробив собі «скинію», де і помер» [84, с. 82]. В останні роки свого життя В. Менчиць запам'ятався своїм сучасникам як самотник і відлюдкувата людина, що добре знався на знахарстві. Н. Бракер стверджувала, що за 4 роки до власної смерті він не захотів жити у будинку з сім'єю і «влаштував собі якусь халабуду у садку під парканом». Саме таке «діогенівське» існування і стало причиною його смерті. Тут він захворів на бронхіт і помер від нього [42, с. 199].

Слід зауважити, що впродовж свого життя він не мав навіть власного паспорта. За відомостями його дочки Олени, В. Менчиць «по дитячому цю витримку ставив собі за велику заслугу і вперто не заводячи цю «мітку антихриста» так і помер». Звісно ж це викликало проблеми з поліцією на похоронах [9, арк. 22].

В. Менчиць був похований на Лук'янівському цвинтарі. Це поховання було маловідомим для дослідників. Згідно з відомостями журналіста В. Дружбинського, на його могилі у 80-ті рр. ХХ ст. лежала мармурова плита з написом: «День оцінюється під вечір, а життя – під кінець. В. Менчиць» [86]. За даними Л. Проценко, на початку 90-х рр. ХХ ст. поховання В. Менчиця відносилось до могил, місцезнаходження яких на Лук'янівському кладовищі не вдалося встановити [87, с. 243-244]. На даний момент це поховання відоме для дослідників. Воно збереглося до наших днів і перебуває під охороною держави. Згідно з переліком об'єктів культурної спадщини Шевченківського району міста Києва, його місце поховання охороняється як могила відомого збирача українського фольклору. На території Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника це поховання знаходиться на ділянці 28, ряд 8, місце 12. Її офіційний статус як пам'ятки історії був затверджений наказом №912/0/16 Міністерства культури України від 21 жовтня 2011р. [88, с. 62]. Місце поховання доглянуте і в належному стані.

Особистий архів В. Менчиця був втрачений. Його донька Олена стверджувала, що через 2 роки після смерті батька в 1918 р., вона, покидаючи Київ перед приходом німецьких військ, передала скриню з його архівом своєму родичеві – Петру Грищинському, приват-доценту кафедри геології Київської університету. [8, с. 442]. На жаль сліди зібрання рукописів В. Менчиця відшукати не вдалось.

Висновки до розділу

У якості висновків можна коротко підсумувати біографію В. Менчиця. Він народився у сім'ї священика містечка Вчорайше Сквирського повіту Київської губернії. Рід Менчиців був одним із найвідоміших священицьких родів південно-західної Київщини. Цей рід перебував у родинних зв'язках з іншими знаними родами, що представляли православне духовенство у ХІХ ст., зокрема з Оппоковими. В. Менчиць був двоюрідним братом Глафіри Захарівни Оппокової,

матері М. Грушевського. Генеалогічні студії дають змогу окреслити як життєві долі сучасників В. Менчиця, так і коло родинних з'язків, що відіграли вагому роль у його житті. Завдяки своєму дядькові протоієрею П. Менчицю він познайомився із представниками Української петербурзької громади.

Відомості про рідне містечко Вчорайше розказані ним своєму другові В. Ястребову, яскраво засвідчують його зацікавлення історією своєї малої Батьківщини. Будучи первістком у сім'ї, В. Менчиць спочатку отримував традиційну для свого стану духовну освіту (Києво-Подільське духовне училище, Київська духовна семінарія, КДА). Навчання в КДА йому довелося передчасно залишити на третьому курсі, оскільки він був причетний до так званого студентського голодного бунту, що відбувся в 1859 р. Свою освіту продовжив у столиці Російської імперії. Студентські заворушення та закриття Санкт-Петербурзького університету знову стали на заваді отриманню вищої освіти. На жаль, обмаль відомостей про шестирічні закордонні мандри В. Менчиця не дають змоги детально реконструювати процес здобуття освіти.

Життєвий шлях В. Менчиця був відображенням епохи, що простежується у спогадах сучасників, яким він запам'ятався як українофіл та людина, що мала своєрідний світогляд. Його часто називали Єлисаветградським Сковородою, Київським Діогеном. Серед захоплень В. Менчиця слід також назвати народну медицину, адже він у 80-90-х рр. XIX ст. був відомий як знахар і знавець цілющих властивостей рослин.

Підсумовуючи зазначимо, що біографія В. Менчиця була типовою для багатьох представників покоління українських інтелігентів, що народилось у 1830-1840-х рр. та відмовились від станових традицій своїх батьків. Завдяки мережі книжкових магазинів і не зважаючи на свої невзвичні поведінкові манери та своєрідний світогляд, він став званою персоною в українському культурно-просвітницькому русі.

Список використаних джерел і літератури до розділу:

1. ЦДІАК України. Ф. 127. (Київська духовна консисторія). Оп. 1011. Спр. 2497. Клировые ведомости Сквирского уезда за 1840 годъ. 406 арк
2. Ястребов В. Кое-что о м. Вчорайше // Киевская старина. 1895. кн. 7. С. 22-24.
3. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 434 с.
4. Махорін Г. Рід священників Менчиців у контексті історії містечка Вчорайше та зв'язку поколінь настоятелів Свято-Михайлівського храму // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менциця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упорядн. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016. С. 16-28.
5. ЦДІАК України. Ф. 484. (Київський головний суд). Оп. 6 Спр. 149. Интабулярные ведомости сёл Махновского повета. 1804 год. 132 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 484. (Київський головний суд). Оп. 6 Спр. 151. Интабулярные ведомости сёл Сквирского повета. Ч. 1. 1804 год. 279 арк.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах Губернии находящихся. Киев: тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.
8. Панькова С. «... Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Володимира Амвросійович Менциць) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. С. 424-444.
9. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 30728. Чаговец Всеволод. Владимир Амвросиевич Менциц. Биографические заметки. 26 арк.
10. Ковальчук І. Походження назв населених пунктів Іваничівського району Волинської області // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. вип. 527: географія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. С. 57-60.

11. Рукописные книги собрания М. П. Погодина: каталог / РНБ; [сост. В. Загребин, Н. Невзорова, Е. Пережогина; ред. О. Творогов, В. Загребин]. вып. 2. Санкт-Петербург, 1992. 305 с.
12. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) // Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. 662 с.
13. Записки Юсифа, Митрополита Литовского, изданныя Императорскою академією наук по завещанию автора. Т. III. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1883. 1402 с.
14. Гордійчук М. Із Шевченкового кола в Петербурзі: «Панотець» Платон Менчиць (1803-1882) // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / За ред. В. Сергійчук, упоряд. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016, 2016. С. 47-51.
15. Саитов В. Петербургский некрополь: Изд. вел. кн. Николай Михайлович. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1912-1913. Т. III. (М – Р). 1912. 649 с.
16. Голуб В. Юліан Фомич Крачковскій // Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1903 год. Вильно: Типография А. Г. Сыркина, 1904. С. 1-38.
17. Открытие памятника проф. М. О. Кояловичу // Исторический вестник. Т. 62. 1895. Октябрь. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина. С. 995-998.
18. Памятная книжка С-Петербургской губернии на 1863 год. Санкт-Петербург: Типография Спб. губернского правления, 1863. 368 с.
19. ЦДІАК України. Ф. 127. (Київська духовна консисторія). Оп. 1012. Спр. 1314. Метрическая книга м. Вчерайше Сквирского уезда Киевской губернии. 1808 г. 779 арк
20. Киевские епархиальные ведомости. 1865. №24 от 15-го декабря. Отдел первый. С. 225-232.

21. ЦДІАК України. Ф.127. (Київська духовна консисторія). Оп. 1011. Спр. 2656. Клировые ведомости по ведомству благочинного 4-й части Сквирского уезда за 1861-й год. 45 арк.
22. Щербаківський В. Мемуари // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1962. вип. ІХ. Лондон: Українська видавнича спілка. С. 867-876.
23. Грушевський М. Спомини (1) / авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115-149.
24. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 14679. Наталія Бракер. Володимир Амвросієвич Менчиц (спогади сучасників). 13 арк.
25. Панькова С. З родинного древа Грушевських-Оппокових // Світогляд. 2009. №3. С. 12-15.
26. Российский медицинский список...: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1890. 482 с.
27. Российский медицинский список...: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1900. XV, 396, 79, 122 с.
28. Российский медицинский список...: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1910. XXVI, 517, 191, 155 с.
29. Российский медицинский список...: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. Петроград: Типография Министерства внутренних дел, 1916. XXVI, 668, 159, 162, 175, 29 с.
30. Постановления XXXIX очередного Прилукского уездного земского собрания 1903 года и доклады Земской управы, с прил. к ним. Прилуки: Типо-Литография А. Я. Мирова, 1904. 692 с.

31. Постановления XLV очередного Прилуцкого уездного земского собрания 1909 года и доклады Земской управы, с прил. к ним. Прилуки: Типо-Литография Я. М. Линкова, 1910. 445 с.
32. Журналы Козелецкого уездного земского собрания чрезвычайной сессии 1909 года (заседание 5 мая) и XLV очередной сессии 1909 года (заседания 25-30 сентября). 1910. 483 с.
33. Журналы чрезвычайного Козелецкого уездного земского собрания 11 февраля 1907 года и очередного Козелецкого уездного земского собрания XLIII сессии 25-30 сентября 1907 года. 1908. 287 с.
34. Профессиональное образование // Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890-1907. Т. 25а: 1898. С. 563-574.
35. Куліш С. Вплив Харківського університету на розвиток жіночої освіти на Харківщині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. №1 (60). 2014. С. 75-86.
36. ЦДІАК України. Ф. 1235. (Грушевські). Оп. 1. Спр. 361. Листи Бракер Н. 26 арк.
37. Стороженко М. З мого життя. Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 2005. 432 с.
38. Адрес-календар должностных лиц по всем частям управления Юго-Западного края на 1880 год. Киев: Окружный штаб Киевского Военного Округа, 1879. 320 с.
39. Нечуй-Левицький І. Хмари. Повість // Іван Нечуй Левицький твори. Твори у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1985. С. 101-413.
40. Гордійчук М. Володимир Менчиць і Петербурзька українська громада // Наукові записки НаУОА. Серія «Історичні науки», 2016. вип. 25. С. 48-53.
41. Петров М. Скрижалі пам'яті / упорядн. В. Ульяновський. Київ: Либідь (Пам'ятки історичної думки України), 2003. 336 с.

42. Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менциц (1937-1916 pp.) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1929. кн. 4. С. 196-200.
43. Стеценко Л. В. А. Менциць (до 50-річчя з дня смерті) // Народна творчість та етнографія. 1966. №2. С. 87-88.
44. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр 54. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытка 21 августа 1924 г. из Елисаветграда в Киев, 1 арк.
45. Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836-1905): Биограф. очерк, некоторые ст. и несколько проповедей усопшего владыки. Киев: тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. 344, 702 с.
46. Шип Н. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919). Київ: Фенікс, 2010. 436 с.
47. Драгоманов М. Автобіографія. Перекл. І. Лановий. Київ: Військова друкарня «Герольд», 1917. 59 с.
48. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 103. Михалевич Афанасій Іванович. Замітки про Менциця Михайла Амвросійовича. 8 серпня 1924. 1 арк.
49. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х. 3 споминів Вол. Менциця (Спогади записані А. Михалевичем) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1925. кн. 3. С. 66-68.
50. ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 812. Спр. 153. Переписка з киевским губернатором об установлении секретного надзора полиции за бывшим вольнослушателем Петербургского университете Менцицом В., принимавшим участия в студенческих волнениях 1861 г., 8 сентября – 6 октября 1862 г. 5 арк.
51. Девдюк І. Російське письменство на сторінках «Щоденника» Пантелеймона Куліша // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки. № 3(252): Філологічні науки. Літературознавство, 2013. С. 36-38.

52. Цит. за: Куліш П. Щоденник. Київ: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. 87 с.
53. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920. Библиографический справочник. Отв. сост. В. Шабанов. Федеральное архивное агентство. РГВИА. Москва: Русский мир, 2004. 928 с.
54. Гродненские епархиальные ведомости. №22 от 30 мая 1904 года. С. 617-648.
55. Ласкеев Ф. Историческая записка об управлении военным и морским духовенством за минувшее столетие (1800-1900 гг.). Санкт-Петербург: Т-во Художественной Печати, 1900. 151 с.
56. Цит. за: Описание военных действий российских войск против венгерских мятежников в 1849 году. Санкт-Петербург, 1951. 414 с.
57. Столетие Военного министерства. 1802-1902 / Гл. ред., ген. от кавалерии Д. Скалон. Санкт-Петербург: тип. т-ва М. О. Вольф, 1902-1914. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства: Ист. Очерк / Сост. Протопресвитер А. Желобовский; Гл. ред. ген.-лейт. Д. Скалон. 1902. 130 с.
58. Снегирев И. Русская старина в памятниках церковного и гражданского зодчества. Год четвертый. – 1853. Москва: Типография Ведомостей Московской Городской Полиции, 1853. 142 с.
59. Дневник Ивана Михайловича Снегирева. 1853-й год // Русский архив. Москва: Университетская типография, 1904. вып. 2. С. 286-300.
60. Историко-статистические сведения о С.-Петербургской епархии. вып. 6. Санкт-Петербург, 1878. 585 с.
61. Данилов С. Первый братский календар на 1881 год для г. С.-Петербурга. Посвящается членам-попечителям приходских благотвор. обществ. Санкт-Петербург: Типо-литография П. И. Шмидта, 1880. 96 с.
62. Андреевский Е. Из записок за сорок сем лет // Исторический вестник. Т. 130. 1912. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина. С. 939-978.
63. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наук. думка, 1992. 232 с.

64. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
65. Новиков М., Перфилова Т. Студенческие волнения накануне «эпохи Великих реформ» // Ярославский педагогический вестник. 2013. №2. Т. 1. (Гуманитарные науки). С. 14-32.
66. [Менчиць В.] Из Сквирського повіту (Київської губ.). 13 червця 1862 р. // Основа. 1862. №6. С. 93-99.
67. Шандра В. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860-1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії // Український історичний журнал. 2013. №6 (513). С. 92-111.
68. Дудко В. Обкладинки журналу «Основа» (1861-1862): джерелознавчий аналіз // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2004. Т. 1. С. 93-107.
69. [Менчиць В.] З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня) // Основа. 1862. №11. С. 109-110.
70. Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії». Лекція 9. Покоління. Конспект відеолекції. 2016. 23 с. URL: <http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/9%20Generationlectio.pdf?sequence/=26&isAllowed=y> (дата звернення 25.10. 2017).
71. Тобілевич С. Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Літературно-науковий вістник. Річник XVI. Т. LXIII. кн. IX. Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 1913. С. 375-387.
72. Энциклопедический словарь крылатых слов / Авт. – сост. В. Серов. 2 изд. Москва: Локид-Пресс, 2005. 880 с.
73. Зенкин С. «Поколение»: опыт деконструкции понятия // Поколение в социокультурном контексте XX века. Москва: Наука, 2005. С. 130-136.
74. Исаева М. А. Поколение // Знание. Понимание. Умение. 2011. №1. С. 265-268.
75. Чаговец В. Владимир Амвросиевич Менчиц (некролог) // Киевская мысль. 1916. №80. С. 3.

76. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті // Історичні есе. Київ: «Основи», 1994. Т. 1. С. 193-202.
77. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. Київ: «Основи», 1994. Т. 1. С. 173-191.
78. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті // Історичні есе. Київ: «Основи», 1994. Т. 1. С. 193-202.
79. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: «Феміна», 1995. 688 с.
80. Савченко Ф. Заборона українства 1876. До історії громадських рухів на Україні в 1860-1870-х рр. Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. 415 с.
81. Гордійчук М. Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870-1890-х рр. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Київ, 2017. вип. 53. С. 54-59.
82. Ушкалов Л. Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова // Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010-2013 років. Харків: Майдан, 2014. С. 49-62.
83. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 2. С. 6-40.
84. Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя. Мемуари. Харків: Державне літературне видавництво, 1935. 235 с.
85. Весь Киев: адресная и справная книга на 1909 г. Киев: Тип. 1-й Киев. артили печат. дела, 1909. 100, XXXII, XLIV, 1663 с.
86. Дружбинський В. Пам'яті загиблих могил діагноз: скорботна байдужість. Дзеркало тижня, 28 листопада 2003. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/pamyati_zagiblih_mogildiagnoz_skorbotna_bayduzhist.html (дата звернення 13.07. 2015).
87. Проценко Л. Київський некрополь: Путівник-довідник. Київ: Укр. письменник, 1994. 334 с.
88. Інформаційний зведений перелік об'єктів культурної спадщини Шевченківського району станом на 1.05.2017. 219 с. URL:

http://www.guoks.gov.ua/sites/default/files/perelik/shevchenkivsky_01.05.17_.PD

F

РОЗДІЛ 3.

ВОЛОДИМИР МЕНЧИЦЬ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

3.1. Знайомство і співпраця В. Менчиця з представниками Української петербурзької громади

Історія громадівського руху в Російській імперії є одним з найважливіших проявів українського Відродження у ХІХ ст. Вивчення діяльності громад та біографій їх представників дає змогу наблизитися до розуміння причин і наслідків процесів формування української нації та держави [1, с. 13; 2, с. 192]. Громади можна вважати осередками патріотично налаштованої інтелігенції [3, с. 7], особливістю ідеології яких було українолюбство (українофільство), як сукупність світоглядних цінностей, що виникли в умовах формування української нації [4, с. 17]. Слід зауважити, що в українській історіографії часто дослідники акцентують на персоніфікації цієї теми [5, с. 105], звертаючи увагу на вивчення життєвих, творчих і наукових біографій українофілів цього періоду.

На початку ХХ ст. українофільство трактувалося як національний рух, що прагнув зберегти і розвивати мову, літературу та культурні особливості українського народу. Українофіли прагнули, аби у школах навчали рідною мовою, а також досягти такої суспільно-політичної організації України, що забезпечила б вільне національне самовизначення українців і розвиток їх культури [6, с. 1823]. На думку російського дослідника О. Міллера, українофільство є найцікавішим предметом для вивчення проблеми ідейних впливів, оскільки воно розвивалось посеред російсько-польського політичного, культурного та економічного суперництва [7, с. 29]. Незважаючи на обмеження, котрі російська влада накладала на нього, учасниками цього руху ставали не тільки українці, але й часто долучались представники інших етносів. На думку українського діаспорного

дослідника С. Єсельчика, воно уможлилювало багато варіантів сприйняття української ідентичності у різних її формах [8, с. 12].

Варто також звернутися до трактування цього терміну лідерами громадівського руху, адже з ними був особисто знайомий В. Менчиць. Українофільству один з визначних лідерів українського руху XIX ст., історик В. Антонович дав таку характеристику: «Під словом українофіли ми розуміємо тих уродженців Південноросійського краю, які настільки знайомі зі своєю Батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення; настільки розвинені, що можуть викласти і літературно свої переконання; настільки люблять свою Батьківщину і бажають їй розвитку та успіху, що вважали б гріховною справою замовчувати про її особливості та похідні від цих особливостей потреби; настільки не виключно поглинені турботою про особисту кар'єру і добробут, що за можливості в законних рамках, готові відстоювати свої переконання, не дивлячись на упередження, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих упереджень» [9, с. 144].

Схоже визначення ще один лідер українофілів XIX ст., історик М. Костомаров, який вважав українофільство бажанням «деяких малоросів писати своєю рідною говіркою і, водночас, вивчати багату скарбницю народної поезії» [10, с. 339]. На національній сутності цього явища акцентував увагу представник Київської Старої громади М. Драгоманов: «Народи всюди емансипуються, а тому емансипуються і національності, якими характеризуються народи. Український народ, з національністю, не може становити виняток, – ось чому і для нього повинен був настати його час не відродження, не збереження, а розвитку, – і для цієї потреби повинна була, серед нього, народитися та партія, яку називають українофілами» [11, с. 447].

Українофільство, як зазначає дослідник С. Єсельчик, спромоглося в 1850-1880-х рр. в атмосфері урядових переслідувань виробити культурний простір українства, який міг, але не був змушений мати політичний вимір [8, с. 12]. В цьому контексті слід зауважити, що В. Менчиць був одним з тих, хто активно займався культурно-просвітницькою діяльністю, спілкувався та час від часу

співпрацював як із громадівськими осередками в Російській імперії, так і з окремими їх представниками, що дозволяє стверджувати про його українофільський світогляд. М. Грушевський зазначав про нього, що «се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері», людина «в широкому значенні слова, з українськими інтересами» [12, с. 120-121].

Перша громада виникла у столиці Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. Її утворення і розвиток мало велике значення для всього українського громадівського руху [13, с. 70]. Дослідження громадівських гуртків, зокрема Української петербурзької громади, є непростим завданням. Дослідник М. Антонович пояснював цей факт неясністю організаційних зв'язків українофільських товариств і невизначеною їх структурою [14, с. 128]. Студії в українській історіографії щодо Української петербурзької громади часто зупиняють свою увагу на ролі журналу «Основа» в діяльності першої української громади в Російській імперії [13, с. 73-74]. Справді, журнал «Основа» можна розглядати як нагальну потребу тогочасного літературного життя і безпосереднім самовиявленням ідеї та творчих можливостей української інтелігенції на початку 60-х рр. XIX ст. в умовах лібералізації суспільної дійсності при імператорові Олександрові II [15, с. 49].

Початок 60-х рр. XIX ст. пов'язують із суттєвою активізацією українського національного руху в Санкт-Петербурзі. Проявом цього руху стала діяльність Української петербурзької громади, котра гуртувалася навколо щомісячного літературно-наукового вісника «Основа» [16, с. 77], де були представлені колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства: П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, В. Білозерський. До речі, історик М. Антонович зауважував безпосередній зв'язок між Українською петербурзькою громадою й Кирило-Мефодіївським товариством, називаючи діяльність громади спробою реалізації ідей, котрі теоретично обговорювались ще у середині 1840-х рр. [14, с. 132].

Інший дослідник Г. Житецький осередком громади вважав редакцію журналу «Основа», до котрої належали М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, В. Коховський, О. Кістяківський, Г. Вашкевич, брати Лазаревські,

Ф. Черненко, Д. Каменецький, М. Стороженко, З. Недоборовський, С. Глушановський, Я. Кухаренко, В. Менчиць, Д. Лебединцев, Г. Честахівський [17, с. 92]. Аналізуючи дану інформацію у статті Г. Житецького, виникає запитання: чому він зарахував В. Менчиця до складу громади? Відповіддю на це питання є той факт, що дослідник був ознайомлений з його спогадами про М. Костомарова та Українську петербурзьку громаду [18]. Вони були надруковані за 3 роки до публікації його статті. Інших відомостей про причетність до діяльності громади він, імовірно, не мав. Участь В. Менчиця у діяльності петербурзького гуртка українофілів є непростюю для дослідження, адже, окрім його мемуарів, на даний час відсутні будь-які інші свідчення, що підтверджували б його перебування у складі громади.

У цьому контексті варто зазначити, що до Української петербурзької громади був причетний його дядько Платон Федорович Менчиць (1803-1882), який на початку 60-х рр. XIX ст. був священиком Введенської церкви в Санкт-Петербурзі. Він мав дружні відносини з громадівцями і редакцією журналу «Основа». Як зазначав В. Менчиць, його дядько був добрим знайомим М. Костомарова, який називав його не інакше як «панотець» [18, с. 67]. Платон Федорович мав великий авторитет серед петербурзьких українофілів. У рукописі спогадів його племінника читаємо: «Так було і кажуть: «Як «панотець» скаже, так і буде» [19, арк. 53]. На квартирі П. Менчиця часто збиралася Українська петербурзька громада. Адреса цього помешкання нам невідома. Ми маємо лишень відомості зі спогадів російського державного діяча Є. Андрієвського про те, що отець П. Менчиць наприкінці свого життя проживав на розі Сергіївської вулиці та Літейного проспекту [20, с. 963].

Підтвердженням авторитету П. Менчиця і його причетності до Української петербурзької громади є те, що він правив панахиди за членами громади. Так, на перші Шевченкові роковини 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1862 р. у церкві Введення отець Платон правив панахиду за поетом. Опісля неї «земляк протоієрей» П. Менчиць запросив Українську петербурзьку громаду до себе «на предвіковічну слов'янську тризну». На цій події виступав із промовою П. Куліш.

Дослідник Є. Нахлік називає цю промову «Словом в перші роковини Шевченкової смерті» [21, с. 185]. Згодом в журналі «Основа» П. Куліш вмістив редакційний огляд цих поминок під назвою «Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-о дня 1862 року» [22]. У ньому П. Менчиця названо «високоповажним земляком» і «панотцем».

Отож, слід зазначити, що у квартирі отця Платона відбувся поминальний обід, який став частиною православної традиції відзначення перших роковин смерті Т. Шевченка. Протоієрей П. Менчиць пригостив громаду «винами, медами і всякими наїдками». П. Куліш зазначає, що цей обід був довгим і перетворився на обговорення громадських справ та співання «старосвітських поважних пісень». На його завершення громада «подякувала чесному господареві і розійшлась, обновившись духом високим, котрим жив, тай нам завітував наш батько Тарас». Поминальний обід за Т. Шевченком перетворився фактично на збори Української петербурзької громади – «Загаялись у його [П. Менчиця – М. Г.] довгенько, розмовляючи широко про всякі громадські справи; хто мав при собі гроші, складав у громадську скарбовню на народні потребизни, щоб ширшало письменство і всяка добра наука на Вкраїні» [22, с. 25].

Також він правив панахиду і за писькеником та одним з очільників кубанських козаків Я. Кухаренком. Автор замітки про його смерть написав про цю подію: «Всі, хто знав його особисто, вирішили пом'янути його панахидою і братським обідом. На жаль, не всі були оповіщені про це, і тому, 10 листопада, у церкві Введення, зібрались всього чоловік дванадцять, де панахида була відправлена приятелем Якова Герасимовича [Кухаренка – М. Г.] поважним протоієреєм Пл. Ф. Менчицем» [23, с. 126].

Завдяки своєму дядькові П. Менчицю, на квартирі якого він жив у Санкт-Петербурзі, В. Менчиць познайомився з лідерами українства в столиці, зокрема з П. Кулішем та В. Білозерським. У його мемуарах знаходимо інформацію, що в помешканні П. Менчиця збиралися «співробітники українського часопису, – «Основа»: П. Куліш, В. Білозерський та інші». На згаданій зустрічі був присутній також і М. Костомаров [18, с. 67]. На них бував зокрема і Я. Кухаренко, наказний

отаман Війська Чорноморського, якого В. Менчиць назвав людиною простою, щирою та простосердою [18, с. 68].

Знайомство В. Менчиця з лідерами Української петербурзької громади викликало повагу до нього з боку його сучасників у 90-х рр. XIX ст. Віднайдений рукопис спогадів про М. Костомарова цей факт: «В. А. [Володимир Амвросійович – М. Г.] як людина знайома того часу за особистим знайомством краще ніж інший з'ясує нам, що за людина Куліш [Пантелеймон Куліш – М. Г.], яке його минуле і сьогодення» [19, арк. 53].

Відомо, що В. Менчиць бував зустрічах Української петербурзької громади. Про це знаходимо інформацію в його ж мемуарах: «І я, буваючи на цих вечірках...». Водночас слід відзначити скромність В. Менчиця, котрий називає себе пігмеєм у порівнянні з постатями П. Куліша, М. Костомарова та інших діячів громади [18, с. 68]. Влітку 1862 р., під час допиту начальником сквирської повітової поліції Шулькевичем, В. Менчиць визнав свою причетність до журналу «Основа», оскільки він за вказівкою П. Куліша 1861 р. збирав етнографічний матеріал [24, арк. 2.].

Згадка в спогадах В. Менчиця про «небіжчика Якова Кухаренка» на зібраннях Української петербурзької громади [18, с. 67] дозволяє датувати період спілкування В. Менчиця зі столичними українофілами. Слід зауважити, що Я. Кухаренко жив у Санкт-Петербурзі в четвертому кварталі 1861 р. [21, с. 153].

У спогадах В. Менчиця, як уже зазначалось вище, присутня інформація про успіх лекцій М. Костомарова [18, с. 66]. Ця згадка і ймовірна присутність самого В. Менчиця на лекціях видатного історика є чинником, що може визначити хронологію петербурзького періоду в житті В. Менчиця та його участі в діяльності Української петербурзької громади. М. Костомаров читав лекції в Санкт-Петербурзькому університеті із жовтня 1859 р. до перших днів травня 1861 р., коли розпочалася закордонна подорож М. Костомарова і П. Куліша [25, с. 539]. Він повернувся в столицю 20 вересня 1861 р., коли університет охопила хвиля студентських заворушень [25, с. 547] і, відповідно, аудиторії були вже напівпорожніми.

В. Менчиць зберіг у спогадах діалог лідерів Української петербурзької громади П. Куліша і М. Костомарова, що відбувся «під час студентських розрухів в університеті». У цій розмові згадується професор історії М. Стасюлевич, який на підтримку студентського протесту покинув читати лекції [18, с. 66]. Ця подія відбулася наприкінці 1861 р. Варто зазначити, що М. Стасюлевич разом з іншими викладачами О. Пипіним, М. Утином і В. Спасовичем приєдналися до К. Кавелина і припинили читати лекції в Санкт-Петербурзькому університеті. Історик М. Костомаров не підтримав тоді позицію своїх колег, про що він згадав в автобіографії [25, с. 567]. У спогадах В. Менчиця зазначено, що причиною відсутності солідарності зі студентами університету було його фінансове становище: «Добре кинути читання лекцій Стасюлевичеві, у нього півмільйона грошей» [18, с. 67].

Мемуари В. Менчиця містять відомості, що Українська петербурзька громада, окрім помешкання отця П. Менчиця, збиралася також «на Л-ській вулиці в великій квартирі інженера-будівничого Л-нко» [18, с. 67]. Цю постать слід ідентифікувати як Федір Іванович Черненко, що був успішним архітектором і членом громади. Саме у помешканні Ф. Черненка щотижня збиралися петербурзькі українофіли [26, с. 369]. В. Менчиць згадував, що спочатку Ф. Черненко сам бував на цих зібраннях, а потім припинив участь у них, найімовірніше – через побоювання можливих репресій [18, с. 67]. У своїх спогадах учасник таких зустрічей З. Недобровський також відзначав гостинність Ф. Черненка, хоч, за його словами, єдиним пригощанням на таких зборах був чай [27, с. 195]. Варто зауважити, що мемуари З. Недобровського співпадають з описом В. Менчиця зборів Української петербурзької громади у помешканні Ф. Черненка: «Так ото, бувало, зберемося. Подадуть чай, садовину. На чиї це гроші все це було, не знаю, мабуть у складку, але з мене не правили» [18, с. 67].

На нашу думку, аналізувати спогади В. Менчиця в окремих випадках, необхідно із застереженнями, адже вони були записані 1893 р., тобто від описуваних подій пройшло більше трьох десятиліть. У сучасній джерельній критиці найдостовірнішою лінією спогадів вважаються особисті відчуття

мемуариста, синхронні подієвій канві. Водночас найменш ненадійна частина будь-яких мемуарів – це пряма мова [28, с. 19]. Ці мемуари, як важливий его-документ, відкривають для нас можливість деконструкції поглядів В. Менчиця крізь призму ідей, висловлених не ним, а М. Костомаровим.

Серед різноманітних питань і проблем, котрі обговорювалися на зборах громади, пам'ять В. Менчиця зберегла запитання громадівців про долю української мови та інших народних особливостей [18, с. 67] та, відповідно, про фактори, що могли б «затримати, якщо не можна одвернути» занепад української мови та народних особливостей [18, с. 68]. Слід зауважити, що спогади В. Менчиця в цій частині насичені прямою мовою М. Костомарова. Це ставить під сумнів достовірність висловлювань видатного історика. На нашу думку, саме ця частина мемуарів відображає пізніший життєвий досвід самого В. Менчиця і його соціально-культурну самоідентифікацію періоду діяльності в Українській петербурзькій громаді. У цьому контексті відповідь М. Костомарова на поставлені запитання в пам'яті В. Менчиця за три десятиліття могла «зростись» із особистими переконаннями автора мемуарів. Водночас, ці погляди В. Менчиця могли якраз і сформуватися під впливом спілкування з очільниками українства в столиці Російської імперії на початку 60-х рр. XIX ст.

Отож, М. Костомаров говорив про необхідність утворити «впорядковане духовенство». Згідно зі збереженими В. Менчицем словами видатного історика, якби в часи гетьмана Б. Хмельницького вдалося утворити незалежну церкву, яка б перевела «народну мову в казання, до школи, до церковних і таким робом мову народню було висвячено, – то я [М. Костомаров – М. Г.] переконаний глибоко, що українському народові не було б рації лякатися за те, що вона зникне з лиця землі, як національна святість». Він також висловлювався про високу культурну місію духовенства [18, с. 68].

На питання про долю української мови та народних особливостей М. Костомаров відповів, що «на основі того, що мені тряпляється бачити, чути, читати та виучувати, що українські народні особливості, такі дорогі нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки, залізниці, телеграф та інші

здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі. А якщо це зкоїться, вони повинні зникнути з лиця землі, як віск топиться від вогню. Нічого з цих особливостей не залишиться. Загальна літературна російська мова цілком випхне українську мову, навіть з родин, звідусіль, навіть з самих глухих закутків» [18, с. 67-68].

Слід зауважити, що пам'ять мемуариста через три десятиліття зберегла проблему збереження української мови, народних особливостей та ролі духовенства у цих процесах. Тобто саме ті речі, котрі були актуальними для вихідця з духовного стану В. Менчиця, який документував усну народну народну творчість.

Кінець 1861 р. ознаменувався конфліктами в редакції журналу «Основа», що вилилося в загострення відносин між В. Білозерським та П. Кулішем [29, с. 207]. Відгомін цього конфлікту знаходимо і в спогадах В. Менчиця, що зберегли нарікання В. Білозерського. Він висловлював думку частини громади, що «всі молоді співробітники «Основи» скаржаться, що пан П.А. Куліш сам заповнює «Основу» своїми творами, а остатнім нікому не дає місця, виживає, не терпить жодного суперництва». На сторону молодших співробітників став М. Костомаров, котрий констатував заслуги П. Куліша в галузі етнографії та українського слова, проте жорстко відгукнувся про історичні напрацювання П. Куліша, що «схожі на «макулатуру», аніж на докладні історичні праці» [18, с. 67].

В петербурзький період свого життя В. Менчиць познайомився з М. Номисом (Симоновим), який із липня 1858 р. був одним із керівників друкарні П. Куліша [30, с. 5] і бував на зустрічах Української петербурзької громади [31, с. 340]. Про це знайомство побіжно може свідчити прислів'я, яке ми відшукали в його ґрунтовному зібранні прислів'їв і приказок, що побачило світ у Санкт-Петербурзі в 1864 р. Згадане прислів'я було записане В. Менчицем у містечку Тараща Київської губернії: «Пиши письма через Бердичев (пропало)» [32, с. 123]. Слід зауважити, що інших записів за авторством В. Менчиця у згаданій збірці М. Номиса немає.

На нашу думку, співпрацю В. Менчиця з представниками Української петербурзької громади слід датувати осінню 1860 р.-1862 р. Верхня дата у хронології ґрунтується на написанні його заміток до журналу «Основа».

Дослідникам вдалося ідентифікувати дві його публікації в рубриці «Вісті». Його лист опублікований в червневому [33], а замітка – у листопадовому випуску за 1862 р. [34]. С. Панькова атрибутувала замітку від 4 жовтня 1862 р. завдяки криптоніму «В. М.». Важливими факторами ідентифікації для дослідниці стали порівняння тексту замітки з окремими записами його етнографічної збірки 1861 р. (зберігається в ІР НБУВ), спорідненість їх сюжетів, особливості лексики, манера викладу [35, с. 434]. Слід також звернути увагу на додаток до цієї замітки, котрий допомагає ідентифікувати місце перебування автора замітки – «Додаток з м. Сквири». У ньому описуються негаразди в Сквирському повіті [34, с. 110]. Зазначені відомості узгоджуються з тим фактом, що в серпні 1862 р. начальник сквирської повітової поліції Шулькевич мав розмову з В. Менчицем, який на той момент займав посаду молодшого помічника керівника акцизною конторою в Сквирському повіті [24, арк. 2]. Окрім цього, необхідно зауважити, що місто Сквира було повітовим центром рідного краю В. Менчиця.

Авторство В. Менчиця щодо червневої замітки в журналі «Основа» (Із Сквирського повіту (Київської губ.)) було ідентифіковане літературознавцем і текстологом В. Дудком. Аргументи дослідника ґрунтуються на соціальній самоідентифікації автора («попович»), адже В. Менчиць був вихідцем із духовного стану. Ця ідентифікація автора замітки пов'язана з характеристикою ставлення селянства до ліквідації кріпосного права 1861 р. в Російській імперії. Він у замітці написав «Оце я попович, мені погано жити на світі; і вийшла б книжка така, що дає добро і волю поповичам. То здається, неживий би я був, а достав би ту спасенну книгу, і вже хоть нехай там каміння летить з неба, а вже прочитав би я ту книгу, ту свою волю, своє добро... А люде – ні» [33, с. 95]. Додатковими аргументами В. Дудка щодо авторства В. Менчиця є також факти з біографії В. Менчиця, зокрема вищезгадана інформація начальника сквирської повітової поліції [36, с. 98].

Дослідниця С. Панькова мотивацією до написання замітки в журнал «Основа» називає зацікавленість представниками Української петербурзької громади розповідями з селянського життя. Саме тому, на її думку, В. Менчиць розповідав свої враження щодо рідного Вчорайшого та його околиць [35, с. 434].

Слід зауважити, що 1861 р. В. Менчиць за дорученням П. Куліша приїхав в Україну задля документування етнографічного матеріалу. Проаналізувавши локалізацію записів у рукописі та їх публікації М. Драгомановим, можна відтворити приблизний маршрут його подорожі. Серед населених пунктів, де він побував, слід відзначити Брянськ, Мозир, Могилів, а також низку сіл Васильківського та Бердичівського повіту. Зважаючи на кінцеве датування рукописного збірника В. Менчиця – 1 листопада 1861 р. [37, арк. 120], слід вважати, що його мандрівка в Україну, відвідування рідних місць і збирання етнографічних матеріалів відбулися влітку 1861 р.

Опісля цієї «етнографічної експедиції», В. Менчиць повернувся до Санкт-Петербурга, аби продовжити навчання в університеті. Згідно його ж тверджень, він читав на зібраннях Української петербурзької громади уривки із етнографічних матеріалів: «частенько розповідав, але більше з селянського життя... І чомусь то мої прості оповідання всім подобалися, всіх дуже цікавили» [18, с. 68].

Свої замітки до журналу «Основа» В. Менчиць писав українською і зазначив: «Чи не пора скінчити оцей лист? Уперше трапляється писати до вас, добродію: так не знати ще, чи вподобаєте мою мову». На що редактор у примітках відповів: «Ми дуже вподобали вашу щиро-народну мову» [33, с. 99].

Слід зауважити, що провідною сферою діяльності представників Української петербурзької громади була просвітницька робота. М. Костомаров одним із перших порушив питання необхідності підготовки і видання підручників українською мовою, оскільки україномовні недільні школи, які виникли ще у 1859 р. відчували гостру потребу в навчальній літературі [38, с. 36]. Така просвітницька діяльність стала реалізацією ідей, котрі були сформовані в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

У Санкт-Петербурзі від червня 1857 р. діяла «Друкарня П.А. Куліша», що стала першою і єдиною в ХІХ ст. українською друкарнею в Російській імперії [21, с. 126-127]. Можливо, саме діяльність цього видавництва, а також зусилля громадівців щодо поширення книжок заради збільшення освітнього рівня для різних верств українського населення вплинули на формування у В. Менчиця просвітницьких поглядів, що згодом були втілені ним у власній мережі книжкових магазинів.

Санкт-петербурзький період був одним із визначальних в житті В. Менчиця. Саме в цей час, у 23-річному віці, він, завдяки своєю дядькові П. Менчицю, познайомився із очільниками українського руху [39, с. 52]. Будучи присутнім на зборах Української петербурзької громади, В. Менчиць належав до молодшого покоління українофілів, що гуртувались навколо колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства. Він став автором двох заміток до журналу «Основа». За вказівкою П. Куліша влітку 1861 р., В. Менчиць збирав етнографічні матеріали під час своєї поїздки в Україну. Знайомства з представниками Української петербурзької громади відіграють вагому роль в його культурно-просвітницькій діяльності у 60-80-х рр. ХІХ ст.

3.2. Підтримка В. Менчицем діяльності Київської Старої громади

У ХІХ ст. Київ відігравав вагому роль як культурний та політичний центр Наддніпрянської України, ставши одним з осередків розвитку громадівського руху. Київська Стара громада була одним із перших гуртків українофілів, утворених у другій половині ХІХ ст. З часом вона стала найбільш впливовою та авторитетною серед громад, об'єднала навколо себе провідних діячів українського національного та культурного відродження [40, с. 34]. Будучи осередком національно світомої еліти, київські громадівці довгий час успішно презентували українофільство в Російській імперії [41, с. 22].

1861 р. можна вважати роком початку існування Київської Старої громади, адже в цьому році фіксується згадка про «Українську громаду» в офіційних

документах, а В. Антонович припинив свою співпрацю із польським рухом в Києві та своїми польськими друзями [42, с. 272]. Саме в цей час завершився процес консолідації громадських осердків в Києві, до громади увійшли хлопомани на чолі з В. Антоновичем та українці-наддніпрянці, що до того брали активну участь у культурно-просвітницькій роботі та заснуванні недільних шкіл [43, с. 53]. Кількісний склад Київської Старої громади у 60-х рр. XIX ст. визначити надзвичайно складно, оскільки її учасників ніхто документально не фіксував, зокрема й через неврегульованість входження і вибуття з громади, необхідність виїзду з Києва. Імовірно, в Києві нараховувалось 100 більш-менш активних учасників спільноти, а навколо гуртувалось ще понад 150 молодих людей [44, с. 44].

1862 р., за означенням одного з громадських лідерів М. Драгоманова, був часом самого гарячого розвою українофільського духу в Росії [45, с. 204]. Проте, за його ж оцінкою, наступні 1863-1872 рр. стали антрактом з історії українофільства. Це було спричинене зокрема і Валуєвським циркуляром, за сім років після якого було надруковано лиш 23 українські книжки, тобто стільки ж, як в одному 1862 р. [16, с. 136-137].

На цей період припадають мандри В. Менчиця Західною Європою (1862-1868). Відомо, що вродовж цього часу він не полишив зв'язків із представниками українського громадського руху та навів контакти з діячами національного руху в Галичині. Слід зауважити, що 1868 р. (рік завершення закордонних мандрів В. Менчиця) став знаковим для Київської Старої громади. Саме цього року до Києва почали з'їжджатися колишні активні громадівці: П. Житецький, В. Беренштам, Т. Рильський та інші, що за 5-6 років перед тим розійшлися з Києва, намагаючись уникнути репресій з боку влади [46, с. 19].

Ім'я В. Менчиця було знаним для львівських українофілів (народовців). У 1868 р. маємо інформацію про його перебування у Відні разом з Ганною Барвінок та І. Білозерським [47, с. 32], тобто він входив до кола спілкування П. Куліша, якого він знав ще з часів свого навчання у Санкт-Петербурзі. У листі від 8 лютого 1869 р. А. Вахнянин, голова товариства «Просвіта» обіцяв П. Кулішу, залагодити

якусь справу В. Менчиця, про яку той ймовірно писав йому у попередніх листах: «про Менчиця діло залагоджу як треба» [48, с. 49]. Необхідно зауважити, що в 1868-1871 рр. П. Куліш у Відні та Галичині шукав молодих і патріотичних представників української інтелігенції, котрим можна було б довірити літературні та видавничі справи [21, с. 252].

Про те, що В. Менчиць був відомим книгарем для львівської інтелігенції, свідчить листування А. Вахнянина до П. Куліша [48, с. 66]. Слід зауважити, що П. Куліш та А. Вахнянин зустрічалися у Кракові 18 січня 1869 р., щоб обговорити співпрацю та фінансування журналу «Правда» [49, с. 54]. У їхньому листуванні щодо налагодження співпраці П. Куліша з представниками українського національного руху Галичини ми фіксуємо згадки про В. Менчиця.

Він був знаний і для представників Київської Старої громади. Про його знайомство з М. Лисенком свідчить лист видатного композитора від 2 січня 1869 р. до І. Микити, редактора львівського журналу «Правда». В ньому М. Лисенко просив написати кілька найкращих українських видань, аби через В. Менчиця пропагувати їх на продаж [50, с. 105-106]. Слід зауважити, що композитор найбільше уваги приділяв культурницькій сфері [51, с. 136]. Саме тому він бачив великий потенціал у книгарнях В. Менчиця, зокрема – задля поширення українофільської літератури. Водночас, відомості з цього листа слід розцінювати як намагання залучити його до співпраці з Київською Старою громадою. Необхідно зауважити, що М. Лисенко був одним із лідерів київських українофілів, на квартирі якого проходили збори місцевих громадівців [52, с. 173]. Варто звернути увагу на те, що зазначений лист є першою згадкою про зацікавлення представників Київської Старої громади постаттю В. Менчиця.

Через два роки ім'я В. Менчиця було добре знаним для лідерів Київської Старої громади. Про це свідчить згадка в епістолярії про викуп відомим київським книгарем С. Літовим накладу двох етнографічних видань у В. Менчиця. В. Беренштам у листі до М. Драгоманова від 25 травня 1871 р. зазначає, що «Літов придбав дешево обидва видання від Менчиця» [53, с. 45]. Слід зауважити, що В. Беренштам був важливою фігурою серед київських українофілів, чия діяльність

була пов'язана з культурними проектами Київської Старої громади [54, с. 58-59]. Згадані в листі видання були двома першими томами «Народных южнорусских сказок» І. Рудченка [55, 56].

В 1873-1876 рр. більшість київських громадівців гуртувалася навколо ПЗВ РГТ – офіційної наукової інституції, котра займалася етнографічним, статистичним і географічним дослідженням Південно-Західного краю Російської імперії. Завдяки цій науковій установі відбулася своєрідна революція в розвитку української фольклористики у ХІХ ст. Завданням ПЗВ РГТ було «збирати, обробляти і поширювати в Росії географічні, етнографічні і статистичні свідчення» та займатися «переважно вивченням губерній Київської навчальної округи...». Таке формулювання означало об'єктивне вивчення рідного краю, українського народу, його культури і включало фольклористику в сферу наукових інтересів відділу [57, с. 247].

Лідери українофілів П. Чубинський та В. Антонович бачили цю установу не просто територіальним відділом Російського Географічного Товариства, а українським народознавчим центром, що імпонувало прагненням представників Київської Старої громади [58, с. 23]. Водночас вони сприймали ПЗВ РГТ як легалізацію своєї діяльності [16, с. 159]. Як писав згодом відомий дослідник і член Відділу Ф. Вовк, воно «давало нам змогу значно розвинути наші поневолі дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі кошти, залучити до роботи значно більше коло діячів... одержали лише те, на що за здоровим глуздом мали повне право: збиратися і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України» [58, с. 24]. Вплив на Відділ був частиною використання адміністративних установ українофілами, що сприяло поширенню інформації про рух серед ширших верств населення і зростання його соціальної бази [59, с. 21-22].

Навколо ПЗВ РГТ згуртувався цвіт тогочасної української інтелігенції. Діяльність Відділу своїми коштами підтримували київські меценати – М. Бродський, Д. Бутурлін, В. Симеренко, брати Терещенки [60, с. 86]. У списку, що опублікував дослідник Ф. Савченко, названо понад 200 прізвищ членів відділу,

зокрема 194 дійсних членів і 14 членів-кореспондентів [61, с. 271-275]. У ньому В. Менчиць відсутній, як і в списку, котрий сформував Г. Житецький [62, с. 32].

Нам вдалось відшукати замітку в «Этнографическом обозрении» за 1895 р. про діяльність А. Кримського, який цього ж року посеред інших етнографічних матеріалів отримав збірник В. Менчиця. У ній зазначено, що автор збірника був співробітником колишнього ПЗВ РГТ [63, с. 180]. Звісно ж така згадка не дає змоги зарахувати його до членів Віддулу, проте вона лиш підтверджує факт його співпраці з цією установою у сфері збереження фольклорно-етнографічних матеріалів.

Слід зауважити, що київські громадівці розгорнули значну фольклорно-статистичну діяльність. Вони виявляли, збирали фольклорно-етнографічні матеріали і залучали до цієї роботи шанувальників духовної спадщини свого народу, опрацьовували і друкували їх [44, с. 98]. ПЗВ РГТ видало два томи своїх «Записок» і два томи «Исторических песен малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (1873-1874) – епохальне видання, яке звернуло на себе увагу всього ученого світу; «Малорусскія народныя преданія» під редакцією М. Драгоманова, збірку чумацьких пісень І. Рудченка, три томи творів М. Максимовича [64].

Однією з найгрунтовніших праць, що побачила світ завдяки діяльності Київської Старої громади і ПЗВ РГТ, були «Чумацкие народные песни» І. Рудченка. Процес збирання необхідного для роботи матеріалу дослідник розпочав ще 1872 р. Про це він згадував у листі від 23 березня того ж року до М. Драгоманова: «Я збираю всі чумацькі пісні, друковані, писані, і складаю в свою скарбницю, із якої, за вільнішого часу, вони будуть вийняті, «оханючені», «прибрані»; «я займаюся народними творами, усю свою увагу звертаю на характеристику народу за цими творами, а у нас досі, навпаки, займаються характеристикою самих творів». До збірки увійшли сімдесят дві чумацькі пісні з нотами, підготовленими М. Лисенком, та словничок відповідної термінології [57, с. 248].

У передмові до цього видання І. Рудченко зазначав, що використав у збірнику не тільки пісні, що вперше друкуються, але й опубліковані раніше. Серед джерел цього збірника на першому місці він зазначає так званий збірник П. Куліша «пісні записані в Київській губернії, переважно в Київському повіті» [65, с. 7]. Цей рукописний збірник етнографічних матеріалів зберігся у фондах ІР НБУВ, його творцем є не П. Куліш, а В. Менчиць. Зараз він зберігається у фондах ІР НБУВ під назвою «Менчиць Володимир. Сборник этнографических материалов [Легенди, примітки-ліки, анекдоти, приказки й поговірки, бувальщини, вірші, пісні, зокрема: про Байду, про Палія і Мазепу, запорожців, Орду, Колівщину, про Понятовського] [37].

Зазначений збірник опинився в ПЗВ РГТ через посередництво П. Куліша. Він передав його І. Рудченку, який звертався до В. Менчиця з проханням дати дозвіл на використання матеріалів збірника. Інформацію про це знаходимо у чернетці листа І. Рудченка до П. Куліша. Необхідно зауважити, що І. Рудченко називає В. Менчиця своїм кумом, про що свідчить згадана чернетка листа: «Давай я вмовляти свого кума» [66, арк. 92]. Всю історію із матеріалами В. Менчиця важко відтворити, але згодом вони були передані М. Драгоманову і потрапили до його збірника «Малорусские народные предания и рассказы» [67, с. 15].

Слід зауважити, що І. Рудченко отримав збірник В. Менчиця під час підготовки третього видання казок: «По мере того, как я занимался приготовлением к печати 3-го выпуска, – материалы сказочные начали приливать ко мне со всех концов не только Южной Руси, но и Галиции. И в моём собрании я насчитывал более 1200 вариантов сказок» [68, с. 256]. В. Менчиць та І. Рудченко особисто були знайомі між собою, адже обоє вони проживали в цей період у Житомирі. І. Рудченко приїхав до Житомира у 1867 р. на запрошення відомого українського етнографа М. Симонова (Номиса), де працював чиновником Волинського губернського управління.

Етнографічні матеріали В. Менчиця, цього разу із зазначенням його імені, були опубліковані в праці М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы». Упорядник в автобіографії зазначав, що ще в 1867 р. він з «деякими

приятелями задумав зробити видання збірників української народної словесності, що назбиралось у декого в часи захоплення, в не так давні роки, збиранням етнографічних матеріалів» [69, с. 17].

У передмові до цього видання М. Драгоманов писав, що збірник складено як із матеріалів, що в різний час були передані в ПЗВ РГТ, так і йому особисто. Серед збирачів етнографічного матеріалу, який увійшов до збірника, він називає імена І. Манжури, Я. Новицького, М. Мурашка, С. Руданського та В. Менчиця [70, с. 14]. Видатний історик М. Костомаров у рецензії на цю працю зазначив, що «матеріал був зібраний багатьма членами Південно-Західного відділу Географічного товариства» [71, с. 335].

Окрім причетності В. Менчиця до наукової діяльності київських українофілів, варто також розглянути його можливу участь в організаційній діяльності Київської Старої громади. Дослідниця С. Панькова вказує, що факт участі у Київській Старій громаді «виглядає цілком логічним продовженням безпосередньої діяльності в українській громаді у Петербурзі. Безперечно, поява В. Менчиця у Києві не могла бути не поміченою, а його діяльна натура не могла стояти осторонь всіх задумів громадівців» [35, с. 436]. Варто зауважити, що серед наявних на сьогодні студій про персональний склад громади ім'я В. Менчиця не фігурує, проте наявний джерельний матеріал дає можливість стверджувати про активну співпрацю із київськими громадівцями.

В. Менчиць долучався до друку видань Київської Старої громади. О. Менчиць згадувала, що її батько на початку 70-х рр. XIX ст. працював у друкарні на вулиці Великій Володимирській, де йому допомагала в той час його дружина [72, арк. 26]. Тобто він був ознайомлений із виробничим процесом функціонування друкарні, сам працював коректувальником. Такий спеціаліст був вкрай необхідний громадівцям. Мемуари О. Менчиця вважаємо важливими ще й через те, що на тій же вулиці Велика Володимирська, у друкарні М. П. Фріца, вийшли у світ більшість видань ПЗВ РГТ. Дослідниця С. Панькова висловила припущення, що це була та сама київська друкарня із технічними засобами для українського друку, про яку писав М. Юзефович [35, с. 437].

Про зв'язок із Київською Старою громадою свідчить також продаж газети «Киевский телеграф» часів редагування його громадівцями в книгарнях В. Менчиця [73, с. 209]. У доступних випусках цієї газети впродовж 1875-1876 рр. на першій сторінці згадується про можливість придбання цієї газети в книжкових магазинах В. Менчиця в Києві, Єлисаветграді, Житомирі, Білій Церкві. На жаль, в газетному фонді НБУВ зберігся тільки один випуск за 1874 р., де відсутня дана інформація [74].

У «Волынских епархиальных ведомостях» нам вдалося відшукати згадку про можливість оформити передплату на «Киевский телеграф» у книжкових магазинах В. Менчиця в Житомирі, Єлисаветграді, Білій Церкві [75, с. 1015]. В Києві заявки на передплату цієї газети приймалися в редакції. У Москві та Санкт-Петербурзі підписку можна було оформити у книгарнях А. Базунова. Таким чином на книжкові магазини В. Менчиця випадала важлива роль у розповсюдженні цього друкованого органу київських українофілів. За хронологічними рамками поширення газети «Киевский телеграф» у книгарнях В. Менчиця якраз співпадає із періодом його редагування представниками Київської Старої громади (В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький та інші). Участь В. Менчиця у розповсюдженні «Киевского телеграфу» фактично стало втіленням вищезгаданого бажання М. Лисенка пропагувати через нього українофільські видання.

Газета «Киевский телеграф» була неофіційним друкованим органом водночас і для ПЗВ РГТ, і для Київської Старої громади. Сюди надсилали наукові дослідження з української етнографії, історії, мови, аналізу соціально-економічного становища українського народу. Високо цінував цю газету М. Драгоманов: «...на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 року, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский Телеграф» 1875 року» [76, с. 29].

«Киевский телеграф» в 1874-1876 рр. видавала Є. Гогоцька, відома громадська діячка, меценат, котру сучасники називали «невиправною лібералкою» з прогресивними поглядами [77, с. 103]. Її співпраця з київськими українофілами

завершилась у серпні 1875 р. Це відбулося через розбіжності в поглядах між видавцем та авторським колективом. До літа 1876 р. «Киевский телеграф» продовжував друкувати лише звіти про засідання Відділу [76, с. 29].

Є. Гогоцька була дружиною філософа, професора Київського університету С. Гогоцького. В 1877 р. у світ вийшло перевидання його філософської праці [78], яке побачило світ у друкарні В. Менчиця. Цей факт підтверджує його знайомство з сім'єю Гогоцьких. Слід зауважити, С. Гогоцький був відомим противником українофільства [79].

В. Менчиць був знайомий з членами Київської Старої громади. Дослідниця С. Панькова, проаналізувавши спогади О. Менчиць, дійшла до висновку, що В. Менчиць був другом громадського діяча Ф. Василевського, який і познайомив його з М. Драгомановим. Вона також зауважує, що Ф. Василевський був двоюрідним братом його другої дружини – Неоніни Костянтинівни [35, с. 436].

Цікаві відомості містить записка М. Юзефовича «О так називаеомом украинофильском движении». Автор записки стверджував, що завдяки сприянню М. Костомарова Географічне товариство через професора історії М. Кояловича зверталось до нього щодо характеристики П. Чубинського. Проте, не зважаючи на його негативний відгук, П. Чубинському був наданий дозвіл на проведення етнографічної експедиції [61, с. 378]. Слід відзначити, що історик М. Коялович був родичем П. Менчиця [80, с. 221]. Він був чоловіком Надії Платонівни Менчиць, двоюрідної сестри В. Менчиця. Як стверджував М. Юзефович, етнографічна експедиція П. Чубинського стала реальністю завдяки протекції М. Костомарова. Можливо, ця протекція полягала і в знайомстві історика з П. Менчицем, дядьком В. Менчиця і тестем М. Кояловича [81, с. 125].

В 1876 р. були надруковані три брошури за авторством В. Менчиця [82, с. 165]. Оригінальну характеристику дав їм свого часу М. Грушевський. За його словами В. Менчиць «признав за благо витворити якусь середню великорусько-українську мову» [12, с. 121]. Вони стали частиною книжкової продукції, що побачила світ завдяки зусиллям київських українофілів. М. Драгоманов зазначав, що за рік перед Емським указом українських книг в Києві було надруковано 35%

від загальної кількості [83, с. 132]. Такий результат був спричинений активною діяльністю Київської Старої громади [84, с. 224].

Окрім поширення газети «Киевский телеграф», співпраця В. Менчиця з київськими громадівцями полягала також і в розповсюдженні українофільської літератури загалом. Необхідно зауважити, що російська імперська влада вбачала в поширенні українських книжок одну із найбільших загроз, а саме загрозу українського сепаратизму [85, с. 134].

Дружина І. Карпенка-Карого С. Тобілевич писала про В. Менчиця у мемуарах: «Він жив колись у Києві, належав до старої громади». Як прояв причетності до неї вона розглядала його просвітницьку діяльність: «зادля розповсюдження корисних книжок серед простого люду позаводив книгарні по малих містечках Київщини і Поділля...» [86, с. 381]. Прямих свідчень, що підтверджують тезу про членство В. Менчиця в Київській Старій громаді віднайти не вдалось, проте безумовною є його співпраця із київськими українофілами. Переїзд до Єлисаветграда в 1876 р. на тлі Емського указу та репресій проти громадівців слід розглядати як успішну спробу уникнення можливих репресій.

Варто зауважити, що розвиток громадівського руху в Києві і його досягнення у вигляді діяльності ПЗВ РГТ та управління редакцією газети «Киевский телеграф» набували виразно політичного забарвлення [87, с. 182]. М. Юзефович писав про діяльність ПЗВ РГТ: «перший же рік обзавівся спеціальною книжковою крамницею, влаштував видавничу діяльність, заснував свій орган «Киевский телеграф» з власною друкарнею і пустив в хід, по копійчаним цінами, свої тенденційні видання» [88, с. 124]. Відомі на даний час прояви суспільної активності В. Менчиця в середині 70-х рр. XIX ст. (книжкові магазини, поширення газети «Киевский телеграф» та українофільської літератури, друкарня, написання популярних брошур) тотожні або дотичні щодо цієї характеристики. Це свідчить про його співпрацю із Київською Старою громадою, для представників якої він був відомий завдяки документуванню фольклорних пам'яток та власній мережі книгарень.

3.3. Взаємодія В. Менчиця з Єлисаветградською громадою

Єлисаветградська громада – знаковий осередок українофілів у їх діяльності впродовж 1870-1880-х рр. XIX ст., що була важливою для розвитку українського національного руху на Півдні сучасної України. Історія громадівського руху в Єлисаветграді веде свій початок від 60-х рр. XIX ст., коли місто було переведено із військового відомства до цивільного, що привело до створення навчальних закладів: повітової, духовної та юнкерської шкіл [89, с. 86].

Піонером українофільського руху в Єлисаветграді був М. Федоровський (1838-1918), який організував у місті «Товариство розповсюдження ремесел і грамотності», котре стало українським гуртком, осередком місцевих українофілів [90, с. 124]. В 1876 р. М. Федоровський переїхав до Києва на посаду вихователя у кадетському корпусі [91, с. 48].

Дослідник О. Рябінін-Скляревський вважав 1878 р. (коли до Єлисаветграду приїхав О. Михалевич) початком існування Єлисаветградської громади, адже до нього, на його думку, «місцева влада нічого не чула про українофілів» [92, с. 112]. Упродовж 1878-1883 рр. учасниками Єлисаветградської громади були секретар міського поліцейського управління І. Тобілевич, учитель О. Волошин, а також М. Левитський, С. Русова, М. Кропивницький та М. Садовський, земські статистики О. Русов і Ф. Василевський (вже згаданий родич другої дружини В. Менчиця), студенти І. Стиранкевич, І. Колодієв [93, с. 69]. Участь у діяльності громади також брали колишні учні реальної школи М. Васильєв, Є. Чикаленко, О. Дяченко [92, с. 113]. Єлисаветградська громада, підтримуючи зв'язки з громадівцями Києва і Харкова, стала продовжувачем культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції [94, с. 251]. Про збори місцевих українофілів згадував видатний український меценат і громадський діяч Є. Чикаленко: «Ми збирались, то у д-ра Михалевича, то у К. Карого, спочатку для освідомлення в українстві; говорив раз-у-раз Михалевич, знайомив нас з ученням

М. Драгоманова, читав «Громаду», що тоді почала виходити в Женеві, оповідав про діяльність «Київської Громади», характеризував нам її членів...» [95, с. 97].

Щоб проаналізувати взаємодію В. Менчиця із громадівцями Єлисаветграду, слід зрозуміти хронологію цього періоду в його житті. Н. Бракер стверджувала, що він начебто осів у місті десь наприкінці 60-х – на початку 1870-х рр. [96, с. 198]. Таке датування не співпадає з проаналізованою вище діяльністю В. Менчиця до 1876 р. Не підтверджують це твердження також і згадки про його самоідентифікацію. Так, у 1876 р. маємо відомості про своєрідну торгову марку – «волынський книгопродавець В.А. Менчиць» [97, с. 1]. Цього ж року він, підписуючи свій літературний твір, зазначає «Труд и издания киевского книгопродавца Влад. А. Менчица» [98, с. 1].

Датування Н. Бракер пов'язане з її власними спогадами, адже вона 1872 або 1873 р., будучи гімназисткою, купляла книги в книгарні В. Менчиця [96, с. 198]. На нашу думку, саме цим періодом слід датувати появу його книгарні у Єлисаветграді, що підтверджують інші джерела. О. Менчиць згадувала, що її батько вдруге одружився з Неонілою Костянтинівною з дому Грищинських і поселився в Києві. Саме в цей час він «затіяв свою книжну справу в Єлисаветграді, куди часто навідувався спочатку для розширення, а згодом і для порятунку залишків великого і цінного культурного майна» [72, арк. 12-13].

Постійне проживання В. Менчиця в Єлисаветграді розпочалось не раніше ніж у 1876 р. Єлисаветград цього періоду здавався для С. Тобілевич таким, що «не представляв ніякого морального інтересу і задоволення для кращої половини жителів його...», адже «громадські справи затихли якось і навіть театр український... теж перестав існувати через незалежні обставини» [86, с. 375]. Переїзд до Єлисаветграду його дочка Олена називала «крахом», своєрідним «засланням» [72, арк. 9-10]. Безумовним фактом є те, що В. Менчиць розпочав новий етап співпраці з представниками громадівського руху, котрий відтепер був пов'язаний із середовищем українофілів повітового Єлисаветграда.

Єлисаветградські громадівці змушені були пристосовуватися до тогочасних суспільно-політичних умов, що стали реальністю після Емського указу 1876 р. За

цих обставин тільки дві галузі були можливі для проведення культурно-просвітницької діяльності для місцевих українофілів: література і театр [92, с. 114]. Варто зауважити, що в обох галузях був помітний значний прогрес. Завдяки цьому Єлисаветградська громада в середині 1870 – 1880-х рр. була однією з провідних серед українофільських гуртків. Її діяльність мала велике значення для української справи на Півдні сучасної України.

В. Менчиць в Єлисаветграді користувався загальною пошаною серед українофілів. Він мав багато знайомих «по всіх колах громадянства» [96, с. 199]. С. Тобілевич зазначає, що В. Менчиць мав великий вплив «на своїх знайомих і прихильників». Цей вплив не зменшився, на її думку, після приїзду в місто О. Михалевича [86, с. 383].

Науковці зазначають, що двома визнаними лідерами Єлисаветградського гуртка українофілів слід вважати О. Михалевича та І. Карпенка-Карого [99, с. 52]. Досліджуючи співпрацю В. Менчиця з місцевими громадівцями, слід проаналізувати його взаємини з ними.

В опублікованому епістолярії І. Карпенка-Карого нам вдалось відшукати пряму згадку про В. Менчиця. Так, у листі драматурга до письменника і громадського діяча В. Лукича-Левицького від 27 листопада 1890 р. читаємо про прохання відписати «мерщій в книгарню Менчиця: по скільки аркушів поштового паперу великого формату можна вкладати в рекомендований конверт, бо мені перший раз приходиться посилать за границю листи, то я гаразд не знаю порядків» [100, с. 303]. У цьому ж листі він писав аби вислали йому львівський журнал «Зоря», редактором якого був В. Лукич-Левицький, на книжний магазин Менчиця» [100, с. 304]. Рівень довіри можна проілюструвати фактом, що заказні листи І. Карпенка-Карий теж просив надсилати в книгарню Менчиця. Це зумовлено тим, що під час Великого посту в 1890 р. драматург жив на хуторі «Надія», що ускладнювало його спілкування із зовнішнім світом. Про це ми отримуємо інформацію з листа І. Карпенка-Карого до В. Лукич-Левицького від 21 грудня 1890 р. [100, с. 305].

В. Менчиць був добре знаним у середовищі, котре стояло біля витоків театру корифеїв. Він бував зокрема і на їхніх сімейних святах та урочистих подіях. Видатниц театральний діяч М. Кропивницький у листі від 19 жовтня 1888 р. згадував, що на хрестинах вдома в артиста Дениса Мови (Петрова) були присутні «В. А. Менчиц, П. К. и И. К. Тобілевичі [Панас Карпович та Іван Карпович, тобто П. Саксаганський та І. Карпенко-Карий – М. Г.]» [101, с. 377]. Учасник цього сімейного свята П. Саксаганський у своїх спогадах зазначав, що В. Менчиць був «мовчазний цілими днями. Він раптом починав говорити. Бесіда була його надзвичайно образна» [102, с. 82]. Така словесна характеристика наштовхує на думку, що він часто спілкувався з ним.

С. Тобілевич стверджувала, що В. Менчиць був у «дуже приятних відносинах» з її чоловіком І. Карпенко-Карим [86, с. 383]. Він належав до приятельського тріумвірату, що читав його ще ненадруковані твори та висловлювався щодо них [96, с. 200]. Слід зауважити, що акторське мистецтво і український театр наприкінці 70-х – у 80-х рр. XIX ст. відігравали важливу роль в українському русі, адже вони набували ознак суспільно-громадських функцій, проявами яких була демократизація суспільства і намагання творити національну самосвідомість народу [90, с. 127].

О. Менчиць зазначала, що її батько чимало праці доклав для розвитку українського театру корифеїв, підводячи науково-історичну базу, надаючи теми, вірну історичну канву п'єсам та їх правильне етнографічне обрамлення [72, арк. 21]. Цей факт не підтверджується в інших джерелах, проте, на нашу думку, не варто відкидати ймовірності того, що В. Менчиць, будучи фольклористом, справді міг бути консультантом І. Карпенка-Карого щодо зазначених тем.

Іншим лідером Єлисаветградської громади був О. Михалевич. Приятним відносинам між ним та В. Менцицем сприяло чимало факторів. Обое вони були вихідцями зі священницького стану. О. Михалевич народився в родині православного священника Ковельського повіту Волинської губернії [103, с. 153]. Обое мали досвід або громадівської діяльності, або співпраці із громадівськими осередками. Обое обрали Єлисаветград як місце свого проживання після репресій

супроти українофілів в 1876 р. Слід зауважити, що О. Михалевичу було заборонено жити в п'яти північних українських губерніях [104, с. 26]. О. Михалевич був лікарем за фахом, а В. Менчиць практикував любительське лікування на безоплатній основі [96, с. 198]. Як бачимо, є чимало факторів, що поєднували біографічні лінії В. Менчиця та О. Михалевича. Саме останній здійснив запис його спогадів про М. Костомарова. Впродовж свого життя він не переставав пишатися фактом свого знайомства і дружби із В. Менчицем, «немов якоюсь художньою постаттю», котрого він прозвав Перебендею [103, с. 162].

Серед колоритних постатей Єлисаветграда другої половини ХІХ ст. слід виокремити В. Ястребова – історика, археолога, етнографа. В 1876 р., після завершення навчання в Новоросійському університеті в Одесі, він переїхав у Єлисаветград, де до кінця життя працював учителем історії та географії в місцевому земському реальному училищі, заснувавши при навчальному закладі «історико-географічний музей» [105, с. 40]. У листі до відомого дослідника Ф. Вовка від 28 березня 1895 р. він характеризував В. Менчиця як людину, яку міг знати адресат у Києві, зокрема і тому, що його записів багато в збірнику М. Драгоманова «Малороссийские народные преданья и рассказы» [106, с. 40]. В. Ястребов у 1894 р. також зазначав, що у В. Менчиця певний час зберігалися археологічні артефакти, частина з яких була передана в колекцію Єлисаветградського реального училища [107, с. 84]. Цей факт свідчить про приятні відносини між В. Ястребовим та В. Менчицем, якого деякі сучасні дослідники навіть називають його помічником у наукових дослідженнях [108, с. 53; 109, с. 158].

Традиційно дослідники вважають, що життя українофільської спільноти Єлисаветграду пов'язане із українським театром. Проте, окрім українських вистав, громадівці почали ретельно працювати над поширенням української літератури і до цензури було подано багато перекладів з російської мови художніх творів та інших праць. Ці зусилля відбувалися за сприяння І. Карпенка-Карого, в домі якого збиралися члени Єлисаветградської громади, що займалися перекладацькою діяльністю [90, с. 127]. До цієї когорти перекладачів слід

зарахувати і В. Менчиця, який за твердженнями його сучаниці Н. Бракер, «бувши не молодого людиною», перекладав Веди [96, с. 196-197].

В. Менчиць бував на так званих літературно-артистичних зібраннях в І. Карпенка-Карого [110, с. 363] та О. Михалевича, котрі і були зустрічами єлисаветградських громадівців. До них доєднувались місцева інтелігенція, а також молодь. Серед найвідоміших з-поміж молоді, слід назвати постать О. Тарковського, що навчався у Єлисаветградському училищі та був очільником місцевого гуртка народовольців [94, с. 253]. С. Тобілевич зазначала, що такі літературно-артистичні вечори для молоді були своєрідною школою громадського життя і громадських обов'язків [86, с. 384-385].

Слід зауважити, що Єлисаветградська громада в 1880-1883 рр. йшла попереду всіх українських осередків на культурницькій ниві. Підтримуючи зв'язки з Києвом, Одесою, Женевою, українофіли Єлисаветграда водночас підтримували зв'язок і активно взаємодіяли з місцевим народовольським гуртком О. Тарковського [92, с. 114]. Згідно з характеристикою лідера народовольців, вона «мала на меті порівнююче досить вузькі просвітні завдання й мало дбала за пропаганду своїх ідей». Громадівці, за потреби, надавали допомогу людям, котрі нелегально переховувались в місті від переслідування [111, с. 240].

В історіографії знаходимо твердження, що В. Менчиць часто бував на зібраннях єлисаветградських українофілів і прихильно ставився до їхніх починань [112, с. 88]. Ця теза не співпадає із відомостями О. Михалевича, який писав, що він лиш іноді бував на цих зборах. Водночас лідер єлисаветградських громадівців зазначав, що В. Менчиць у своїй книгарні полюбляв спілкуватися «на теми громадянські, тим паче українські» [113, арк. 1].

Визначною подією для історії Південної України, що мала велике значення для розвитку української національної культури та літератури, був вихід у світ 1886 р. херсонського збірника «Степ» [114, с. 129]. Ідея випуску альманаху «Степ» виникла в середовищі єлисаветградських українофілів на початку 80-х рр. XIX ст. і безпосередньо належала письменникові та юристові Д. Марковичу [115, с. 98]. У щоденнику Б. Грінченка зберігся колоритний запис від 26 лютого 1887 р. його

розмови із молодим священиком на Курщині: «Потім спитався [священик – М. Г.], який це там «Степ» у Херсоні вийшов. Я сказав [Б. Грінченко – М. Г.] – Хохламанія в моде! [священик – М. Г.] – Так би й лягнув по червоній пиці [Б. Грінченко – М. Г.]» [116, арк. 21].

За спогадами українського фольклориста і музикознавця А. Грабенка (Конощенка), упродовж 1881-1884 рр. українофіли Єлисаветграду надіслали на розгляд цензурного комітету до Санкт-Петербурга з десятків рукописів як оригінальних, так і перекладних творів, але «всі вони так і загинули в цензурі. Тоді ж таки (1884 р.) наш невеличкий гурток український надумав скласти «альманаха» й почав збирати для його матеріали» [117, с. 121].

В. Менчиць, за твердженнями Н. Бракер, був причетним до цього гуртка, що займався виданням альманаху «Степ» (1886), беручи хоч і не «жваву участь у цій роботі». Він був консультантом цього видання. За словами сучасників: «його оцінки, що він робив з приводу окремих статтів альманаху, ми цінували високо, бо бачили, що старий книгар добре розуміє справу, його вказівки мають велике значіння як з боку літературного, так із боку практичного: чи буде мовляв книжка мати поспіх на книжковому ринку» [96, с. 199]. Дослідник Л. Стеценко стверджував, що за порадою В. Менчиця у збірнику «Степ» було надруковано такі матеріали як «Пісня про Бондарівну», «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде», «Песни Обозновской волости» [112, с. 88]. Згідно з цими свідченнями, ми можемо зарахувати В. Менчиця до так званого Херсонського гуртка О. Русова (1885-1889), котрий утворився майже повністю з представників Єлисаветградської громади [118, с. 134].

У серпні 1884 р. Єлисаветградом прокотилася хвиля арештів. Спочатку заарештовували членів гуртка місцевих народовольців, а згодом і громадівців [92, с. 116-117]. Ці арешти, зокрема арешт О. Михалевича, дуже налякали В. Менчиця. Якщо хтось із приятелів заходив у той тривожний час до нього в книгарню, то «він махав на нього руками з криком: «Ідіть, ідіть собі, а то ще мене заарештують»

[96, с. 200]. Більшість активних учасників Єлисаветградської громади опісля цих арештів переїхали до Херсону [115, с. 98].

О. Менчиць згадувала, що її батько у 80-х рр. XIX ст. був пов'язаний з діяльністю Херсонського земства, він мав «скитання зі статистиками» [72, арк. 18]. Слід зауважити, що представники Херсонського губернського земського статистичного відділення були молодими представниками української інтелігенції. Їхній вік коливався в межах 20-30 років, найстарший серед них був О. Русов [119, с. 121]. В. Менчиць міг бути їхнім однодумцем і входити до кола їхнього спілкування, проте він був на одне покоління старшим за них.

Упродовж єлисаветградського періоду свого життя В. Менчиць продовжував контактувати з представниками інших громад, науковцями-українофілами [120, с. 56]. В монографії М. Ясинського наявна згадка про його прохання В. Менчиця до М. Комарова, письменника і бібліографа, щодо перевидання «Покажчика нової української літератури (1798-1883)» [121, с. 42-43]. Важливим у цьому контексті є намагання В. Менчиця в 1897 р. надрукувати в Одесі збірник під назвою «Луг. Новий збірник українських творів». Проте ці зусилля, як стверджував літературознавець К. Копержинський, не увінчалися успіхом, оскільки одеська цензура не дозволила його друк [122, с. 170].

Слід зауважити, що взаємодія В. Менчиця з Єлисаветградською громадою видається нижчою, ніж його співпраця з Українською петербурзькою та Київською Старою громадами. Сучасна дослідниця Л. Філоретова називає його почесним членом цього гуртка й великим авторитетом в галузі літературної праці та видавництва [90, с. 127]. Вона обмежилась такою характеристикою, щоб означити його співпрацю з громадивцями Єлисаветграду. Сучасниця В. Менчиця Н. Бракер констатувала, що він в цей період «не був виразним українофілом», саме тому не мав жодних неприємностей від влади з цього приводу [96, с. 200]. Цей факт можна пояснити небажанням конфліктувати з владою після вдалого уникнення репресій в 1876 р., а також переходом його світогляду В. Менчиця на консервативніші позиції, що відкидало можливість політизації його діяльності. Для нього, як і для багатьох українофілів у другій половині XIX ст., не було

характерним протиставлення українських інтересів та лояльності до російської держави [59, с. 22].

Незважаючи на своєрідний світогляд і поведінкові манери, В. Менчиць мав великий вплив на інтелігенцію Єлисаветграда і був, за означенням С. Тобілевич, наче «жива, свідома, людська совість, що не боялась кожному говорити в вічі все те, що їй не подобалось» [86, с. 381]. Він у 80-90 рр. XIX ст. залишався прихильником громадівського та українського культурно-просвітнього руху. В. Менчиць в 1896 р. говорив своєму другові О. Михалевичу, що є в житті людини незалежні від неї речі. Як приклад він наводив творчість Т. Шевченка, що «стала могутнім поштовхом для роботи цілих поколінь» [123, арк. 1].

Беззаперечним фактом є те, що В. Менчиць і його книгарня в Єлисаветграді були добре знаними для місцевих українофілів, зокрема – для середовища, в якому зародився перший український професійний театр. Він був консультантом при створенні альманаху «Степ», що став найвідомішим видавничим проектом Єлисаветградської громади. Молодше покоління місцевих громадівців шанували його, оскільки той в роки свої молодості був знайомий з лідерами Української петербурзької громади.

Висновки до розділу

В. Менчиць – яскравий представник українофільського руху другої половини XIX ст. Завдяки своєму дядькові протоієреєві П. Менчицю, будучи студентом Санкт-Петербурзького університету, він познайомився з представниками Української петербурзької громади, бував на їхніх зібраннях, що описано в його мемуарах про видатного історика М. Костомарова у цьому гуртку українофілів. В. Менчиць співпрацював з редакцією журналу «Основа», що підтверджують атрибутовані дослідниками дві замітки до цього періодичного видання. За дорученням П. Куліша в 1861 р. він збирав етнографічні матеріали під час своєї поїздки в Україну.

Наприкінці 1860-х рр. В. Менчиць входив до кола спілкування П. Куліша, був знаним книгарем як для української інтелігенції у Львові, так і для діячів Київської Старої громади. Він співпрацював із українофільською редакцією газети «Киевский телеграф», що підтверджується тим, що випуски газети можна було придбати в його книжкових магазинах. На початку 70-х рр. XIX ст. В. Менчиць передав членам ПЗВ РГТ рукопис етнографічних матеріалів. Частина цих матеріалів була надрукована у збірниках М. Драгоманова та І. Рудченка.

Живучи в Єлисаветграді, В. Менчиць для місцевого українофільського гуртка був великим авторитетом у галузі літературної праці та видавництва, ставши консультантом при створення альманаху «Степ». Він був другом лідера Єлисаветградської громади О. Михалевича, його постать була добре знаною у середовищі місцевої інтелігенції, що стояла біля витоків першого українського професійного театру.

Отож, В. Менчиць впродовж кінця 1850-х – 1880-х рр. XIX ст. був знайомий з діяльністю та співпрацював з осередками громадівського руху – Українською петербурзькою, Київською Старою та Єлисаветградськими громадами.

Список використаних джерел і літератури до розділу:

1. Нагайко Т. Українські громади у фокусі вітчизняної історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії // Мандрівець. 2014. № 5. С. 12-17.
2. Нагайко Т. Біографічні відомості про діячів українського громадського руху: методологічна та джерельна візія // Українська біографістика. 2016. вип. 13. С. 189-203.
3. Катренко А. Український національний рух XIX століття: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів. Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. Київ: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. 190 с.
4. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. 1998. №2(320). С. 9-28.
5. Нагайко Т. Біографічні дослідження як складова вивчення українського громадського руху другої половини XIX століття // Українська біографістика. 2015. вип. 12. С. 96-117.
6. Малый энциклопедический словарь. Т. 2. вып. 4: Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1909. 1058-2215 с.
7. Миллер А. Укратинофильство // Славяноведение. 1998. №5. С. 28-37.
8. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: КІС, 2010. 272 с.
9. Цит. за : Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. С. 143-153.
10. Цит. за : Костомаров М. Укратинофильство // М. Костомаров. Слов'янська міфологія. / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай; вступна ст. М. Яценка. Київ: Либідь, 1994. С. 339-350.
11. Цит. за : Драгоманов М. Что такое укратинофильство? // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)/

- Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. Міщук; приміт. Р. Міщука, В. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 430-455.
12. Грушевський М. Спомини (1) / авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Співки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115-149.
  13. Клер І. Петербурзька українська громада у дослідженнях істориків другої половини ХІХ століття – початку ХХ століття // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. 2013. вип. 7-8. С. 70-75.
  14. Антонович М. Коли постали громади? // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. С. 127-136.
  15. Коляда І. Роль української інтелігенції у мовно-літературному процесі (60-80-ті рр. ХІХ ст.) // Переяславський літопис: Збірник наукових статей. вип. 2. [редкол. В. Коцур [та ін.]]. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 45-55.
  16. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
  17. Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 1. С. 91-125.
  18. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х. З споминів Вол. Менчиця (Спогади записані А. Михалевичем) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1925. кн. 3. С. 66-68.
  19. ІР НБУВ. Ф. 260. (Колекція рукописів з історії літератури). Спр. 826. Щоденник, написаний російською та українською мовами. Згадується Мордовцев, П. А. Куліш. 1894 р. Арк.. 20-78.
  20. Андреевский Е. Из записок за сорок сем лет // Исторический вестник. Т. 130. 1912. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина. С. 939-978.
  21. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 463 с.

22. Куліш П. Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року // Основа. 1862. №3. С. 22-27.
23. Панахида по Я. Г. Кухаренке в С.-Петербурге // Основа. 1862. листопад. С. 126-127.
24. ЦДІАК України. Ф. 442. (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 812. Спр. 153. Переписка з киевским губернатором об установлении секретного надзора полиции за бывшим вольнослушателем Петербургского университете Менчицом В., принимавшим участия в студенческих волнениях 1861 г., 8 сентября – 6 октября 1862 г. 5 арк.
25. Костомаров Н. Автобиография // Исторические произведения. Автобиография. Київ: Либідь, 1990. С. 425-721.
26. Кониський О. Спогади Ф. І. Черненка про зустрічі із Т. Г. Шевченком у Петербурзі // Спогади про Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1982. С. 369-370.
27. Недоборовский З. Мои воспоминания // Киевская старина, 1893. кн. 2. С. 189-208.
28. Троицкий Ю. Аналитика эго-документов: инструментальный ресурс историка // История в эго-документах: исследования и источники. Екатеринбург: Изд-во «АсПУр», 2014. С. 14-31.
29. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань: Софія, 2009. 340 с.
30. Шумейко З. Просвітницька діяльність Матвія Номиса (Симонова) в петербурзький період // Нова педагогічна думка. 2013. №4. С. 3-7.
31. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. Ленинград: Издательство «Искусство», 1971. 447 с.
32. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка («Літературні пам'ятки України»). Київ: Либідь, 1993. 768 с.
33. [Менчиць В.] Из Сквирського повіту (Київської губ.). 13 червця 1862 р. // Основа. 1862. №6. С. 93-99.

34. [Менчиць В.] З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня) // Основа. 1862. №11. С. 109-110.
35. Панькова С. «... Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Володимира Амвросійович Менчиць) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. С. 424-444.
36. Дудко В. Обкладинки журналу «Основа» (1861-1862): джерелознавчий аналіз // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2004. Т. 1. С. 93-107.
37. ІР НБУВ. Ф. 1. (Літературні матеріали). Спр. 22380. Менчиць Володимир «Сборник этнографических материалов П. А. Кулиша», 124 арк.
38. Гончар О. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 50-х – початок 1860-х рр..) // Український історичний журнал. 2010. №. 6. С. 34-49.
39. Гордійчук М. Володимир Менчиць і Петербурзька українська громада // Наукові записки НаУОА. Серія «Історичні науки», 2016. вип. 25. С. 48-53.
40. Клер І. Діяльність Київської громади початку 60-х рр. ХІХ ст.: проблема в українській історіографії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. // Схід. 2014. № 3 (129). С. 34-38.
41. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60-90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему // Мандрівець: Журнал гуманітарних студій. 2014. № 6. С. 22-28.
42. Міяковський В. Київська громада (з історії українського громадського руху 60-х років // В. Міяковський. Недруковане й забуте. Т. 1. Громадські рухи дев'ятнадцятого століття. Новітня українська література. Нью-Йорк, 1984. С. 264-286.
43. Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ-початок ХХ ст.) // Київська старовина. 1998. №2 (320). С. 49-84.

44. Катренко А., Катренко Я. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX століття). Київ, 2003. 180 с.
45. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. Міщук; приміт. Р. Міщука, В. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 204-233.
46. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.) // Історико-педагогічний альманах. 2012. вип. 1. С. 17-32.
47. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 2. С. 6-40.
48. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869). Видав К. Студинський. Львів, 1908. 120 с.
49. Дацик В. П. О. Куліш і галицькі народовці // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2010. Т. 18. вип. 18. С. 52-57.
50. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків-Київ, 1931. 604 с.
51. Садовникова Д. Культурницька діяльність Миколи Лисенка в середовищі «Київська громада» // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2012. вип. 1. С. 128-139.
52. Русов О. Как я стал членом «Громади» // Русов О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментара О. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 166-180.
53. Архів Михайла Драгоманова. Серія праць Комісії дослідження українського руху. Т. 1. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895). Варшава: Український науковий інститут, 1939. 446 с.
54. Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам – дослідник місцевих старожитностей // Краєзнавство. 2012. №1. С. 57-66.

55. Рудченко И. Народные южнорусские сказки. Киев: Тип. Е. Я Федорова. вып. 1. 1869. 220 с.
56. Рудченко И. Народные южнорусские сказки. Киев: Тип. Е. Я Федорова. вып. 2. 1870. 212 с.
57. Цит. за : Милько В. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2008. вип. 15. С. 246-253.
58. Цит. за : Верменич Я. Початки національної історичної науки: київські центри регіональних досліджень у 50-70-х рр. XIX ст. [Історичні зошити]. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 45 с.
59. Арістов В. Українофіли: між державним і «національним» // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Іст. науки. 2010. Т. 104. С. 19-23.
60. Верменич Я. Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) // Краєзнавство. 1999. №1-4. С. 84-89.
61. Савченко Ф. Заборона українства 1876. До історії громадських рухів на Україні в 1860-1870-х рр. Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. 415 с.
62. Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1927. кн 5. С. 31-36.
63. Этнографическое обозрения. Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском Университете. 1895. №3. 182 с.
64. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX - на початку XX ст. та її досягнення // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. Ульяновської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. URL: <http://www.litopys.org.ua/cultur/cult04.htm> (дата звернення 12.11. 2017).
65. Рудченко И. Предисловие // Рудченко И. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. 13 с.

66. ВР ІЛ НАНУ. Ф. 5. (Архів Панаса Мирного). Спр. 1272. Рудченко І. Я. Бібліографічні замітки, виписки з книг, поезії оригінальні та перекладні, чернетки листів до Білозерського, Афанасьєва, Пипіна. З автографом чорнилом та олівцем. Житомир. 9.V. 1868. 173 арк.
67. Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок // Народна творчість та етнографія. 1970. №5. С. 12-26.
68. Вертій О. Лист Івана Рудченка до Олександра Пипін // Рідний край, 2012. №2 (27). С. 253-257
69. Цит. за : Драгоманов М. Автобіографія. Перекл. І. Лановий. Київ: Військова друкарня «Герольд», 1917. 59 с.
70. Драгоманов М. Предисловие. Замечание о систематическом издании произведений малорусской народной словесности // Малорусские народные предания и рассказы: Свод М. Драгоманова. Киев: Типографія М. П. Фрица, 1876. С. 14-25.
71. Костомаров Н. З приводу малорусских народных преданий и рассказов. «Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества // Етнографічні писання Костомарова зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 335-348.
72. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 30728. Чаговец Всеволод. Владимир Амвросиевич Менциц. Биографические заметки. 26 арк.
73. Гациский А. Нижегородка: путеводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по нижегородской ярмарке. Нижний Новгород: Типография губернского правления, 1875. 226 с.
74. Киевский телеграф. 1874. №18. 4 с.
75. Волынские епархиальные ведомости. №24 от 16 декабря 1875 года. С. 989-1016.

76. Чорна Л. Ідейно-політичні спрямування у діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2008. вип. 25. С. 26-30.
77. Біліченко А. Київське меценатство XIX століття: факти, події, персоналії // Вища школа: науково-практичне видання. 2010. №9. С. 100-105.
78. Гогоцкий С. Критическое обозрение сочинения М. Троицкого «Немецкая психология в текущем столетии, историческое и критическое исследование с предварительным очерком успехов психологии со времен Бэкона и Локка». Киев: тип. В. А. Менчиц, 1877. 156 с.
79. Гогоцкий С. Еще несколько слов об украинофилах // Русский вестник. 1875. Т. 117. №7. С. 787-798.
80. Черепица В. Звенья единой цепи: Большие и малые события в истории Гродненщины XIX – XX столетий: монография. Гродно: ГрГУ, 2009. 607 с.
81. Гордійчук М. Володимир Менчиць (1837-1916) і Київська Стара громада // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. Київ, 2016. вип. 113 (10). С. 122-126.
82. Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару укр. книги. вип. 10. «М» / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Зібрали: С. Й. Петров, С. С. Петров; Наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ, 2007. 486 с
83. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева – Балі – Ліон: вид. «Громада»; 1877. 152 с.
84. Петров С. Книжкова справа в Києві 1861-1917. Київ: ЕксОб, 2002. 376 с.
85. Андрійчук М. З історії видавничої діяльності в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX - початок XX ст.) // Технологія і техніка друкарства: збірник наукових праць, 2009. вип. 3. С. 132-149.
86. Тобілевич С. Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Літературно-науковий вісник. Річник XVI. Т. LXIII. кн. IX. Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 1913. С. 375-387.
87. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. Київ: «Основи», 1994. Т. 1. С. 173-191.

88. Цит. за : Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914). Збірник документів і матеріалів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII. 810 с
89. Брояковський О. Педагогічна діяльність елисаветградської громади 70-х - початку 80-х років XIX століття // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. кол.: В. Радул [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2013. вип. 120. С. 85-88.
90. Філоретова Л. Єлисаветградська громада // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. К. 2012. вип. 9. (Серія №6: Історичні науки). С. 123-130.
91. Бракер Н. Микола Федорович Федоровський (Перший український діяч м. Єлисавету) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. 1928. кн. 3. С. 46-49.
92. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-1880-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. 1927. кн. 4. С. 112-123.
93. Кучеренко А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. 2002. №6. Том 17. вип. 4 (Історичні науки). С. 67-72.
94. Суховенко В. Діяльність Єлисаветградської громади в II половині XIX століття // Студентський науковий вісник / ред.: О. Семенюк, О. Лабенко. Кіровоград: КДПУ, 2009. вип. 7. С. 251-253.
95. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. 504 с.
96. Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менциц (1937-1916 рр.) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. 1929. кн. 4. С. 196-200.
97. Каталог книг и периодических изданий, выдаваемых для чтения из книжного магазина (под фирмою: волинский книгопродавец В. А. Менциц), арендуемого Трифоном Григорьевым Кириченко в Житомире... Житомир: Тип. С. П. Бродовича, 1876. 66 с.

98. Менчиц В. Киевская сказка про деда Неурожайка и бабуся Недоимку. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 30 с.
99. Базака Р. Історико-культурні та соціокомунікаційні передумови формування преси Кіровоградщини // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2013. №3-4. С. 51-55.
100. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори в 3 т. Т. 3. Драматичні твори, статті, листи. Київ, 1985. 376 с.
101. Кропивницький М. Твори у 6-ти т. Т. 6. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960. 673 с.
102. Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя. Мемуари. Харків: Державне літературне видавництво, 1935. 235 с.
103. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич 1848-1925 рр. // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1930. кн. 6. С. 153-165.
104. Тарасов А. Українська молодь Півдня України в українському національному русі (1870-1880-ті рр.) // Мандрівець. 2011. №1. С. 25-27.
105. Собчук О., Тупчієнко М. Володимир Ястребов: особистість дослідника в його епістолярній спадщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2015. вип. 19. С. 40-45.
106. Руденко Н. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. Запоріжжя, 1999. вип. 5. С. 31-65.
107. Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // Записки императорского одесского общества истории и древностей. Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1894. Т. ХVІІ. С. 63-176.
108. Волос О. Краєзнавча діяльність науковців та земських установ з дослідження етнічного складу населення Херсонської губернії (друга третина ХІХ – поч. ХХ ст.) // Етнічна історія народів Європи, Зб. наук. праць. вип. 25. Київ, 2008. С. 51-57.

109. Філоненко О. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. кол.: В. В. Радул [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2015. вип. 140. С. 157-159.
110. Історія української літератури: У 8 т. Т. 4. кн. 2. Література 70-90-х років ХІХ ст. / О. Е. Засенко та інш. Київ: «Наукова думка», 1969. 448 с.
111. Тарковський А. Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі на Херсонщині // За сто літ. 1930. №5. С. 235-243.
112. Стеценко Л. В. А. Менчиць (до 50-річчя з дня смерті) // Народна творчість та етнографія. 1966. №2. С. 87-88.
113. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 103. Михалевич Афанасій Іванович. Замітки про Менчиця Михайла Амвросійовича. 8 серпня 1924., 1 арк.
114. Калініна А. Південно-українські альманахи кінця ХІХ – початку ХХ століття в оцінці Івана Франка // Укр. Літературознавство. 2010. Вип. 72. С. 129-134.
115. Лубчак В. Херсонський альманах «Степ» (1886): історія створення, авторський загал // Український інформаційний простір: Науковий журнал. №3. Київ: Київський нац. Ун-т культури і мистецтв, Ін-т журналістики і міжнародних відносин, 2014. С. 97-103.
116. ІР НБУВ. Ф. 1. (Літературні матеріали). Спр. 31607. Грінченко Б. Щоденник. Книжка для от меток и замечаний каждого дня года, 1887 г. 181 арк.
117. Конощенко А. «Дніпрова Чайка»: (Спогади) // Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1927. №5. С. 121-125.
118. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ-початку ХХ ст. // Сіверянський літопис: всеукр. наук. журн. 2012. № 5/6. С. 131-138
119. Макієнко О. Із історії розвитку та діяльності земської статистичної служби у Херсонській губернії (70-80-ті роки ХІХ ст.) // Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 2000. вип. 5. С. 119-129.

120. Гордійчук М. Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870-1890-х рр. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Київ, 2017. вип. 53. С. 54-59.
121. Ясинський М. Михайло Комаров: Монографія / Уклад. М. Геращенко. Київ: Кн. палата України, 2001. 68 с.
122. Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80-90-х років XIX століття // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса, 1927. Т. 1. С. 164-171.
123. ІР НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 53. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытка. 1. Арк.

РОЗДІЛ 4.

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА МЕНЧИЦЯ

4.1. В. Менчиць: книгорозповсюдження і книговидавництво

Для українського національного руху принципово важливе значення мала видавнича діяльність. Громадівці намагалися використовувати всі для них можливі мінімальні легальні можливості в Російській імперії [1, с. 37]. Видавнича справа і поширення книг стали продовженням і втіленням ідей, котрі були зафіксовані членами Кирило-Мефодіївського товариства. Зокрема, в п'ятому пункті Статуту Кирило-Мефодіївського товариства йшлося про «обов'язкову науку» для народу, тим більше, що тільки освічені люди, на думку братчиків, і могли брати участь у державних і громадських справах. Відповідно, треба було зробити таку діяльність доступною для широких демократичних кіл [2, с. 211].

З огляду на це, поширення книжкової продукції і власне українофільської літератури стало одним із найбільших і найяскравіших проявів громадівського руху. Водночас діяльність громадівців у сфері розповсюдження просвітницької літератури співпала із процесами формування системи книгопоширення в Російській імперії [3, с. 184]. Необхідно зауважити, що у Санкт-Петербурзі від червня 1857 р. працювала так звана «Друкарня П. А. Куліша», що стала першою і єдиною в ХІХ ст. українською друкарнею в Російській імперії [4, с. 126-127]. Її діяльність, а також зусилля громадівців щодо поширення книжок заради підвищення освітнього рівня селянства, мали великий вплив на подальший розвиток українського національного руху.

Слід зауважити, що В. Менчиць був причетний до кола спілкування, що гуртувалося навколо цієї друкарні. Очевидно, саме цей факт спричинив у нього бажання присвятити своє життя просвітницькій діяльності. Цьому сприяли знайомства із очільниками українського руху в столиці Російської імперії, а також

досвід співпраці з журналом «Основа», в якому він виступав як сквирський кореспондент.

Під час своїх подорожей Західною Європою в 1862-1868 рр., В. Менчиць не полишив своїх зв'язків із представниками громадівського руху та навів контакти з діячами національного руху в Галичині. Цікаві відомості знаходимо у листі лідера галицьких народоців (українофілів) А. Вахнянина до українського громадського діяча Д. Танячкевича від 12 вересня 1868 р. А. Вахнянин стверджував, що «бачив Кулішеву у Відні [Ганну Барвінок, дружина П. Куліша – М. Г] ... І Івана Білозерського бачив я там у вічі і Імшанецького (з Борзни), Менчиця» [5, с. 32].

Серед названих А. Вахнянином персон Імшенецький – власник книжкової крамниці у місті Борзна Чернігівської губернії, І. Білозерський – видавець, двоюрідний племінник Ганни Барвінок і книгар В. Менчиць. Варто також зауважити, що І. Білозерський у 70-х рр. XIX ст. був власником видавничого дому Мюнстера і сприяв українським видавничим проектам, зокрема П. Кулішу [6, с. 54-57]. Аналізуючи дану згадку в епістолярії, робимо висновок, що в 1868 р. В. Менчиць належав до кола спілкування П. Куліша. Воно обговорювало видавничі проекти і підтримку українофільських журналів та видань в Галичині, в якій через цензурні переслідування у Російській імперії на тривалий час зосередилось українське книговидання [7, с. 400].

Після закордонних мандрів В. Менчиць одружився, отримавши майже 900 десятин землі як посаг за дружиною. Відтак у нього з'явилися матеріальні можливості задля здійснення просвітницької діяльності. Він продав цю землю і вклав кошти у книгарні [8, с. 198]. Про розвиток його книжкової справи зустрічаються поодинокі згадки в епістолярії діячів українського національного руху XIX ст. Так, про створення мережі книгарень свідчить лист М. Лисенка від 2 січня 1869 р. до редактора львівського журналу «Правда» І. Микити. В ньому композитор просив виписати деякі чеські та сербські книги для книгарні В. Менчиця у Житомирі: «ще маю до Вас одне прохання. Напишіть мені у кого з Ваших книгарів львівських, або у Празі чеській можна було виписати оці книги» [9, с. 105]. У цьому листі зустрічаємо перелік чеських авторів, праці

котрих хотів би придбати В. Менчиць. У цьому списку «останні повні видання» видатних чеських літераторів і громадських діячів К. Гавлічека-Боровського (1821-1856), П. Шафарика (1795-1861), В. Ганки (1791-1861), також «казки чеського народу» К. Ербена (1811-1870) [9, с. 105-106]. В. Менчиця також цікавили «які-небудь оповідання про звичаї або з історії чеського люду, літографії або гравюри, або естампи».

Звісно ж, він прагнув налагодити їх продаж, про що свідчать питання у листі М. Лисенка «що усі ці книги й естампи коштують». Окрім чеських книг, В. Менчиць цікавився і сербськими виданнями, зокрема – останнім виданням сербських казок В.С. Караджича, «Породожніми листами про Сербію з усіх країн Сербії» та «Життя сербського селянина, спорудження Миленовича», а також «Гласником», що був журналом Сербського вченого товариства у Белграді. До його зацікавлень входили також і німецькі газети «*Börsenblatt für den Buchhandel*» і «*Centralblatt für Slavische Literatur*» [9, с. 105]. Перша німецькомовна газета є фаховим журналом, що присвячений книжковій торгівлі. Друга – присвячена проблемам розвитку слав'янських літератур. Обидві газети свідчать про сферу зацікавлень В. Менчиця і про бажання розбудувувати власну мережу книжкових магазинів.

М. Лисенко у своєму листі писав, що В. Менчиць просив відрекомендувати його місцевим, тобто львівським книгарям, і порадити йому на передплату, що може розкупитись у його книжковому магазині Житомирі. Окрім цього композитор звертався до адресата, аби той написав назви найкращих українських видань, щоб через В. Менчиця пропагувати їх на продаж [9, с. 105-106]. М. Лисенко в цей період вважав його книгарню в Житомирі однією із можливостей для поширення громадівського впливу та ідей на Волині. Слід зауважити, що в цьому ж 1869 р. зазначена книгарня в Житомирі вже мала помітний вплив на культурно-освітнє життя губерньського міста, надаючи можливість користуватися бібліотекою при ній. Вона була конкурентом для Житомирської російської публічної бібліотеки, про що свідчить звіт розпорядчого комітету другої [10, с. 4].

Нам вдалося відшукати штамп цієї книгарні в Житомирі. Його ми знайшли у Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського на примірнику праці К. Бока «Гигиєна школы» [11, с. 84] з інвентарним номером 44440. Штамп був зроблений не раніше 1872 р., коли в друкарні Є. Федорова вийшла у світ згадана праця.

В. Менчиць був відомим книгарем і для львівської інтелігенції. Про це свідчить лист А. Вахнянина до П. Куліша від 1 березня 1869 р. Автор листа зазначає, що «у Москву і до Менчица писав зараз і я виждатиму тим нетерпилівше книжок українських» [12, с. 66]. Можемо зробити припущення, що В. Менчиць був одним із тих, хто займався пересиланням українофільської літератури на Галичину. Його ім'я було відоме і в середовищі київських громадівців. В. Беренштам у листі до М. Драгоманова від 25 травня 1871 р. зазначає, що київський книгар С. Літов придбав «дешево обидва видання від Менчиця» [13, с. 45]. Ця згадка, на думку дослідниці С. Панькової, засвідчує те, що його книготоргівля щонайменше на 1871 р. була достатньо відомим фактом [14, с. 435].

Щоб зрозуміти характер книжкової торгівлі В. Менчиця і його просвітницької діяльності, слід проаналізувати список продукції, що реалізувався у книгарнях. Джерелами для такого вивчення асортименту книжкової продукції в магазинах В. Менчиця є відповідні каталоги: київський за 1872 р. [15] і житомирський за 1876 р. [16]. Вказані переліки не є списком книг, котрі можна було придбати у відповідних магазинах. Вони є каталогами книг, що видавалися для читання, тобто книгарні водночас виконували функцію бібліотек для народного читання. Це робить книжкові магазини В. Менчиця не лишень способом заробітку коштів, а й ілюстрацією його просвітницького світогляду. Обидва каталоги зберігаються в Російській Національній Бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі.

Київський каталог за 1872 р. є свідченням існування книжкового магазину В. Менчиця в Києві щонайменше із зазначеного року. Слід зауважити, що через 4 роки – в 1876 р. В. Менчиць підписав свою літературну працю в досить

оригінальний спосіб: «Труд и издания киевского книгопродавца Влад. А. Менчица» [17, с. 1]. Цей факт свідчить, що для потенційних читачів його постать могла бути відомою більш за все як постать «київського книгопродавця».

Важливою для нашого дослідження є класифікація книг в цьому каталозі. Першим розділом у ньому є «Словесність», до якої зараховано «романи, повісті, розповіді, записки, спогади, написи і т. п., що мають відношення до історії, побуту, і взагалі життя жінок» [15, с. 3]. Ці видання поділялися на оригінальні та перекладні. Другий розділ має назву «Романи, що описують звичаї [російською мовою – нравоописательные – М. Г.], та етнографічні романи, повісті, нариси, розповіді і т. п. із російського побуту» [15, с. 7]. У третій розділ були поміщені «романи, повісті, нариси, дослідження і т. п. історичного, по російській історії, змісту» [15, с. 11]. В каталозі є два розділи для «Легкого читання». В перший з них було записано «романи, повісті, розповіді і т. п., що мають стосунок переважно до побуту і життя середніх класів суспільства» [15, с. 12], а в другий – «перекладні романи, повісті розповіді і т. п.» [15, с. 26].

Житомирський каталог за 1876 р. містить відомості про розвиток книжкового магазину В. Менчиця у цьому місті. На титульній сторінці зустрічаємо згадку про фірму «Волинський книгопродавець В. А. Менчиц». Магазин цієї «фірми» в Житомирі орендував якийсь Трифон Григорович Кириченко. Сам книжковий магазин знаходився на вулиці Київській в будинку Харшана [16, с. 1]. Асортимент його продукції значно ширший, ніж у київському каталозі за 1872 р. Про це свідчать назви відповідних розділів у каталозі: «Романи, повісті, розповіді і твори російських письменників» [16, с. 9], «Романи, повісті, розповіді перекладні» [16, с. 25]. Відокремлені в цьому каталозі «Драматична література, оригінальна і перекладна» [16, с. 43], «Філософія і педагогіка» [16, с. 47], а також юриспунденція, тобто «книги юридичного змісту: процеси, кримінальні роман, записки та інше» та твори «політико-економічного і соціального змісту» [16, с. 56]. У цьому каталозі можна відшукати книги, що дають знання з природознавства і медицини [16, с. 60]; з географії, етнографії, статистики і мандрів [16, с. 64]; з історії і біографії [16, с. 51]. Оскільки це був

каталог бібліотечний, то окреме місце в ньому займають «книги для юнацького і дитячого читання» [16, с. 49]. Слід зауважити, що проаналізовані каталоги ілюструють різноманітну діяльність В. Менчиця у сфері книгорозповсюдження.

У 1873-1876 рр., як уже зазначалося, діяльність В. Менчиця була пов'язана з ПЗВ РГТ та Київською Старою громадою. В цей час, на середину 70-х рр. XIX ст., київські українофіли, незважаючи на несприятливі умови, значно поширили видавничу діяльність. В Києві збільшилась кількість українських видань для народного читача, автори яких прагнули донести до читачів відомості про елементарні економічні, природничі, медичні, юридичні та інші знання [18, с. 226]. Такі видання стали реалізацією задумів, що озвучував на початку 60-х рр. XIX ст. М. Костомаров, котрий закликав писати нові навчальні видання українською мовою [19, с. 181].

Цю книжкову продукцію слід було поширити, аби донести її до читача. І тут вагомою була співпраця із книгопродавцями, одним із яких був В. Менчиць. Така взаємодія відповідала світоглядним позиціям самого книгаря. Дружина І. Карпенка-Карого С. Тобілевич зазначала, що він «зادля розповсюдження корисних книжок серед простого люду, позаводив книгарні по малих містечках Київщини і Поділля» [20, с. 381]. О. Менчиць згадувала, що її батько перед переїздом в Єлисаветград в 70-х рр. XIX ст. розкинув мережу бібліотек, книжкових магазинів. Вона зазначала, що книгарень і бібліотек було близько 12. Серед згаданих нею книгарень слід відзначити книжкові магазини у Харкові, Сімферополі, Одесі, Аккермані (сучасному Білгород-Дністровському), Маріуполі, Житомирі [21, арк. 18].

Окрім зазначених вище, слід також згадати книгарні, про які писала дослідниця Н. Бракер. Вона констатувала, що у В. Менчиця були книжкові магазини в Миколаєві та Херсоні [8, с. 198]. Про херсонську книгарню ми маємо відомості завдяки відомому громадському і культурному діячеві Б. Грінченку. У щоденнику за 1887 р. він зазначав, що в Херсоні «Був у чотирьох книгарнях – українських книжок мало, тільки у Менчиця єсть усе найголовніше. Купив у його «Про українських козаків, татар і турків» і Квітчин «Салдацький патрет» [22,

с. 38]. Дана згадка є яскравим підтвердженням українофільського напрямку діяльності мережі книжкових магазинів В. Менчиця. Відомості про книгарні знаходимо в біографічних замітках, написаних лідером Єлисаветградської громади О. Михалевичем. Він згадував про книгарню у Санкт-Петербурзі [23, арк. 1] і про існування книжкового магазину в Ніжині [24, арк. 1]. Завдяки мережі книжкових магазинів відбувалася співпраця з київськими громадівцями. Як уже було зазначено, вдалося встановити, що газета «Киевский телеграф» впродовж 1875-1876 рр. поширювалась в книжкових магазинах В. Менчиця в Києві, Єлисаветграді, Житомирі, Білій Церкві [25, с. 109].

Станом на 1876 р. В. Менчиць управляв своєю мережею книжкових магазинів із Києва. Після цього року відбулась переорієнтація у діяльності книжкових магазинів В. Менчиця, що відтоді функціонують переважно на Півдні сучасної України. Ключовою з-посеред інших стала єлисаветградська книгарня і бібліотека при ній, що існували з початку 1870-х рр. [8, с. 198].

Ця книгарня була добре відомою для місцевого гуртка українофілів. І. Карпенко-Карий просив адресувати йому листи у книжковий магазин В. Менчиця [26, с. 303-305]. П. Саксаганський у своїх мемуарах зазначав, що станом на 1883 р. у В. Менчиця була власна книгарня, якою керувала його молода дочка [27, с. 82]. Дослідник В. Чаговець називав цей книжковий магазин В. Менчиця «книгарнею та бібліотекою-читальнею», яку він завів в 70-80-ті роки в Єлисаветграді не скільки з метою комерційною, скільки з метою пропаганди, як це тоді було в ходу. Добру половину цієї бібліотеки «зачитали» ще в Єлисаветграді, а все інше загинуло в часи руїни при зовсім незрозумілих обставинах» [21, арк. 11].

Сучасна дослідниця Н. Романюк відзначає великий внесок В. Менчиця у розвиток книгорозповсюдження в Єлисаветграді, називаючи його одним із найбільш оригінальних книгарів міста. Вона стверджує, що він відкрив першу в Єлисаветграді книгарню [28, с. 221]. Не менш важливу роль відігравала бібліотека при цій книгарні. За свідченнями Н. Бракер, книгами з неї безкоштовно користувалися зазвичай учні та учениці середніх шкіл Єлисаветграду [8, с. 198].

При цьому він не записував, хто що бере, і пояснював це так: «Хто не хоче повернути якоїсь книжки, то записана чи не записана вона – однаково не поверне» [28, с. 222].

Книгарня і бібліотека В. Менчиця стали одним із осередків культурного життя в місті. А сам власник любляв заводити повчальні розмови зі своїми відвідувачами. За свідченнями Н. Бракер «його приятелі та знайомі частенько заходили до нього без діла, щоб побалакати та дізнатися про книжкові новинки. Було, коли не прийдеш до книгарні, хтось із місцевої інтелігенції сидить біля прилавка, а Менчиц стоїть за прилавком та промовляє» [8, с. 198]. С. Тобілевич зазначала, що в цій книгарні були дуже цінні і рідкісні книги з богослів'я і всіх галузей соціальних наук. Вона також згадує про наявність у ній дитячих і шкільних підручників, якими наділяли бідних учнів «на вічне відданне» [20, с. 383].

Завдяки такій просвітницькій діяльності В. Менчиць був шанованою персоною посеред елісаветградських українофілів. Проте його книжкова справа так і не стала фінансово успішною через особливості його вдачі. Він в 1896 р. скаржився О. Михалевичу про те, що прикажчики, котрі управляли його магазинами, всюди його обкрадали, забираючи собі найкращі книги, аби згодом відкрити свій магазин. Будучи більше промовцем і порадником у книгарні, аніж крамарем, В. Менчиць любляв роздаровувати цінні книжки своїм приятелям і знайомим [8, с. 198]. У середині 90-х рр XIX ст. він констатував, що за всі 20 років торгівлі книгами такого складного часу для нього ще не було. Це було спричинено відсутністю кредитування [24, арк. 1]. Однією із причин занепаду його справи також стала трагічна смерть його дочки [8, с. 198].

Треба додати, що В. Менчиць після 1876 р. значно менше уваги приділяв власним книгарням. І в цей час управління книжковою справою поступово перебрала на себе його дружина Неоніла Костянтинівна з роду Грищинських [29, с. 8]. Нам вдалося відшукати у РГАЛІ лист Н. Менчиць (датований приблизно 1878 р.) до петербурзького книгаря І. Глазунова із проханням виписати для неї книги: «удостойте нас Вашою довірою і вишліть нам наступні книги». Дане

прохання було ним виконане. Відомості про це можна прочитати у цьому ж листі, де також присутній штамп «Книжная торговля. Н. К. Менчиць. В Елисаветградъ» [30, арк. 1].

Як джерело, що підтверджує існування цієї книгарні і права власності на неї у Неоніли Костянтинівни, слід розглядати згадки про неї як місце, де можна придбати певну книгу чи журнал. Вони датуються 80-ми [31, с. 705], початком [32, с. 705] і серединою 90-х рр. XIX ст. Варто зауважити, що станом на початок 1894 р. у Єлисаветграді існувало 6 книжкових магазинів. Окрім «книгарні Менчиць, дружини колезького секретаря» у Єлисаветграді були книгарні міщанина Л. Гольдберга, міщанина Р. Златопольського, купця Й. Золотарьова, запасного рядового І. Маричева, дочки надвірного радника Цедровського [33, с. 75]. Ці згадки підтверджують вагоме місце книгарні у соціокультурному просторі Єлисаветграду. Про цю ж друкарню Н. К. Менчиць згадує також Л. Ларіонова у своєму дослідженні як про книжковий магазин, що був у списку постійних клієнтів «Антикварной книжной торговли П. Шибанова» у 80-х рр. XIX ст. [34, с. 27].

Н. Бракер зазначала, що Н. Менчиць отримала у спадок будинок у Києві, влаштувала там книгарню і позабирала найкращі книги свого чоловіка [8, с. 198]. Звісно ж така ситуація стала причиною непорозумінь у сім'ї Менчиців [20, с. 382].

Іншим важливим фактом, що пов'язаний з існуванням мережі книжкових магазинів В. Менчиця, є інформація про існування його друкарні в Києві. О. Менчиць згадувала, що її батько на початку 70-х рр. XIX ст. мав друкарню на вулиці Великій Володимирській, де йому допомагала в той час його дружина [20, с. 381]. Відомостей про неї за цією адресою відшукати не вдалося. Проте, на нашу думку, не варто відкидати можливості, що саме в цей час, тобто в 1874-1876 рр., В. Менчиць міг познайомитись зі специфікою даного виробничого процесу, що спонукало його заснувати власну друкарню. Необхідно зауважити, що для отримання офіційного дозволу на право займатися друкарством, слід було відповідати низці вимог, зокрема скласти іспит зі спеціальності [18, с. 32]. Отож, В. Менчиць міг успішно скласти зазначений іспит.

Існування в Києві друкарні В. Менчиця в 70-х рр. XIX ст., але за іншою адресою, підтверджується наявністю щонайменше чотирьох книг, де місцем друку зазначено «Типографія В. А. Менчиць». Інформацію про деякі з них можна відшукати у відповідних каталогах книг, виданих НБУВ [35, с. 49].

Перша із таких книг – це «Положение о государственномъ ополчении» 1877 р., де окрім року і назви друкарні у відповідному місці на титулі зазначено «Подол д. Миклашевского» як адресу друкарні [36, с. 1]. Друга – перевидання філософської праці С. Гогоцького [37]. Вдалося встановити, що друге, доповнене видання праці С. Гогоцького вийшло у світ в друкарні В. Менчиця накладом 500 примірників [31, с. 105]. Також у ній були надруковані Календар-місяцеслов за 1878 р. [38] і довідковий каталог книжкової продукції Ф. Йогансона [39], що згодом став одним із найзначніших київських видавців [18, с. 92]. Короткотривале існування друкарні В. Менчиця підтверджується вищезазначеними виданнями і тим, що Н. Бракер стверджувала, що в Єлисаветграді він користувався великим авторитетом в галузі літературної праці і видавничої справи [40, с. 156].

Необхідно зауважити, що відкриття власної друкарні було закономірним і типовим явищем для книгарів Києва в середині 70-х рр. XIX ст. Це пов'язано з тим, що власники книгарень, контролюючи попит, намагалися видавати літературу, що була розрахована на якнайшвидше розповсюдження [18, с. 93-94]. Існування власної друкарні для В. Менчиця, ймовірно, стало спробою розширення власної справи, проте невелика кількість відомих нам видань свідчить про її швидку невдачу.

Підсумовуючи, варто зазначити що ідея заснування власної мережі книгарень у В. Менчиця виникла, ймовірно, у петербурзький період його життя. Його діяльність стала реалізацією просвітницької візії, що була близькою для багатьох представників українофільського руху.

Вагому роль в започаткуванні книжкової справи відіграв вдалий шлюб, що дав змогу вкладати в неї значні кошти. Впродовж кінця 60-х – 80-х рр. XIX ст. книгар В. Менчиць був добре знаною постаттю як для української інтелігенції у

Львові, так і для представників громадівського руху. В середині 70-х рр. XIX ст. в Києві короткотривалий час існувала його друкарня.

4.2 Документування усної народної творчості В. Менчицем

Для своїх сучасників В. Менчиць був відомий як фольклорист, котрий добре знав українську народну творчість. Дослідник В. Чаговець в біографічних замітках писав, що він належить до плеяди діячів українського руху 60-70-х рр. XIX ст., оскільки був сучасником і сподвижником В. Антоновича і М. Драгоманова в галузі української етнографії і фольклору [21, арк. 13].

У своїх мемуарах видатний історик М. Грушевський зазначав, що В. Менчиць «інтересувався фольклором, багато записував і залишив визначний слід в українській етнографії (напр., йому належить найкращий запис легенди про Михайла і Золоті Ворота), але сам нічого не публікував» [41, с. 120]. Аналізуючи легенду про Михайла і Золоті Ворота, він писав, що «В «Преданіях» Драгоманова з'явився новий текст, записаний пок. дядьком моїм Вол. Менчицем, в особливо повній та інтересній формі (на жаль, з доволі глухою вказівкою: «записав по всій правдоподібності коло Бердичева»)» [42, с. 234].

О. Менчиць зазначала, що її батько особливо інтенсивно вів етнографічні записи у перший час після навчання в університеті, документуючи дуже велику кількість пам'яток народної творчості, проте не надаючи цьому великого наукового значення. Вона згадувала про його рукописну книгу «Сказання» із виносками і примітками під текстом «Студента Менчица». Цей етнографічний матеріал, за її даними, був зібраний в Північно-Західному краї Російської імперії, тобто в районі Верхнього Дніпра, Західної Двіни [21, арк. 16].

Знання в галузі етнографії та фольклористики у В. Менчиця мали енциклопедичний характер. Його сучасниця Н. Бракер зауважувала, що він надавав великого значення таємницям, що ховаються в народних повір'ях [8, с. 198]. За спогадами В. Чаговця, йому не раз доводилось бачити в його руках численні записи етнографічного змісту. Коли він зацікавився якимось питанням чи

навіть окремим виразом, то занурювався у свої записи і звідти використовував те, що було потрібно. «Зайшла у нас розмова про слово «тринкаль», що використовують на Слобожанщині замість звичного «могорич». В. Менчиць спочатку закрив очі, неначе «задрімав». Згодом дістав один із багато чисельних списаних зошитів і вичитав там відповідну справку: Це від німців, від управителів пішло. Тринкаль – trink-geld – по московському буде «на чаек» з вашої милості, а українець вже пристосував по своєму «тринкаль». І пісеньку якусь жартівливу прочитав про господаря, котрий «протринкалював». В. Чаговець текст цієї пісні не зміг пригадати, проте, як він зазначав, «філологічне пояснення – економіку цього дивного терміну запам'ятав надовго» [21, арк. 11]. Цей уривок із його заміток підтверджує думку сучасних дослідників, що В. Менчиць був «ходячою енциклопедією» українського фольклору [43, с. 106]. Він також свідчить про те, що більшість цих записів не дійшли до нашого часу. З-поміж тих, що збереглися, необхідно звернути увагу на публікацію прислів'я, записаного В. Менчицем у містечку Тараща Київської губернії: «Пиши письма через Бердичев (пропало)» у збірнику М. Номиса [44, с. 123].

Як джерело, що характеризує внесок В. Менчиця у розвиток української фольклористики, слід розглядати його збірник етнографічних матеріалів. Він зберігся у фондах ІР НБУВ під назвою «Сборник этнографических материалов П. Кулиша». Сама назва викликала деякі непорозуміння, проте автором цього збірника є саме В. Менчиць. Це підтверджується записом на останній сторінці рукопису із вказівкою дати і авторства записів – «1 ноября 1861. Ніжайший раб, худоумний Владімір Менчиць» [45, арк. 120].

Відомо, що цей збірник опинився в ПЗВ РГТ через посередництво П. Куліша [46, с. 88], за чією вказівкою збирались ці матеріали в 1861 р. Саме він передав збірник І. Рудченку. Останній звертався до В. Менчиця із проханням дозволити користуватися матеріалами його збірника. Інформацію про це знаходимо у чернетці листа І. Рудченка до П. Куліша: «Перечитавши гарненько те «де-що» я, як ви... радили, обернувся до Менчиця: так, так і так, є у мене твій збірник з таких то рук, – так мені треба знати де що записано». Відповідь

В. Менчиця була категоричною: «І не думай каже друкувати: воно і сяке і таке, і зелене і молоде, і неправдиве». В. Менчиць просив повернути йому збірник, проте І. Рудченко так цього і не зробив. Він звертався до П. Куліша із проханням розсудити їх у цій справі: «Прохав він [Менчиць – М. Г.] у мене того збірника, та я вже зтявся и не дав йому до рук: од кого мов маю, тому і верну. Тепер, добродію, у Вашій волі: як знаєте, так и розсудить» [47, арк. 92].

Етнографічні матеріали В. Менчиця були передані М. Драгоманову і потрапили до його збірника «Малорусские народные предания и рассказы» [48, с. 15]. Вони згодом опинилися посеред документів ПЗВ РГТ. Дослідник Л. Стеценко зауважував, що після ліквідації Відділу рукопис В. Менчиця потрапив до Г. Житецького, а від нього до А. Кримського [49, с. 88].

Одним із тих, хто був ознайомлений із рукописом цього збірника, був І. Рудченко. Важливою деталлю, котра підтверджує факт його опрацювання цих етнографічних матеріалів, є те, що в архівній справі зазначено про наявні помітки, зроблені рукою І. Рудченка. Слід зауважити, що видатний етнограф вказував на використання в збірнику «Чумацкие народные песни» серед матеріалів – збірник П. Куліша, «пісні, записані в Київській губернії, переважно в Київському повіті» [50, с. 7]. В його публікації із покликом на рукописний збірник П. Куліша розміщено 7 чумацьких пісень або їх варіантів: «Ой загули чорні галинята» [51, с. 87-88], другий варіант пісні «Ой да йшов чумак та дорогою» [51, с. 91-92], «Сидить пугач на могилі» [51, с. 105-106], третій варіант пісні з початком «Наступила чорна хмара» [51, с. 108-109], «Ой на гору гору Будем байлувати» [51, с. 113-114], четвертий варіант пісні «Ой у полі криниченька» [51, с. 137], «З Береслава до Перекопу» [51, с. 155-156]. Вказаний І. Рудченком так званий збірник Куліша, як вище було зазначено, насправді є збірником В. Менчиця.

Найвідомішою публікацією цих матеріалів стало видання М. Драгоманова [52]. Вона є першою спробою класифікації народної прози. Слід зауважити, що упорядник поділив фольклорну прозу на три великі групи: «матеріали народної науки, знань і понять, хоча б іноді виражених у художній

напівфантастичній формі»; «народне мистецтво з метою суто естетичною (казки)»; билини й перекази [53, с. 43].

Серед збирачів етнографічного матеріалу, який увійшов до збірника, М. Драгоманов називає імена І. Манжури, Я. Новицького, М. Мурашка, С. Руданського і В. Менчиця [54, с. 14]. М. Костомаров в рецензії на цю працю зазначає, що матеріал був зібраний багатьма членами ПЗВ ГРТ [55, с. 335]. Слід зауважити, що всі зазначені М. Драгомановим в передмові персоналії, окрім В. Менчиця, були в українській історіографії об'єктом окремих біографічних досліджень, зокрема щодо їх внеску у розвиток української етнографії та фольклористики [56, 57, 58, 59].

О. Михалевич стверджував, що його друг В. Менчиць «свої етнографічні записи робив довго, найбільше як ходив на батькових волах і мажах у Крим по сіль» [23, арк. 1]. На 236 аркушах цього збереженого рукописного збірника вміщено 121 запис народних легенд, анекдотів, приказок, віршів, пісень з детальними коментарями і поясненнями. Як зауважував ще в 1966 р. Л. Стеценко, значна частина цього цінного фольклорного матеріалу до цих пір є неопублікованою [49, с. 88].

Лишень один дослідник (його персону не встановлена) намагався порівняти рукопис збірки В. Менчиця та опубліковані матеріали в збірнику М. Драгоманова. Цей дослідник був знайомий зі спогадами В. Чаговця, про що свідчить його посилання на них [21, арк. 3]. Вказаний порівняльний аналіз зберігся в матеріалах архівної справи [21, арк. 4-7]. Після проведеного співставлення рукопису В. Менчиця і відповідних матеріалів, опублікованих М. Драгомановим невідомий дослідник зробив певні висновки. Їх ми подаємо повним текстом зі збереженням оригінальної стилістики письма: «Можна припустити дві можливості або був якийсь другий збірник більший. То що, Драг. [оманів] можливо передрукував з другого збірника, наводить на думку та обставина, що зустрічаються оповідання у Драгоманова, підписані з яких вони місцевостей, у Менчиця – же в тих же самих оповід. [аннях] не указано звідки вони. Можливо, що коли він переносив матер [іал] з збірника в другий, він доповнив їх ссилками на місцевість.

Очевидно, був якийсь другий рукописний збірник Менчица, більш повний, ніж цей, який ми маємо, з якого Драгоманів і передрукував матеріали. Або просто був ще якийсь додаток. Бо в книжці Драгоманова на 20 №№ [імовірно, записів. – М. Г.] більше матеріалу за підписом Менчица, ніж в рукоп [исному] збірнику. Але по всьому видко, що коли і існував другий збірник повніший, то він просто повторював матеріали, вміщені в відомому нам збірникові з додатком нових матеріалів, по якимсь причинам не попавших сюди.

Можливо що було два збірника – один, який ми знаємо, і другий, невідомий нам, який Менчиц з часом з'єднав в один, із якого Драгоманів і передрукував матеріали...

Думка, що передруковані Драгоманівим матеріали не є варіанти, записані з других місцевостей або від другого лиця, підпирається тим, що хоч при передруку Драгоманів ні одного оповідання не залишив незміненим, але зміни ці дуже не істотні, в більшості оповідання тільки перефразовані, виглажені, виправлені граматично. Ніяких же нових моментів в оповідання не внесено. Звичайно, декілька рядків майже в кожному друк.[ованому] оповіданні залишаються цілком тотожні з рукописом – в більшості це бувають декілька початкових рядків» [21, арк. 9].

Ці висновки вперше були проаналізовані С. Паньковою, котра стверджувала, що у 1920-ті рр. у розпорядженні дослідників був інший рукописний збірник В. Менчиця. А той, що зараз доступний і відомий, був відредагований перед тим, як подавати його М. Драгоманову [14, с. 439].

Слід зазначити, що на збереженому рукописному збірнику етнографічних матеріалів В. Менчиця присутня внутрішня нумерація. Навпроти першого запису наявні позначки 291 і 366. Саме від них іде послідовна нумерація оповідань у збірнику, що завершується останнім етнографічним записом з позначками 349 і 424. Можливо, така нумерація пов'язана із невідомим для дослідників рукописом етнографічних матеріалів В. Менчиця, що є значно більшим і ґрунтовнішим. Відповідно, зазначена нумерація відображає лише частину цього більшого

збірника. Беззаперечно, що опрацювання наявного рукописного збірника В. Менчиця і пошук інших його варіантів потребує подальших наукових студій.

Необхідно зазначити, що у збірнику «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова із 400 найрізноманітніших записів 62 належить В. Менчицю [49, с. 88]. Серед них значну роль відіграють записи, що містять цінні відомості з історії українського козацтва.

Цікавою темою, що знайшла своє відображення в збірнику В. Менчиця, є постать правобережного козацького полковника С. Палія та його відносини із гетьманом І. Мазепою. Слід зауважити, що образи І. Мазепи та С. Палія яскраво і широко репрезентовані в українській народній творчості. Практично немає жодного збирача фольклору XIX – початку XX ст., який би не фіксував пісні або думи, легенди та перекази про них. Майже в кожному фольклорному збірнику, починаючи від видання М. Цертелева 1819 р. і завершуючи найповнішими сьогочасними неодмінно зустрічаємо зразки історичного фольклору, присвячені цим постатям [60, с. 277-278].

Запис В. Менчицем пісні про Палія і Мазепу знаходимо у рукописному збірнику [45, арк. 36]. Окрім нього в збірнику міститься також розповідь Василя Попилинчика про Мазепу і Палія. Вони були опубліковані М. Драгомановим [52, с. 201-205]. Аналізуючи їх, варто звернути увагу на сприйняття історичної епохи оповідачем: «Тоді, каже, проклятий Мазепа був; і зараз після нього тії орди почали ходити, воював тоді на царя руського. Тоді ще город Петербург не був руський, а шведський і цар сидів у Москві» [45, арк. 41].

Оскільки такі перекази склалися після Полтавської битви, то це спричинило негативне ставлення оповідачів до постаті гетьмана І. Мазепи. В збірнику В. Менчиця читаємо «І проклятий [Мазепа – М. Г.] як захтів царя звоювати, то Палія до тюрми запровадив і Палій сидів у тії турмі 30 літ.» [45, арк. 42]. Також присутня інформація про любов фастівського полковника до хмільних напоїв:

«Ой да скоро Семен, да скоро Палій

Та вина напився напився.

Своєму коню, коню вороному
На гриву нахиливсь» [45, арк. 36].

Своєрідно у збірнику описано момент повернення фастівського полковника із сибірського заслання: «Впав Палій навколішки, і сивий такий, навколішки так і лізе, цар подивився на нього й собі впав на землю і почав до Палія коліньми лізти» [45, арк. 44].

Цікавим для дослідників також є запис народної пісні про одного з перших козацьких ватажків – Дмитра (Байду) Вишневецького. У варіанті, записаному В. Менчицем, турецький султан спочатку пропонує Байді стати його зятем:

«Здоров, здоров Байда молодецький
Покинь Байда пиль гуляти,
Бери мою дочку та йди царувати» [45, арк. 36].

Далі записана традиційна оповідь про страту Байди і те як він убив султана і його сім'ю:

«Не хтів, цару, Байду покарати,
Тепер цару, будеш продавати.
Не хтів, цару Байду вбити
Тепер цару, будеш в сирій землі гнити» [45, арк. 36].

У збірнику В. Менчиця також знаходимо відомості про донських козаків та їх битву із ордою, що відображені у пісні:

«Ой виходить пан-отаман
На високою могилу,
Скільки заглядить, скільки забачить,
Все козацького трупу».

В поданому уривку описано військову невдачу, тобто поразку донських козаків від орди [45, арк. 39-40].

В його записах також збереглась етнографічна інформація про долю козаків після знищення Запорозької Січі в 1775 р. Цікавим для дослідників є відповідний запис пісні про запорожців, котрі спочатку отримали привілеї від

російської імператриці (її ім'я не зазначено в пісні, проте із контексту можна зрозуміти, що йдеться про Катерину II), котра згодом намагалася їх відібрати:

«Дала судариня (привілеї – М. Г.)

Та й звеліла назад одібрати,

Нас козаків чорноморців

І у рекрути забрати».

У відповідь на спробу забрати привілеї козаки втекли на Дунай. Причина втечі зазначена в пісні:

«Ой не можемо себе спинити,

Було наших степів на троє не ділити» [45, арк. 38].

Зазначена пісня є відображенням в народній пам'яті подій, пов'язаних із знищенням Запорозької Січі в 1775 р.

Етнографічний матеріал зібраний В. Менчицем і частково опублікований М. Драгомановим та І. Рудченком є різноманітним і містить як оповідання і прислів'я з народного побуту, так і записи, що становлять інтерес для дослідників історичних пісень українського народу. Слід зауважити, що окремі оповідання стали предметом зацікавлення українських дослідників. М. Драгоманов досліджував «Вірш про багатого мужика Гаврила» [61]. М. Грушевський і Ф. Сушицький аналізували легенду про Михайлика та Золоті Ворота [42, с. 234; 62, с. 20-22].

Отож, рукописний збірник В. Менчиця є яскравою ілюстрацією його внеску у розвиток української фольклористики та етнографії XIX ст. На нашу думку, ці матеріали потребують подальших досліджень, оскільки вони є його єдиним збереженим етнографічним доробком.

4.3. Літературно-просвітницька робота В. Менчиця

Окрім праці в галузі української етнографії та фольклористики та книгорозповсюдженні, сучасники знали В. Менчиця як автора популярних брошур для народу, що робить його одним із українських письменників 70-х рр. XIX ст.

Його літературні зусилля були проявом його просвітницької діяльності. Варто зауважити, що вони жодного разу не ставали предметом наукового дослідження.

У науковій літературі можна відшукати відомості про те, що у В. Менчиця був псевдонім «Господар». Про це пише дослідник С. Білокінь у статті про нього в «Українській літературній енциклопедії» [63, с. 342]. Такі ж відомості знаходимо і в словнику українських псевдонімів і криптонімів [64, с. 127, 504]. Ймовірно, основою цих відомостей є відповідна публікація Д. Дорошенка [65, с. 188]. Слід зауважити, що дана теза про псевдонім «Господар» є помилковою і не підтверджується наявною джерельною базою. Вона найімовірніше пов'язана із невірним прочитанням назви літературного твору В. Менчиця «Волынская повесть про «Шукай – добро» господаря», де «Господар» слід трактувати не як псевдонім автора, а як частину назви популярної брошури.

Необхідно звернути увагу на те, що в 1876 р., тобто впродовж одного року, були надруковані три брошури за авторством В. Менчиця (Волынская повесть про «Шукай-Добро» Господаря; Киевская сказка про деда «Неурожайка» и бабуся «Недоимку»; О спиртомере Траллеса, таблицах к нему, способах определения по ним: истинных «крепости и ценности» вина, законах и правилах питейной торговли...) [66, с. 165]. Дослідник-літературознавець і сучасник В. Менчиця М. Петров відніс ці твори до категорії «перекладних і оригінальних малоросійських брошур», що містять популярні відомості про сили природи, хвороби, мирові суди, повинності [67, с. 371]. Ця згадка вписує їх в загальний громадсько-літературний контекст 70-х рр. XIX ст. Слід зауважити, що лишень М. Петров згадав про ці брошури в контексті тогочасної популярної літератури українською мовою. М. Драгоманов, аналізуючи українську книжкову продукцію 1872-1876 рр., згадує кілька «повісток і казок, що вийшли в Києві маленькими книжечками, метеликами» [68, с. 132]. До цього жанру можна віднести «Киевскую сказку...» та «Волынскую повесть...» В. Менчиця.

Цензурний дозвіл на друк «Киевской сказки...» був наданий 30 березня 1876 р. [17, с. 2]. Події в творі розгортаються в с. Вертикіївка (ймовірно, сучасне с. Вертокіївка Житомирського р-ну Житомирської обл.) напередодні свята Івана

Купала, де головний герой зустрічає персонажів, що є втіленням неврожаю і продовольчої недостаті – діда «Неурожайку» і бабусю «Недоїмку». В літературних діалогах (твори В. Менчиця подаються в оригінальній стилістиці) головного героя та казкових персонажів автор утверджує думку, що школи і освіта – це головне знаряддя перемоги над ними: «Школы, школы, школы – вот моя пагуба (Неурожайки – М. Г.), поперек горла стали – и дышат мне неспособно. От учителей, книг, школ, от всех этих моих супротивникоов – бежиш, как от херувимскаго ладона» [17, с. 12]. Саме розвиток мережі шкільної освіти, на думку В. Менчиця, відіграють вагому роль у розвитку суспільства: «Изменяются совсем люди! Что грибов в дождливое лето, столько школ понастроивали; в книжки и мужики заглядывают, да еще только хорошия из книг выбирают» [17, с. 14].

Нами відшуканий критичний відгук на цю брошуру, що був надрукований у газеті «Киевский телеграф». Автор відгуку негативно оцінив мову написання цієї брошури, адже вона була написана, на його думку, дивною мовою, «не то південноросійською, не то російською» [69, с. 3]. Ця характеристика перегукується зі свідченнями М. Грушевського, який зазначав про брошури його дядька «були написані великоруською мовою з вставними українськими словами, які пояснялись в нотках, так що виходило наче брошурки призначались не для українських селян, а для великоруських, котрих треба було привчати до українських слів» [41, с. 120]. Дослідниця Н. Бракер писала, що брошури були написані «чудернацькою мовою – великоруською з домішкою українських слів для заохоти українських читачів» [8, с. 199]. Слід зауважити, що М. Драгоманов писав про «мужицько-московську мову», що появилася в шкільних підручниках у 60-70-х ХІХ ст. [68, с. 39]. М. Грушевський згадував, що В. Менчиць «признав за благо витворити якусь середню великоруську-українську мову», що було характерною ознакою того часу [41, с. 120].

Автор критичної замітки на «Киевскую сказку...» окрім мови написання брошури також різко критикував соціальну дійсність, описану В. Менчицем, який «намагається довести, що Неурожайка і Недоїмка тепер не ті що раніше [...]. За

свідченнями п. Менчиця, цьому, крім загальної допомоги, сприяють також школи (чи багато їх у нас?), сільські банки, товариські каси (чи багато їх у нас?) і молитви благочестивих людей» [69, с. 3].

Аналізуючи «Вольнскую повесть про «Шукай-Добро» Господаря» знаходимо ставлення автора до поширення освіти серед селянства: «Чтобы ни говорили про книжки, пусть будет в письменной мудрости какая хотите сила, но сельському, простому люду, пока он к земле крепок, к ней пригнітився, она, мать наша родная, и была земля, и есть она, и будет, вечно позостанет першим нашим учителем, школой сельської нашей простоты...» [70, с. 16]. Згідно цієї тези вагому роль у житті селянства, не зважаючи на розвиток освіти, все одно будуть відігравати сільсько-господарські реалії.

В зазначеному творі також можна прослідкувати основи філософського світогляду В. Менчиця. Зокрема, знаходимо ідею єдності земного буття: «Земля – одна, Бог – іден, світ – тот же» [70, с. 9]. Відомо, що В. Менчиць у своєму побуті проповідував ідею близькості до природи і повернення до початкових основ діяльності людини, що і відображено у «Волинской повести...»: «Человек и вся субстанція теперішніє – не от земли. Оторвался человек от своей матери, в своих городах замкнулся и всталъ къ божьему міру спиной [...]. Святая земля уже не ласкает етое детище, не согривает его. И для человека настает пора розни, обоим – лихая година разлуки» [70, с. 14-15].

Небажання людей шанувати природу, на думку В. Менчиця, веде до негативних наслідків у розвитку суспільства: «И дела как-то так складываются, что на свете меньше стае, разом с дубовым деревом в громадах – людей міцних. Дрібнішае народ. Из богатырей, велетнів робляться люде слабые и мощь в человечестве до того, что самая уже мелоч, послідец нараждается. Віе кто то людей. Из под лопаты веяльника легенкое зернышко летит, а чело самое, тяжеловесное, по тым боцы свытла остається, или где то витает» [70, с. 8]. Вся сутність людського існування є усвідомлення своїх зв'язків із природою: «а мать земля, родивши человека, очищает и моет его всякими купелями, как малую дитину мать родная моет» [70, с. 16].

У «Вольнской повесте...» В. Менчиць також описував своє ставлення до навколишнього світу: «И для меня все – просто. Выйду в поле – ролля говорит ко мне сама, дае відомо, когда она посевна. Лесом иду, по саду, дерева каждое нутро, злака всякого сердце вижу и знаю, и кому, и что, и зачем, нужно. И съ немим камнем мог би, кажется, заговорить. Волка встретиш, и того по голове поласкаеш. И не знахарь я, а не шарпають звери моей худобы, не точать хлеба в моем току миши. Я живу, вокруг меня живут, и не стаю поперець дороги – никому» [70, с. 30]. Слід зауважити, що таке світосприйняття перегукується із наявними мемуарними згадками про нього.

Третя із зазначених нами брошур [71] не була літературним твором. Вона присвячена проблемам розвитку винокурної справи, тобто була написана з побажаннями «вітчизняній винокурній промисловості» напрацювати і встановити якнайправильнішу і «відповідну економічним умовам акцизну систему, спрощені і точні системи підрахунку виробництва і раціональних прийомів ведення всієї винокурної справи» [72, с. 6]. В своєрідній передмові до «Таблиц...» автор писав про властивості спирту і правильне зберігання спиртовмісних речовин. Він навіть вказує хімічну формулу спирту, зазначаючи, що випаровування алкоголю із рідин, що містять алкоголь (вино і спирт), є природнім явищем, що основане на його властивостях, оскільки алкоголь може забирати в інших речовин воду [72, с. 1].

В. Менчиць подає низку практичних порад щодо збереження алкоголевмісних речовин. Зокрема він рекомендував уникати зберігання спирту в неповних бочках [72, с. 3], понижувати температуру спирту, що стікає в спиртоприймач за допомогою льоду і солі [72, с. 1]. Автор детально описує способи облаштування бочок аби зупинити випаровування алкоголю [72, с. 2-5] і представив відповідні креслення. Окрім зазначеного, В. Менчицем також пропонувались способи обліку вина у підвалах [72, с. 5].

Зазначена брошура зосереджує свою увагу на нагальній проблемі розвитку однієї зі складових тогочасної соціально-економічної діяльності. «Економічний» аспект цієї брошури розширює сферу суспільно-культурних зацікавлень

В. Менчиця. Ця брошура була важливою для поширення серед народу практичних знань у галузі винокурної справи.

Всі брошури, як було зазначено вище, вийшли у світ в друкарні Є. Федорова. Цей факт можна пояснити далекими родинними зв'язками В. Менчиця із видавцем, котрий був дядьком Олімпіади Іванівни Замотової (? – після 1918) – дружини Захарія Захарійовича Оппокова (1845 – після 1918) [73, с. 514-515]. Тобто, видавець Є. Федоров був рідним дядьком дружини двоюрідного брата В. Менчиця. Об'єднувала їх також і книжкова справа, адже в книгарнях В. Менчиця поширювалися зокрема і книги, що були надруковані Є. Федоровим.

Окрім далеких родинних зв'язків та співпраці у книжковій сфері їх споріднювали певні риси характеру. М. Грушевський у своїх спогадах про студентські часи назвав Є. Федорова досить відомим у 1860-1870-х рр. книгарем-видавцем, який «мав потяг до культурної ролі і охоче видавав наукові книжки» [74, с. 145]. Об'єднувало В. Менчиця і Є. Федорова, як виявилось, невміння вести успішну економічну діяльність у сфері видання книжкової продукції та її поширення. Є. Федоров збанкрутував на початку 90-х рр. XIX ст. [18, с. 29-30]. Йому не вистачало хороших порадників, саме тому його видання були не надто корисні і звісно ж не приносили йому прибутку [74, с. 145].

Брошури В. Менчиця потрапляли до колекцій відомих людей. Один із примірників «Киевской сказки про деда Неурожайка и бабуся Недоимку» знаходився в приватній бібліотеці класика російської літератури Ф. Достоевського [75, с. 262]. Зараз зберігається в Бібліотеці Інституту Російської Літератури в Санкт-Петербурзі. На звороті титульного листа цього примірника присутній автограф автора «Многоуважаемому писателю, г-ну Достоевскому, от автора. 9 октября. 1876. СПб» [76, с. 134]. Примірник «Вольнской повести про «Шукай-Добро» Господаря» був у колекції відомого українського дослідника і бібліографа М. Комарова [77, с. 163].

С. Єфремов назвав обширний перелік книг, котрі вийшли заходами Київської Старої громади і мали на меті якусь практичну потребу, а насамперед дати народові в популярній формі відомості з тієї чи іншої парости знання або

просто хорошу й цікаву, між іншим і дитячу, книжку. До цієї серії належать: поновлене видання популярної космографії «Дещо про світ Божий» (1874), «Розмова про небо та землю» (1874) й «Розмова про земні сили» Іванова-Комарова (1875), «Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу» (1875) та «Як розпізнати ґрунт» (1876) Горбунова-Рєви, «Про звірів (По Бремю)» Яструбця (Хв. Вовка, 1876), «Ліки своєнародні» Ст. Носа (1875), «Про хвороби і як їм допомогти», «Про холеру» (1875), «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» М. Троцького (1875), «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (1876), «Про українських козаків, татар та турків» М. Драгоманова (1875), «Перші Київські князі» (1876), «Татари і Литва на Україні» (1876), «Унія і Петро Могила» (1875) Ів. Левицького, «Дітські пісні, казки й загадки» Лободовського (1876) [78, с. 162]. Серед цього переліку книг ми не зустрічаємо жодної із авторством В. Менчиця, що означає що його брошури залишились поза увагою дослідника. На нашу думку, це спричинено незначною кількістю відомостей про літературні спроби В. Менчиця у середині 70-х рр. XIX ст.

Цього ж 1876 р. у друкарні Є. Федорова було надруковано переклад з французької на російську мову індійських байок і казок [79]. Його ми вважаємо працею В. Менчиця. На титульній сторінці зазначено, що російський переклад був опрацьований автором, котрий обмежився криптонімом «В. М.». Такий же криптонім знаходимо на титульній сторінці праці В. Менчиця «О спиртомере Траллеса....», де зазначено «Сост. для употребления преимущественно в заводах, подвалах и оптовых складах. В. М.» [71, с. 1] та у його замітці для журналу «Основа» із відомостями про ситуацію в Бердичеві [80, с. 110].

Наявна джерельна база дозволяє стверджувати, що В. Менчиць добре володів французькою мовою. Його дочка Олена у листах до В. Чаговця писала про перебування її батька у Парижі. Перший раз він побував у Парижі: «на I Всесвітній виставці і заїхав в Цюріх в Університет, але був здається тільки I семестр» [21, арк. 18]. Мова йде про першу Всесвітню виставку у Парижі 1867 р. Адже зазначена згадка О. Менчиць має відношення до мандрів її батька Європою, котрі тривали десь до 1868 р. Можливо саме під час цього відвідування Парижа

В. Менчиць придбав збірку індійських байок, котрі він переклав на російську мову 1876 р. Про його філологічні таланти писала Н. Бракер, котра стверджувала, що він окрім слов'янських мов знав німецьку, французьку, латинську, грецьку і санскрит [8, с. 196].

Дозвіл цензури на видання «Индийских басен и сказок Бидпаия и Локмана» було надано 7 серпня 1875 р. [79, с. 2]. Примірник цього перекладу зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. В цьому виданні присутня «передмова від французького перекладача», авторство якої, на нашу думку, належить В. Менчицю. У цій передмові подано коротку, тобто спрощену, історію байки як жанру. Вона розпочинається словами: «Всі байки вважають себе дітьми Локмана – Ель-Какіма, ефіопського невільника, що жив у часи царя Давида, що написав 41 байку і помер в Єрусалимі». Про Бідпайю, іншого автора байок, він писав: «це був індійський жрець, брахман, який жив за декілька століть до Христа і написав безліч байок в декількох відділеннях, а саме в п'яти. Ці байки називаються Панча-Жантра, тобто п'ять відділень». У ній В. Мечниць також подає відомості про давньогрецького байкаря Езопа, чиє ім'я стало прозивним для всіх байкарів [79, с. 3].

Цей переклад індійських байок та казок згадував А. Кримський у статті про арабського мудреця і байкаря Локмана. Дослідник писав, що байки Локмана були дуже популярними на Сході, мають схожість із грецькими байками Езопа та Синтипа. Він відзначив атрибутований нами переклад В. Менчиця з-посеред відомих йому європейських перекладів байок Локмана [81, с. 921]. Окрім А. Кримського згаданий переклад індійських казок і байок був відомий і для видатного російського письменника Л. Толстого, який запозичив з нього байку «Мавпа» [82, с. 146], що в перекладі В. Менчиця фігурує як байка «Мавпа і столяр» [79, с. 55-57].

Даний переклад індійських байок і казок на російську мову слід розглядати в контексті теорії «мандрівних сюжетів», «мандрівних історій» («зовнішньої міграції»), або, як називав її М. Драгоманов, «теорії переймання». Об'єднуючою канвою у ній була подібна сюжетна лінія, проте часто провідну роль відігравали

персонажі, побутові, культурні елементи, світоглядні трансформації, способи передач, терени циркуляції [83, с. 144]. Переклад В. Менчиця є одним із перекладів «Панчатантра», що викликала особливий інтерес у дослідників після того, як Т. Бенфей у 1859 р. опублікував переклад цього твору німецькою мовою і висунув теорію про індійське походження всього сюжетного різноманіття прозового фольклору, окрім байок про тварин, які він, посилаючись на байки Езопа, відносить до античності [84, с. 172]. Цей переклад засвідчує зацікавленість В. Менчиця теорією «мандрівних сюжетів» та відповідно обізнаність у тенденціях розвитку етнографічної науки.

Можливо, ця праця стала початком захоплення В. Менчицем санскритом та індійськими писемними пам'ятками. Н. Бракер згадувала, що він перекладав Веди. На жаль, цей переклад імовірно безслідно загинув [8, с. 197]. Тезу про можливий переклад Вед повторює і С. Панькова [14, с. 432]. Зважаючи на вищезазначене, факт перекладу В. Менчицем Вед із санскриту стає більш правдоподібним.

У 80-90-х рр. XIX ст. в середовищі єлисаветградських українофілів В. Менчиць вважався авторитетом у галузі літературної справи та видавництва, підґрунтям чого безперечно були його популярні брошури та короткотривале існування друкарні в Києві. Його сучасниця Н. Бракер стверджувала, що В. Менчиць в останні десятиліття вже «нічого не писав, хоч в гуртку й похвалявся, що має написати «Повість про убелившогося мужика», але про зміст цієї повісті не дуже багато розказував» [8, с. 199]. Слід також зауважити, що через 21 рік після видання своїх популярних брошур, у 1897 р., В. Менчиць в Одесі намагався надрукувати збірник «Луг. Новий збірник українських творів», проте на заваді стала цензура [85, с. 170].

Завдяки двом зазначеним вище популярним брошурам літературного змісту В. Менчиця можна зараховувати до кола українських літераторів середини 70-х рр. XIX ст. Третя брошура була присвячена проблемам розвитку винокурної справи і надавала практичні поради щодо зберігання спиртовмісних речовин. Переклад індійських байок і казок з французької на російську мову В. Мечниця засвідчує

його знання французької мови і побіжно санскриту, який він вивчав. Зазначені твори варто також вважати ілюстрацією його просвітницьких поглядів.

Висновки до розділу

У 60-90-х рр. XIX ст. В. Менчиць був відомий для сучасників як власник мережі книжкових магазинів, збирач етнографічних матеріалів, автор популярних брошур. Він наприкінці 60-х рр. XIX ст. почав створювати власну мережу книжкових магазинів, завдяки якій був відомим для предстаників українського національного руху як Російської, так і Австро-Угорської імперій. Його книгарні були в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Єлисаветграді, Херсоні, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Ніжині, Аккермані, Маріуполі. При них існували бібліотеки для народного читання. Найдовше проіснував книжковий магазин в Єлисаветграді. З часом опіку над книжковою справою перебирає на себе дружина В. Менчиця Неоніла.

В 1861 р., будучи студентом Санкт-Петербурзького університету, В. Менчиць за ініціативою П. Куліша почав збирати фольклорні матеріали. Його етнографічні записи були передані в ПЗВ РГТ, частина з них була надрукована в «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманова і «Чумацких народных песен» І. Рудченка. Неопублікований рукописний збірник етнографічних матеріалів В. Менчиця є важливим джерелом для дослідження його внеску в українську етнографію XIX ст.

Надруковані в 1876 р. популярні брошури В. Менчиця є свідченням його просвітницького і демократичного світогляду. Вони дають змогу зарахувати його до українських авторів 70-х рр. XIX ст. Не зважаючи на мову написання двох літературних брошур (суміш української і російської), вони мали на меті донести ідею важливості освіти в тогочасному суспільстві. Третя брошура була присвячена проблемам розвитку винокурної справи, тобто мала економічне спрямування. Атрибутований нами переклад індійських байок і казок В. Менчиця

засвідчує його знання іноземних мов, відкриває ще одну – перекладацьку грань у його діяльності.

Отож, аспектами його діяльності у другій половині XIX ст. необхідно вважати створення і розвиток мережі книжкових магазинів, участь у документуванні усної народної творчості, а також літературні зусилля. Всі означені напрямки діяльності мали просвітницьке спрямування.

Список використаних джерел і літератури до розділу:

1. Боднар Ю. Книга і боротьба поглядів: цензура заради влад // Вісник Книжкової палати. 2011. № 10. С. 37-41.
2. Побірченко Н. Ідеологія Кирило-мефодіївського братства як передумова виникнення українських громад // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2007. №21. С. 205-214.
3. Соломонова Т. Формування книготорговельної мережі подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2012. вип. 20. С. 184-188.
4. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 463 с.
5. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1928. кн. 2. С. 6-40.
6. Барабаш Н. Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2007. 168 с.
7. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
8. Бракер Н. Володимир Амвросієвич Менциц (1937-1916 рр.) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1929. кн. 4. С. 196-200.
9. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків-Київ, 1931. 604 с.
10. Отчёт Распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки, с 1 апреля 1870 г. по 1 апреля 1871 г. // Волынские губернские ведомости. 1871. № 53. С. 3-4.
11. Бок К. Е. Гигиена школы: Руководство для родителей, учителей и школьного начальства. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1872. 84 с.

12. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869). Видав К. Студинський. Львів, 1908. 120 с.
13. Архів Михайла Драгоманова. Серія праць Комісії дослідження українського руху. Т. 1. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895). Варшава: Український науковий інститут, 1939. 446 с.
14. Панькова С. «... Чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері...» (Володимира Амвросійович Менчиць) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. С. 424-444.
15. Каталог библиотеки для чтения книгопродавца В. А. Менчица. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1872. 30 с.
16. Каталог книг и периодических изданий, выдаваемых для чтения из книжного магазина (под фирмою: волынский книгопродавец В. А. Менчиц), арендуемого Трифоном Григорьевым Кириченко в Житомире... Житомир: Тип. С. П. Бродовича, 1876. 66 с.
17. Менчиц В. Киевская сказка про деда Неурожайка и бабуся Недоимку. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 30 с.
18. Петров С. Книжкова справа в Києві 1961-1917. Київ: ЕксОб, 2002. 376 с.
19. Короб А. Українська видавнича справа у 50-60-х роках ХІХ століття (на прикладі створення навчальних посібників) // Українознавство. 2010. №4. С. 178-183.
20. Тобілевич С. Житє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) // Літературно-науковий вістник. Річник XVI. Т. LXIII. кн. IX. Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 1913. С. 375-387.
21. ІР НБУВ. Ф. Х. (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 30728. Чаговец Всеволод. Владимир Амвросиевич Менчиц. Биографические заметки. 26 арк.
22. Мовчун А. Народнопросвітні обрії Бориса Грінченка // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (VII Грінченківські читання). Київ, 2014. С. 36-54.

23. IP НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 103. Михалевич Афанасій Іванович. Замітки про Менчиця Михайла Амвросійовича. 8 серпня 1924. 1 арк.
24. IP НБУВ. Ф. 209. (Тулуб Олександр Олександрович). Спр. 53. Михалевич А. Тулубу А. А. Открытка. 1. Арк.
25. Гациский А. Нижегородка: путеводитель и указатель по Нижнему Новгороду и по нижегородской ярмарке. Нижний Новгород: Типография губернского правления, 1875. 226 с.
26. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори в 3 т. Т. 3. Драматичні твори, статті, листи. Київ, 1985. 376 с.
27. Саксаганський П. К. (Тобілевич П. К.) По шляху життя. Мемуари. Харків: Державне літературне видавництво, 1935. 235 с.
28. Романюк Н. Книгорозповсюдження в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки інституту журналістики. Т. 55. 2014. квітень-червень. С. 221-224.
29. Гордийчук М. Сеть книжних магазинів В. А. Менчиця (1837-1916) // The Caucasus. Scientific journal of academic research. Southtrn Caucasus. January-February 2017. vol. 16. Georgia. Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR. S. 6-10.
30. РГАЛИ. Ф. 1561. (Книжный магазин И. И. Глазунова (Москва 1849-1889)). Оп. 1. Ед. хр. 48. Письмо Менчица Н. К. в книжный магазин Глазунова Ивана Ильича. 1 арк.
31. Межов В. И. Третье прибавление к систематической росписи книгам, продающимся в книжных магазинах Ивана Ильича Глазунова. Составлено за время с 1873 по январь 1881 года. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1882. 936 с.
32. Нива. Иллюстрированный журнал литературы и современной жизни. 1892. №45. С. 977-1000.
33. Сведение о существующих в России типографиях, литографиях, металлографиях, заведениях, производящих и продающих принадлежности

тиснения, фотографіях, а равно местах книжкной торговли, публичних библиотеках и общественных читальнях, составленныя по 1-е января 1894 года: Из «Правительственного вестника» №№271-284 за 1894 г. и №№26-67 за 1895 г. Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел. 1894. 78 с.

34. Список постоянных клиентов «Антикварной книжной торговли П. Шибанова в дореволюционный период (начало 1880-1916). Приложения 7. / Ларионова Л. П. П. Шибанов (1864-1935) – деятель отечественной книжной культуры: дисс. канд. исторических наук в 2 т. Т. 2: 05.25.03. Моск. гос. ун-т печати им. Ивана Федорова. Москва, 2015. С. 25-109.
35. Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару української книги. вип. 8. Ч. 1. «К-Кн» / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Зібрали: С. Петров, С. Петров; Наук. ред. В. Омельчук. Київ, 2006. 405 с.
36. Положение о государственном ополчении. Киев: тип. В. А. Менчиц, 1877. 24 с.
37. Гогоцкий С. Критическое обозрение сочинения М. Троицкого «Немецкая психология в текущем столетии, историческое и критическое исследование с предварительным очерком успехов психологии со времен Бэкона и Локка». Киев: тип. В. А. Менчиц, 1877. 156 с.
38. Календарь Киевский (месяцеслов) на 1878 год простой, с портретами наших военных деятелей в Турции, также картою железных дорог в России / Ред. А. Горжалчинский. 2-е изд., испр. Киев: Тип. В. А. Менчиц, 1878. 80 с.
39. Справочный каталог для гг. книгопродавцев книжной торговли Ф. А. Иогансона. Киев.: тип. В. А. Менчиц, 1877. 35 с.
40. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич 1848-1925 рр. // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. 1930. кн. 6. С. 153-165.
41. Грушевський М. Спомини (1) / авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя // Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115-149.

42. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 4. кн. 1 // Упоряд. О. Таланчук; приміт. С. Росовецького. Київ: Либідь, 1994. («Літературні пам'ятки України»). 336 с.
43. Босий О., Боса Л. Дослідник Степової України // Народна творчість та етнографія. 2005. №3. С. 105-109.
44. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка («Літературні пам'ятки України»). Київ: Либідь, 1993. 768 с.
45. ІР НБУВ. Ф. 1. (Літературні матеріали). Спр. 22380. Менчиць Володимир «Сборник этнографических материалов П. А. Кулиша», 124 арк.
46. Гордійчук М. До 140-річчя «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманова: внесок у збірник етнографа В. Менциця (1837-1916) // Народна творчість та етнологія. Київ, 2016. №6 (364). С. 84-91.
47. ВР ІЛ НАНУ. Ф. 5. (Архів Панаса Мирного). Спр. 1272. Рудченко І. Я. Бібліографічні замітки, виписки з книг, поезії оригінальні та перекладні, чернетки листів до Білозерського, Афанасьєва, Пипіна. З автографом чорнилом та олівцем. Житомир. 9.V. 1868. 173 арк.
48. Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок // Народна творчість та етнографія. 1970. №5. С. 12-26.
49. Стеценко Л. В. А. Менциць (до 50-річчя з дня смерті) // Народна творчість та етнографія. 1966. №2. С. 87-88.
50. Рудченко И. Предисловие // Рудченко И. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. 13 с.
51. Рудченко И. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. 257 с.
52. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 434 с.
53. Халюк Л. Усне народне оповідання в сучасній фольклористиці // Матеріали до української етнології. 2012. Вип. 11. С. 43-50.

54. Драгоманов М. Предисловие. Замечание о систематическом издании произведений малорусской народной словесности // Малорусские народные предания и рассказы: Свод М. Драгоманова. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. С. 14-25.
55. Костомаров Н. З приводу малорусских народных преданий и рассказов. «Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества // Етнографічні писання Костомарова зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 335-348.
56. Бернштейн М. Иван Манжура: життя і творчість. Київ: Дніпро, 1977. 188 с.
57. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / за ред. С.. Мишанича. Запоріжжя: Тандем, 2010. 388 с.
58. Турченко Ю. М. І. Мурашко: Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність. Київ: Держвидав образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. 35 с.
59. Колесник П. Степан Руданський. Київ: Дніпро, 1971. 111 с.
60. Іваннікова Л. Фольклорна інтерпретація історичних постатей Івана Мазепи та Семена Палія // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій, відп. секр. О. Ковалевська. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 276-288.
61. Драгоманов М. Два українських «фаблію» та їх джерела. Нарис з історії загальної порівняльної літератури // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1900. Т. 2. С. 66-94.
62. Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія // Записки історико-філологічного відділу. Всеукраїнської академії наук. Кн. II-III (1920-1922). Київ, 1923. С. 3-28.
63. Білокінь С. Менчиць (Менчиц) Володимир Амвросійович // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. Т. 3: К-Н. Київ, 1995. С. 342.

64. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ: «Наукова думка», 1969. 560 с.
65. Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 рр. // Науковий ювілейний збірник українського університету, присвячений Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. Прага, 1925. С. 142-238.
66. Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару укр. книги. Вип. 10. «М» / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Зібрали: С. Петров, С. Петров; наук. ред. В. Омельчук. Київ, 2007. 486 с.
67. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1884. 474 с.
68. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева – Балі – Ліон: вид. «Громада»; 1877. 152 с.
69. Киевская сказка про деда Неурожайка и злую бабу Недоимку. Труды и издание книгопродавца Вл. А. Менчица. Киев. 1876 г. Отзыв // Киевский телеграф. 1876. №65. С. 3.
70. Менчиц В. Волынская повесть про «Шукай – добро» господаря. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 38 с.
71. Менчиц В.. Таблицы г. Брикса для определения по ним истинных: крепости и ценности вина на основании показаний спиртометра Траллеса от 0 % до 31 %-61 % до 76 %-77 % до 100 %, при температурах, при испытании вина: положительной: от + 1 % до + 26 %, отрицательной: от 0% до –26 %: Часть 2-я: Сост. для употребления преимущественно в з-дах, подвалах и оптовых складах. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 44 с.
72. Менчиц В. О подвальной усишке-утечке, средствах ее уменьшения и – упрощеніи учета ранимих в подвале – питей // В. Менчиц. Таблицы г. Брикса для определения по ним истинных: крепости и ценности вина на основании показаний спиртометра Траллеса от 0 % до 31%-61% до 76 %-77 % до 100 %, при температурах, при испытании вина: положительной: от +1 % до +26 %, отрицательной: от 0 % до 26 %: Часть 2-я: Сост. для употребления

преимущественно в з-дах, подвалах и оптовых складах. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 6 с.

73. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) // Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Вид-во «Кий», 2006. 662 с.
74. Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського // Український історик, 2002, №1-4 (152-155). Під заг. ред. Л. Винара. Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж. С. 128-153.
75. Десяткина Л. Фридлиндер Г. Библиотека Достоевского (Новые материалы). // Достоевский. Материалы и исследования. Т. 4. Ленинград, «НАУКА», 1980. С. 253-271.
76. Библиотека Ф. М. Достоевского: опыт реконструкции, науч. описание / Рос. акад. наук, Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); [сост. Н. Буданова и др.]. Санкт-Петербург: Наука, 2005 (Первая Акад. тип. Наука). 336 с.
77. Бібліотека М. Ф. Комарова: каталог колекції Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького / Одес. Нац. наук. б-ка ім. М. Горького; упоряд.: Н. Бродецька, Н. Ящун; ред. І. Шелестович. Одеса: видавець СПД Бровкін О. В., 2014. 322 с.
78. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798-1916 рр. // С. Єфремов Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. Київ: Наук. думка, 2002. С. 152-180.
79. [Менчиц В.] Индийские басни и сказки Бидпаия и Локмана; Пер. на турец. яз. Али-Челеби-бен-Салее; Начало пер. на франц. яз. сделано М. Галландом и окончено Кардоном; Рус. пер. обраб. В. М. [Ч. 1]. Киев: тип. Е. Я. Федорова, 1876. 83 с.
80. [Менчиць В.] З Бердичева (1862 р., 4-го жовтня) // Основа. 1862. №11. С. 109-110.
81. Крымский А. Локман // Энциклопедический словарь. Т. XVII А. Ледье-Лопарев. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С-Петербург). Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. С. 920-921.

82. Полосина А. Книга «Тысяча и один день» Франсуа Петиса де ла Круа как источник «Азбуки» Л. Н. Толстого (по материалам яснополянской библиотеки) // Лев Толстой и время: Сб. статей / Ред. Э. Жилякова, И. Гнусова. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. (Русская классика: Исследования и материалы; вып. 5). С. 143-152.
83. Ясь О. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133-158.
84. Собецька О. Панчатантра: історія написання та дослідження // Сходознавство. 2006. № 35-36. С. 172-180.
85. Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80-90-х років XIX століття // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. Одеса, 1927. Т. 1. С. 164-171.

ВИСНОВКИ

XIX ст. стало періодом зародження і розвитку історичних процесів та явищ, які стали символами модерного суспільства. З-поміж них актуальним у вітчизняній історіографії залишається вивчення проблем націотворення, його особливостей в Російській та Австро-Угорських імперіях. Яскравим проявом національного Відродження став український громадський рух другої половини XIX ст. в Російській імперії, який водночас був одним із елементів українофільства, що за висловлюванням С. Єскельчика, спромоглося впродовж 1850-1880 рр. в атмосфері урядових переслідувань виробити культурний простір українства.

Зважаючи на особливості структурної організації (неформальний характер) українофільських гуртків студії щодо них, а також щодо українського культурно-просвітницького руху загалом акцентують свою увагу на історичній персоналістиці, вводячи в науковий обіг джерела особового походження.

Серед малодосліджених до цього часу залишалася постать В. Менчиця (1837-1916) – видатного українофіла, фольклориста, просвітителя, власника мережі книжкових магазинів і своєрідного філософа, якого у 80-90-х рр. XIX ст. називали «Єлисаветградським Сковородою» та «Київським Діогеном».

У висновках дисертації сформульовані результати й підсумкові тези дослідження:

- Встановлено, що історіографія діяльності В. Менчиця є незначною. Він за своє життя так і не був удостоєний окремої студії про його внесок у розвиток української фольклористики та співпрацю із представниками громадського руху. Згадки про нього зазвичай пов'язані з друком його етнографічних матеріалів у збірнику М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» та його мемуарами про М. Костомарова в колі Української петербурзької громади.

Серед історіографічних напрацювань необхідно відзначити тільки некролог, який написав В. Чаговець (1916), статтю на основі мемуарів сучасників Н. Бракер (1929), замітки Л. Стеценка (1966, 1967) та сучасну ґрунтовну розвідку

С. Панькової (2006). Важливою подією стала науково-практична конференція «Ожити через сто літ» (Ружин-Вчорайше, 12 квітня 2016 р.). Варто зауважити, що серед наявного незначного історіографічного доробку відсутнє комплексне біографічне дослідження про В. Менчиця, котре мало б на меті представити його просопографічний портрет.

Джерельна база дослідження представлена як опублікованими, так і неактуалізованими архівними матеріалами. До джерел мемуарного характеру належать спогади М. Грушевського, С. Тобілевич, П. Саксаганського про В. Менчиця та спогади його самого про М. Костомарова. Його згадують в епістолярії І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Лисенка, М. Драгоманова, І. Рудченка та інших видатних діячів українського національного руху ХІХ ст. Завдяки аналізу рукопису етнографічного збірника, популярних брошур та каталогів з книгарень і бібліотек В. Менчиця та низки інших джерел вдалось дослідити різні аспекти його діяльності.

Аналіз джерельної бази засвідчив її недослідженість та розпорошеність, проте разом з тим, сукупність історіографічних та документальних джерел є достатньо репрезентативними.

- З'ясовано, що священицький рід Менчиців був одним із найбільш знаних на південно-західній Київщині. Відомості про цей рід нам вдалося реконструювати від кінці ХVІІІ ст. Найвідомішим його представником був П. Менчиць (1803-1882), котрий в 1873-1882 рр був настоятелем артилерійського Сергіївського собору у Санкт-Петербурзі. Мати В. Менчиця Агрипина була представницею священицького роду Оппокових, до якого належало багато громадських і наукових діячів ХІХ-ХХ ст., зокрема М. Грушевський.

Показано, що В. Менчиць одним з перших у своїй родині не став священиком, а обрав світський шлях, чому сприяли прогресивні погляди батька. Він навчався у Києво-Подільському духовному училищі, в Київській духовній семінарії, а також в КДА. В. Менчиць не завершив навчання в КДА, оскільки був одним із очільників студентського «голодного» бунту, що відбувся в 1859 р. Другою спробою отримати вищу освіту було навчання в Санкт-Петербурзькому

університеті, де він вдруге був свідком студентських заворушень. Шестирічні мандри Західною Європою (1862-1868) завершили формування світоглядних орієнтирів В. Менчиця, який мав різносторонню освіту і був, за висловом дослідниці Н. Бракер, оригінальною духовною постаттю – віруючий філософ-мораліст типу Сковороди, що знав 12 мов.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. В. Менчиць одружився, отримавши за дружиною великий посаг. Жив у Житомирі, згодом в Києві. Він рано овдовів, в 1874 р. одружився з Неонілою Грищинською. Опісля 1876 р. на тлі репресій проти представників Київської Старої громади разом із сім'єю переїхав до Єлисаветграда. В. Менчиць намагався вести мандрівний спосіб життя. Серед його захоплень була народна медицина. Поведінкові манери робили його вкрай незвичним українофілом-інтелігентом в Єлисаветграді. Після трагічної загибелі дочки він переїхав у Київ, де у спартанських умовах дожив до 1916 р. Був похований на Лук'янівському цвинтарі.

- Досліджено, що В. Менчиць маючи українофільський світогляд співпрацював із представниками, або перебував у колі спілкування Української петербурзької громади, Київської Старої і Єлисаветградської громади.

Знайомство і спілкування членами Української петербурзької громади слід датувати осінню 1860 р. – осінню 1862 р., що пов'язано із періодом його навчання в університеті та написанням заміток до журналу «Основа», які були надруковані у червневому та листопадовому випуску за 1862 р. Він був присутній на зборах громади завдяки своєму дядькові протоієреєві П. Мечниць, що мав великий авторитет серед столичних українофілів. В цей період за вказівкою П. Куліша В. Менчиць збирав етнографічний матеріал під час подорожі в Україну.

Встановлено, що вже наприкінці 60-х рр. XIX ст. він був знаним книгарем, що поширював українофільську літературу як для київських громадівців, так і для української інтелігенції у Львові. Пік співпраці В. Менчиця із Київською Старою громадою випав на середину 70-х рр. XIX ст. Він завдяки посередництву П. Куліша передав І. Рудченку збірник своїх етнографічних матеріалів, записаних під час подорожі в Україну 1861 р. Газету «Киевский телеграф» (неофіційний

друкований орган Київської Старої громади у 1875-1876 рр.) можна було придбати в книгарнях В. Менчиця в Києві, Єлисаветграді, Житомирі, Білій Церкві. Згідно відомостей його дочки Олени В. Менчиць брав участь у друці видань Київської Старої громади у першій половині 70-х рр. XIX ст. Його переїзд 1876 р. до Єлисаветграду був успішною спробою уникнення репресій, що розгорнулись проти київських українофілів.

В. Менчиць, живучи в Єлисаветграді, був добре знаною постаттю для місцевих українофілів, зокрема, для середовища, в якому зародився перший український професійний театр. Він бував на зібраннях в І. Карпенка-Карого, дружив із лідером українофілів О. Михалевичем. В. Менчиць був консультантом при створенні херсонського альманаху «Степ» (1886), що став найвідомішим видавничим проектом Єлисаветградської громади. Згідно свідчень О. Менчиць її батько у 80-х рр. XIX ст. був пов'язаний з діяльністю Херсонського губернського земського статистичного відділення, тобто входив до кола спілкування так званого Херсонського гуртка О. Русова (1885-1889).

- Розкрито існування мережі книжкових магазинів та бібліотек В. Менчиця. Наприкінці 60-х – у 70-х рр. XIX ст. ним була створена мережа книжкових магазинів, де поширювалась зокрема і українофільська література: в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Ніжині, Єлисаветграді, Херсоні, Миколаєві, Аккермані, Харкові, Одесі, Маріуполі, Сімферополі, Санкт-Петербурзі. Проаналізовані каталоги бібліотек для народного читання із його книжкових магазинів є яскравою ілюстрацією різноманітної діяльності у сфері книгорозповсюдження. Окрім цього зауважуємо, що ці книгарні сприймалися В. Менчицем не як місця ведення комерційної справи, а як просвітні осередки завдяки бібліотекам, що функціонували при них. Відомо, що після 1876 р. головною стала єлисаветградська книгарня, а В. Менчиць зажив собі слави одного із найбільш оригінальних книгарів міста. Книжкова справа так і не увінчалася фінансовим успіхом. Після 1876 р. його дружина перебрала на себе управління книгарнями.

На основі джерел, вдалось дослідити та науково опрацювати інформацію про друкарню В. Менчиця в Києві. Щонайменше на чотирьох книгах присутні

відомості про їхній вихід у світ у ній впродовж 1877-1878 рр. Це свідчить про те, що він заснував власну друкарню в Києві, проте це книговидавництво швидко зазнало невдачі.

- Встановлено, що знання В. Менчиця в галузі етнографії та фольклористики, за свідченнями сучасників, мали енциклопедичний характер. Єдиним збереженим джерелом є його рукописний збірник етнографічних матеріалів, що зберігається у фондах ІР НБУВ під назвою «Сборник этнографических материалов П. Кулиша». Найвідоміші публікації частини цих матеріалів були зроблені у виданні М. Драгоманова «Малорусских народных преданий и рассказов» і «Чумацких народных песен» І. Рудченка. На 236 аркушах цього рукописного збірника вміщено 121 запис народних легенд, анекдотів, приказок, віршів, пісень з детальними коментарями і поясненнями. Етнографічний матеріал, зібраний В. Менчицем, є різноманітним і містить як оповідання і прислів'я з народного побуту, так і записи, що становлять інтерес для дослідників історичних пісень українського народу. Записи В. Менчиця були високо оцінені М. Драгомановим, М. Грушевським, А. Кримським, Ф. Сушицьким та іншими.

- Проаналізовано науково-просвітницьку спадщину, що представлена брошурами, надрукованими 1876 р. у друкарні Є. Федорова (Волынская повесть про «Шукай-Добро» Господаря; Киевская сказка про деда «Неурожайка» и бабуся «Недоимку»; О спиртомере Траллеса, таблицах к нему, способах определения по ним: истинных «крепости и ценности» вина, законах и правилах питейной торговли...). Перші дві з них були написані мішаниною з української та російської мов. У них домінує просвітницький світогляд автора і його бажання підвищити рівень життя народу через розповсюдження освіти. Третя із зазначених брошур присвячена проблемам розвитку винокурної справи. В. Менчиць написав своєрідну передмову до цієї брошури про властивості спирту і правильне зберігання спиртовмісних речовин.

Завдяки криптоніму «В. М.» нами атрибутовано авторство В. Менчиця щодо перекладу з французької мови на російську індійських народних казок і байок, який побачив світ у друкарні Є. Федорова в 1876 р. Цю збірку слід розглядати в

контексті популярності теорії «мандрівних сюжетів». Брошури надруковані а 1876 р. дають змогу зарахувати його до українських літераторів 70-х рр. ХІХ ст.

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Менчиць, будучи прихильником українофільського руху, став важливою персоною у розвитку українського культурно-освітнього руху другої половини ХІХ ст.

Додаток 1.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, а яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гордійчук М. Володимир Менчиць і Петербурзька українська громада // Наукові записки НаУОА. Серія «Історичні науки», 2016. вип. 25. С. 48-53.
2. Гордійчук М. Володимир Менчиць (1837-1916) і Київська Стара громада // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. Київ, 2016. вип. 113 (10). С. 122-126.
3. Гордійчук М. До 140-річчя «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманова: внесок у збірник етнографа В. Менчиця (1837-1916) // Народна творчість та етнологія. Київ, 2016. №6 (364). С. 84-91.
4. Гордійчук М. Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870-1890-х рр. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Київ, 2017. вип. 53. С. 54-59.
5. Гордійчук М. Сеть книжних магазинів В. А. Менчиця (1837-1916) // The Caucasus. Scientific journal of academic research. Southtrn Caucasus. January-February 2017. vol. 16. Georgia. Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCSJAR. S. 6-10.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Гордійчук М. Володимир Амвросійович Менчиць (1837-1916): історіографічний огляд напередодні сотих роковин з дня смерті // Вісник НТУ ХП. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2015. №56 (1165). С. 13-20.
7. Гордійчук М. Відомості про козацтво у неопублікованому збірнику етнографічних матеріалів В. А. Менчиця // Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: Матеріали науково-практичної

- конференції, що відбулась під час VIII Всеукраїнського історико-культурного фестивалю «Мамай-fest» 5 червня 2015 р.: [зб. наук. пр. / редкол.: Н. Буланова (відп. ред.) та ін.]. Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 2015. С. 121-130.
8. Гордійчук М. Історіографічний огляд діяльності видатного фольклориста і громадівського діяча Володимира Амвросійовича Менчиця (1837-1916) // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), доц. А. Руккас (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ: Логос, 2015. С. 18-22.
  9. Гордійчук М. Волинський книгар Володимир Менчиць // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / За заг. ред. проф. Г. Стародубець. Житомир: Полісся, 2015. С. 29-32
  10. Гордійчук М. Із Шевченкового кола в Петербурзі: «Панотець» Платон Менчиць (1803-1882) // Ожити через сто літ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В. А. Менчиця (1837-1916) / Голов. ред. В. Сергійчук, упоряд. В. Митюк. Київ: Від А до Я, 2016, 2016. С. 47-51.
  11. Гордійчук М. Сквирський кореспондент журналу «Основа» // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ: вид-во «Логос», 2016. С. 18-20.
  12. Гордійчук М. Володимир Менчиць (1837-1916) у спогадах сучасників // Дні науки на історичному факультеті (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). Київ, 2016. С. 18-22.

Додаток 2.

Світлини пам'ятного знаку, відкритого 12 квітня 2016 року в с. Вчорайше Ружинського району Житомирської області (на честь сторіччя з дня смерті В. Менчиця)

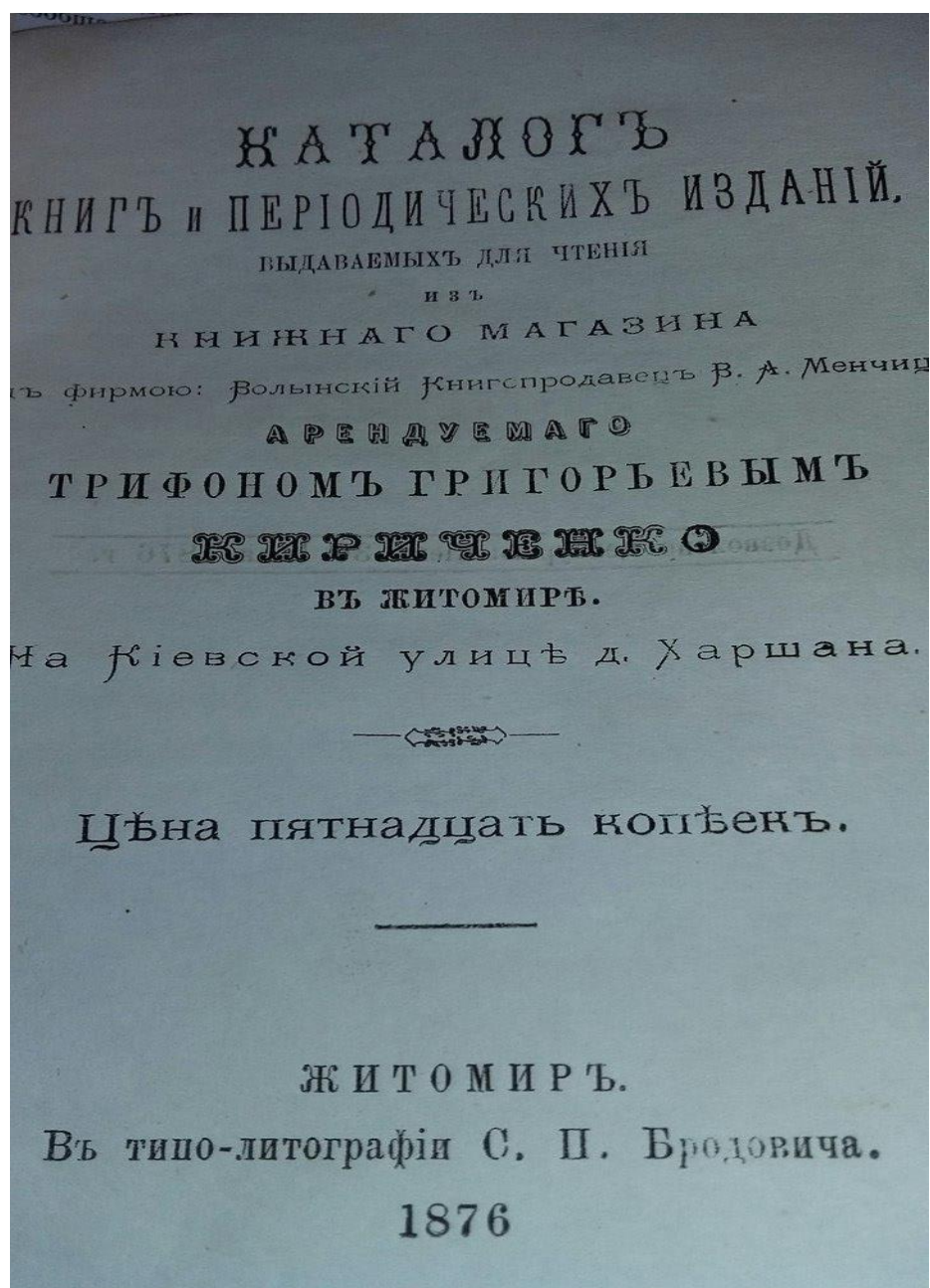
Додаток 3.

Світлини збереженої могили В. Менчиця
на Лук'янівському цвинтарі в Києві (квітень 2016).

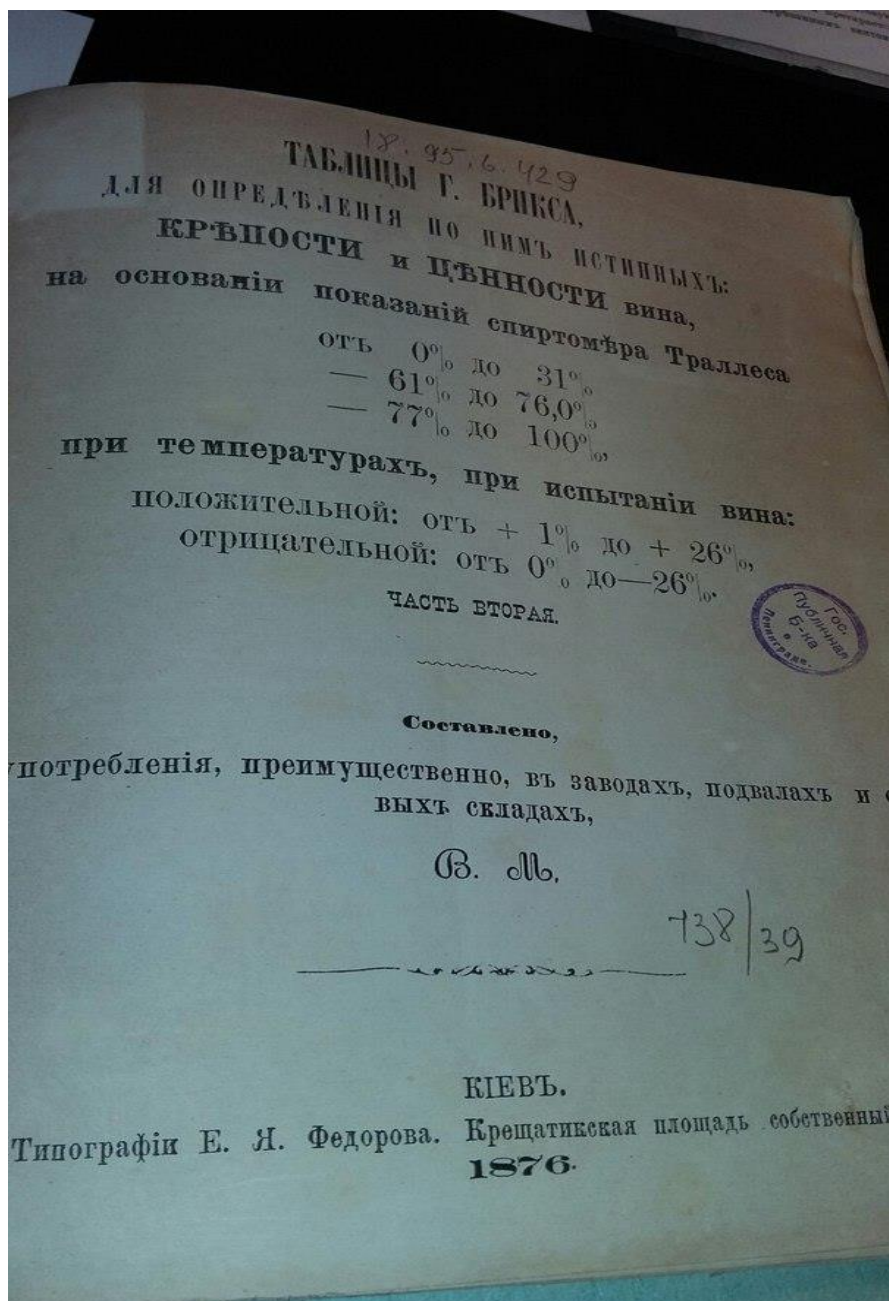
Додаток 4.
Титульна сторінка «житомирського»
книжкового каталогу В. Менчиця (1876)

Додаток 5.

Титульна сторінка брошури В. Менчиця

«Таблицы г. Брикса...» (1876 р)

Додаток 7.

Титульна сторінка брошури В. Менчиця

«Киевская сказка про деда Неурожайку и злую баба Недоимку» (1876)

Додаток 8

Титульна сторінка брошури В. Менциця

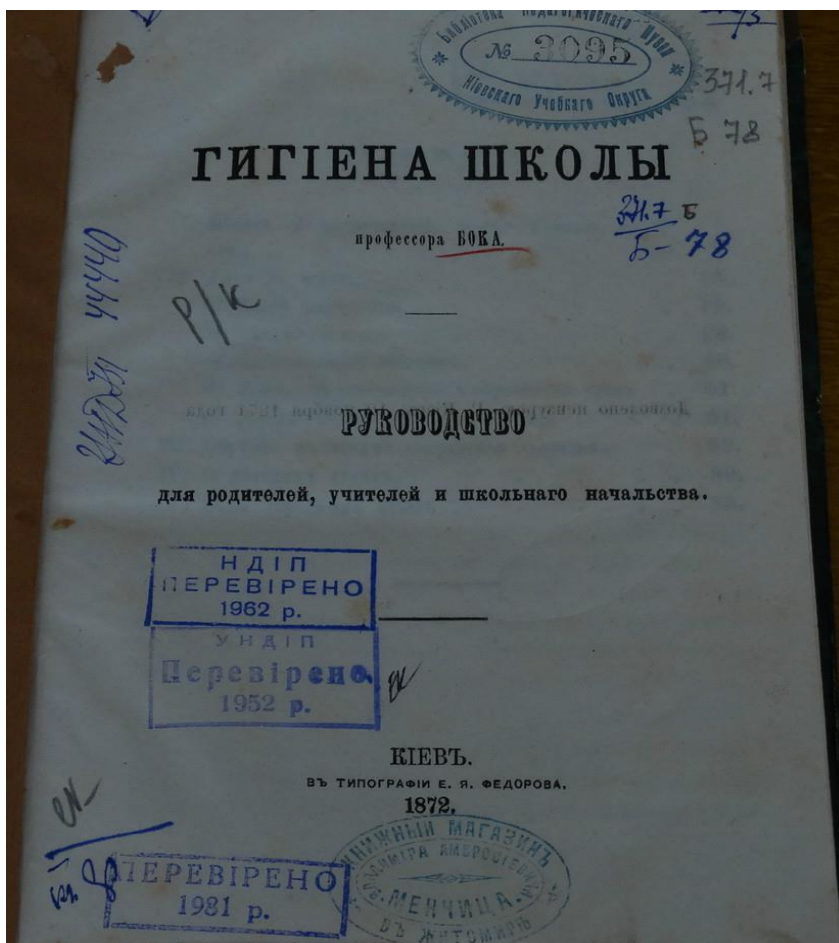
«Волынская повесть про «Шукай-добро» Господаря (1876)

Додаток 9.

Титульна сторінка праці Е. Бока

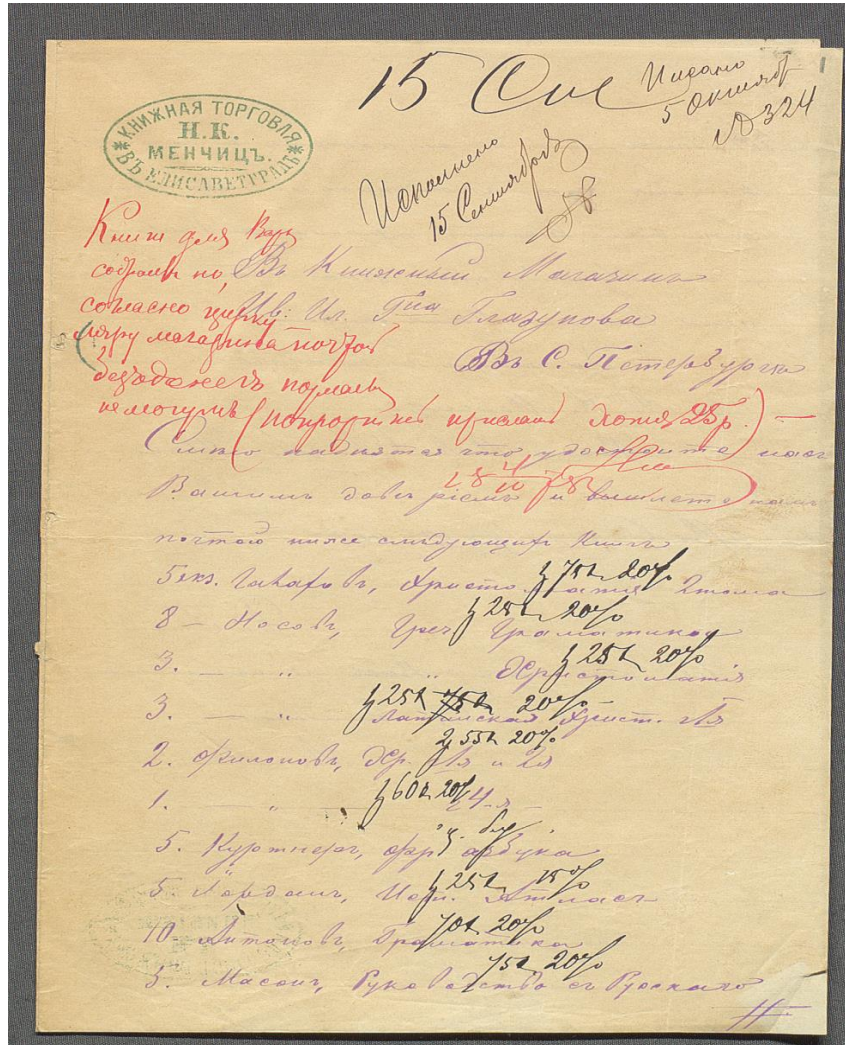
зі штампом книжкового магазину В. Менчиця в Житомирі

Додаток 10.

Сканована копія листа Н. Менчиць до Санкт-Петербурзького книгаря І. Глазунова зі штампом «Книжная торговля Н. К. Менчиць в Єлисаветград»

Додаток 11.

Титульна сторінка праці С. Гогоцького,
що вийшла в світ у друкарні В. Менчиця

